

עיוני הלכה

בחינת זיהוי החלזון "ארגמון קהה הקוצים" עם מקור
התכלת העתיק

להערות והארות ניתן לפנות :

8765mad@gmail.com או במס' - 054-859-1015

ט"ז תמוז תשע"ו

אליך הקורא

נושא התכלת הוא אחד הנושאים המעוררים עניין רב מאוד בציבור, הן זה השייך לצד ההלכתי - שחשוב לו עד למאוד לברר את מקור התכלת העלום כדי לזכות לקיים מצווה שכבר בטלה בעמנו זה כאלף שנים, והן זה השייך לתחום המחקרי – שיש לפניו תעלומה תמוהה על צבע יקר ומלכותי שהיה בשימוש רב במשך אלפי שנות העולם העתיק ומאז שנעלם אבדו עקבותיו ואבדו, ואין זכר וסימן לידע מיהו ומהו.

ואכן במשך מאות בשנים ניסו החוקרים והעלו השערות שונות בזהות ומקור צבע זה אבל לא היה לזה השלכה מעשית לגבינו היהודים, עד שלפני למעלה ממאה שנים קם האדמו"ר מראדזין והחליט בדעתו שניתן וצריך לחפש אחר החלזון הנעלם, ואכן אחר חיפושים וסקירת כלל הדגים והיצורים האפשריים הוא בודד את הדג המכונה "דיונון הרוקחים" ומצא בו את שלל הסימנים האמורים בחלזון, ואף הצליח להפיק ממנו צבע כחול שסבר שזהו גוון התכלת, והתחיל בצביעה של התכלת למעשה.

אולם העולם הרבני ברובו לא הסכים ולא קיבל זיהוי זה, והתעורר פולמוס גדול ורחב הנוגע לעניין חידוש מצוות התכלת לאור ממצאי האדמו"ר.

עברו שנים, והתברר בוודאות ע"י הרב הרצוג שהתכלת המופקת מדג הדיונון אינו צבע הבא מהדג המסויים הזה בלבד אלא הוא צבע שניתן לעשותו מכל יצור חי בעולם, וכיון שלא מסתבר שהטעם שהוצרכו לחלזון הוא מגזירת הכתוב אע"פ שניתן לעשותו מכל חי אחר, וכן שלאומות וודאי שאין טעם וצורך לבקש דווקא אחר דג מסויים זה, הוכרע בוודאות בקרב כלל החוקרים בנושא שאין זה מקור הצבע העתיק. (ובספרי האדמו"ר מוכח דסבר שמדמו צובעין ובלא זה לא היה מקבלו).

ובאותן ימים פירסם הרב הרצוג עבודת מחקר רחבה שבה דן ומברר את האפשרויות השונות לזהות החלזון, והוא נוטה להניח שהחלזון המכונה "ינטינה" המפריש חומר כחול הוא מקור התכלת העתיק¹, אבל לא צבע ממנו למעשה.

עברו שנים, והתברר ע"י המומחים שהצבע המופק מהינטינה אינו ראוי לצביעה כלל (מחוסר 'צבען'), ולכן ברור שאף הוא אינו מקור התכלת.

כעבור כמה שנים התברר לחוקרים נתון חשוב ובלתי ידוע, והוא שחומר הצבע המופק מהחלזונות המכונים "ארגמונים" כאשר מעמידים אותם בשמש או באור

¹ אלא שאף הוא הודה שהיותר נראה שהארגמון (שלהלן) הוא מקור התכלת, ורק שכנגד זה עמדו לפניו קושיות מסימני הגמ' שלא התאימו לחלזון, ולכן בחר בינטינה. ולאחר זמן התברר שהארגמון כפי שהוא נראה במעבדה אינו דומה למראהו בים, ועפ"ז יש לבאר את התאמתו לסימני הגמ'.

יום חזק הוא משנה את גוונו ובמקום לצבוע סגול כפי שהכירוהו עד ליום זה הוא צובע צבע תכלת, ומאז התעורר הנידון ביתר שאת שמא זהו חלזון התכלת.

ואכן קם אדם יקר בשם הרב אליהו טבגר ואחרי מו"מ נרחב עם החוקרים הנ"ל, ובחינת הנתונים והתאמתם עם דברי חז"ל, ובדיקת שלל האפשרויות השונות, הכריע והסיק שמקור צבע התכלת הוא במין החלזונות המכונים ארגמונים², ואף קיים מסקנתו למעשה, ולראשונה אחר כאלף שנות הפסקה צבע ציציותיו בצבע התכלת המופקת מחלזון זה, וכן הקים את האגודה המכונה "פתיל תכלת" להפיץ ולהחדיר את חידוש קיום מצווה יקרה זו בקרב העם.

ומזמן זה התעורר פולמוס גדול בקרב לומדי בית המדרש ביחס הראוי להיות לזיהוי זה, יש שסברו שיש לדון השערה זו כקודמותיה, וכפי שהעבר הוכיח שלאחר זמן מתברר הסיבה למה אין זה מקור התכלת כך יש להניח שיהיה אף להשערה זו, ואין למהר ולקבוע הלכה ע"פ השערות מדעיות שונות, ויש שחלקו וסברו שהנתונים מראים באופן מסתבר ביותר שזהו החלזון הנעלם בוודאי, ולכן אין להימנע מקיום מצווה דאורייתא מחמת חששות שונות ודחוקות.

ואכן במשך השנים הרבו הת"ח והחוקרים לבחון ולחקור אחר זיהוי זה מכל צדדיו, ואף הוסיפו לזה במשך הזמן עוד ועוד ראיות והסתברויות שונות ומגוונות עד שהתפתח ספרות שלמה ונרחבת המבררת ומוכיחה זיהוי זה.

אולם כנגד זה היה את קבוצת המתנגדים ששללו זיהוי זה, בעיקר מהפן ההשקפתי שאין ליקח ראיות מדברי המדע ולקבוע עפ"י חידוש הלכה, ואף חיברו קונטרסים שונים להוכיח ולברר קושיות ואפשרויות שונות הסותרות לכאוי זיהוי זה³.

וכהיום אחר למעלה מעשרים שנה של פולמוס אנו עומדים עם מגוון של חוברות וספרים שמהם אומרים זהו החלזון ומהם דוחים שאי"ז החלזון, והאדם החפץ לברר עניין זה נעשה נבוכ ומבולבל אם הצדק עם המצדדים בעד הזיהוי או שמא הדבר מסופק ואין להכריע כן.

והנה הקושי העיקרי ללומדי העניין הוא בהיות נושא זה תלוי ועומד בבירור המציאות שהייתה בעבר, ודבר זה אפשרי להיעשות בעיקר ע"י ממצאים וספרים חיצוניים שאין יד הלומדים ממשמשת בהם ואינה יודעת ומבחינה דעת מי עיקר ומי אינו מהימן, לכן רבים נסמכים על כותבי הקונטרסים השונים שהם השקיעו זמן גדול לברר את הפרטים השונים ועל פי זה בוחנים וקובעים את מסקנתם בנושא.

² על שם צבע הארגמן, שעד זמן זה היה ידוע כנותן צבע זה בלבד. ומתוך הארגמונים בחר בסוג המכונה "קהה קוצים" משום שהוא נותן בעיקר את גוון התכלת, ומשא"כ שני הסוגים האחרים הנמצאים באיזור ים התיכון נותנים בעיקר גוונים אחרים.

³ ויש בהם שני סוגים עיקריים, יש הדוחים ע"י העמדת קושיות סתירות ואפשרויות שונות לממצאים ולראיות של המצדדים בזיהוי, ויש המוכיחים בעיקר מתוך דברי הראשונים והאחרונים כנגד זיהוי זה.

אולם הבעיה בזה גדולה⁴, שהרי מטרת הקונטרסים הללו אינה לברר האם חלזון הארגמון הוא התכלת, אלא לברר שחלזון הארגמון הוא התכלת, ומטבע הדברים אדם אשר כותב חיבור לשכנע את צדקת טענותיו טורח ועושה כל טצדקי להראות את הפן החיובי מתוך הנתונים שמתוכם ניתן לשכנע ולהוכיח שזהו מקור צבע התכלת, והלומד התמים משוכנע במאת האחוזים שהנה זה וודאי התכלת שהרי בספרי היוונים מתארים בפרוטרוט צבע זה, וכן טבע החלזון שווה בדיוק לנאמר בגמ' בתוספת כל מה שכתבו עליו הראשונים, ואף הדמיון לקלא אילן מכריח זאת וכו', והאמת היא שהדברים לאמיתם אינם כה פשוטים וברורים כפי שהם מוצגים בקונטרסים, ופעמים הרבה הם מביאים כהוכחה משיטת ראשונים אחת או משיטת חוקרים אחת כשמאידך יש החולקים, ופעמים הרבה הם כותבים כהוכחה לזיהוי דבר שאך בדוחק מתפרש על החלזון, ופעמים אף כותבים נתונים עובדיים שלכאור' אינם נכונים כלל כדי להתאים זאת לפשטות התנאים הנצרכים לזיהוי זה.

ובעיה זו אינה קיימת רק בצד זה אלא גם בצד השני, שאף הם אינם באים ללבן נושא זה לאמיתו אלא מטרתם המוצהרת היא לשכנע ולהוכיח שחלזון זה איננו התכלת, ומחפשים הם כל בדל טענה שניתן לתפוס בה לומד תמים שעייז ישתכנע שאייז החלזון, ופעמים דוחים ראיה אחת בכוח טענה שקודם דחו, וכן ממשיכים וטוענים טענות שכבר השיבו עליהם דברים עובדיים בקונטרסים הנגדיים⁵, וכ"ש שאין מעמידים את הצדדים החיוביים והשליליים לבחינה אמיתית.

ולכן ראיתי צורך לעבור על כל החומר שהיה ברשותי⁶ וללקט מתוכם את הטענות והראיות שמביא כל צד ולהעמידם במקום אחד ומסודר בזה אחר זה, וכמו כן לברר וללבן חוזק כל ראיה וראיה עד כמה היא מוכרחת, ונוסף לזה כמה אמיתויות חשובות שנוספו לי במהלך העיון⁷ מה שלא הובן עייז הקונטרסים

⁴ האמור להלן אינו מתייחס לכל הכותבים בעניין. [וגם פשוט שזהו רושם אישי בלבד, ושמא כשישאלו המחברים יסבירו דעתם היטב].

⁵ וכנראה משום שאין מאמינים להסבר. (ויש צדק בכך, וכגון מה שביארו כטעם לזה שבבתי הצביעה אין מוצאים אלא צבע סגול בספר 'הארגמן' כתב הסבר אחר לזה, ומשמע שאינו דבר פשוט, ויל"ע).

⁶ ואלו הם: בראש וראשונה ספר לולאות התכלת להרב טייטלבוים שפותח וביירר את כל פרטי הסוגיא כשלמה, ובנוסף לזה עוד עשרות חיבורים ומאמרים בעניין זה [שחלקם שמורים עמי וניתנים לשליחה ע"פ בקשה לכתובת מייל הנ"ל, וחלקם נמצאים בכתבי עת שבפרייקט השו"ת וחלקם באוצר החכמה בנושא התכלת. יש לציין שהמהדורות שהיו לפני של בין תכלת לארגמן וחותרם של זהב הוא משנת תשע"א ו'כולו הפך לבן' הוא משנת ע"ה וע"ו ולבוש הארון שנת ע"ה], וכן מספר 'התכלת' שמביא הרבה עובדות מדעיות על העניין ומחור' 'תכלא דחלזון' וממור"מ עם הרב טבגר, ומספר 'הארגמן' של הפרופסור זהר עמר ועוד מאמרי חול מעטים.

ויש להדגיש שהחומר הנ"ל נלמד לפני חודשים מספר, ועתה שהדברים נערכים שנית לא עברתי אלא על חותם של זהב ולבוש הארון (ולא בדקדוק גמור), בין תכלת לארגמן ו'כולו הפך לבן' טהור, ולכן אפשר שיש בחומר הנ"ל עוד מעט דברים שלא דוקדקו בעיון הראשון.

⁷ וכגון הראיות שמביאים מתרגום הצבעים המתוארים בספרי הקדמונים [יעויין הערה 126], ותיאור עובדתי נכון על הקורה לחלזון בזמן הוצאת צבעו, והשוואה לספרי הקדמונים בעניין זה ולדברי הגמ' שבת עה. [הערה 49],

הרגילים בעניין, ועי"ז יהיה עזר טוב ומועיל ללומדי הסוגיא לראות את הצדדים השונים שניתן לומר ולהכריע מסקנתם.

והנה אף שנעשה השתדלות רבתי **שלא להעלים שום מידע** שיכול להיות נפק"מ לעניין הנידון בין אם הוא רצוי בין אם הוא אינו רצוי⁸, מ"מ מסגנון הכתיבה יראה העדפה לצד הדחייה, והטעם לזה הוא ההקדמה שאני ניגש לסוגיא זו, שלדעתי הענייה⁹ כל עוד שאין הכרח גמור לזהות את הארגמון עם התכלת אין ליקח מזה הנהגה למעשה, ולכן ההשתדלות בכל אורך המאמר היא לברר ולדקדק בכל ראייה **כמה** היא מוכרחת ואיזה אפשרות ניתן להעמיד במקום מסקנת הזיהוי¹⁰.

ויש לידע שהדברים נכתבו לצורך עזר ללומדי הסוגיא¹¹ וכלל וכלל לא למי שלא למד מאומה וחפץ להשכיל מעט בעניין זה, ואדם כזה הלומד מאמר כזה **עושה עוול בלימוד הסוגיא**, שהרי צורת סדר המאמר לא נותן רושם ראשוני של שכנוע לצד הזיהוי אלא להיפך, שהראיות לזיהוי הובאו ס"ה כ"הקדמה" לאפשרויות השונות שניתן להציע במקום, וכמובן שאין זה משקף בהכרח את הצד החיובי.

העובדה שיש בעולם עוד הרבה מאוד סוגי ארגמונים שחלקם מוציאים צבע וחלקם אף נמצאים בא"י ואף נמצאו שיירי קונכיותיהם השבורות במקום הצבע [הערה 92], אף אחד מהאריגים שנמצאו לא נבדק שהוא מהפורפורה אלא שהוא מחומר שידוע לנו שנמצא בפורפורה ואולי נמצא בעוד בע"ח, וגם לא כל האריגים שנמצאו נבדקו שהם מהחי ולא מהצומח [הערה 62], מקלא אילן ניתן להגיע לגוונים שונים עד ירוק, וידועים היום חמישים סוגי צמחים שונים שניתן להוציא מהם צבע אינדיגו [הערה 101], ועוד טענות וראיות כיוצ"ב המפוזרים לאורך מאמר זה.

⁸ והאמת אומר שאכן פעמים מספר במהלך העיון והכתיבה כבר הודעתי לחבירי שאני הולך להשתכנע ולהודות לזיהוי זה מהכרח הראיות, אלא שלאחמ"כ נוספו לי צדדים נוספים ליישב. וזה תכלית המאמר לברר באמת האם הראיות **מכריחות** את הזיהוי או לא.

⁹ שהתבארה מעט במסקנת המאמר יעו"ש. [וע"ש מש"כ בטעם כתיבת המסקנה].

¹⁰ ויש בעניין זה דעות מרובות שקשה למנותם המגיעים מהקדמות מרובות קודמות (וכגון: היחס להיעלמות החלזון ואפשרות מציאתו, וההשתמשות בו למעשה עפי"ז, היחס לדברי הראשונים כלפי המציאות, היחס למאמרי חז"ל בעניין וכו'), ובירור זה נערך ע"פ ההקדמות המקובלות על דעת הכותב, ומ"מ אע"פ שמחמת ההקדמות השונות הרבה מהטענות והראיות יראו לקוראים כאינם משמעותיות/חסרות בהדגשתם נראה שעדיין יוכלו לקבל תועלת מבירור דברים זה.

¹¹ ולכן לא התבאר באורך כל ראייה, אלא תוכן הראיה צויין בקצרה ולאחמ"כ הנידון שיש לדון בה, ופעמים לא צויין אלא לקונטרס שמביא את הדברים.

ויש להדגיש **שחיבור זה איננו מקצועי**, והיינו שכדי לכתוב חיבור מקצועי בעניין זה יש להקיף את כל החומר הנכתב בעניין וללומדו בעיון עם המקורות, ואחר כתיבת הבירור לעבור שוב על כל החומר ולדקדק בדברים שנית ע"פ הנתבאר, וכן לברר כל נתון עובדתי והשערת ע"י אנשים הבקיאים בדברים אלו, ולא נעשה כך. [ומצויים הרבה ת"ח שחקרו נושא זה היטב מכל הבחינות וניתן להיוועץ בהם ולהוסיף דעת].

ולכן יש לידע שאין אחריות על הנכתב שאינו נסתר מנתון מסויים הכתוב במפורש באחד מן המקורות, ואע"פ שלא מסתבר שיהיה דבר מרכזי שנשכח אפשר שיהיה מקור או ראייה שלא ניתן עליו שימת הלב המספקת. וכן במהלך העלאת האפשרויות היו כמה ספקות מציאותיים שנשארו בלתי מבוררים לע"ע, ומן הצורך שהלומד יבררם אצל האנשים הנאמנים עליו, והניסיון הוכיח שזה מוסיף הרבה לבירור האמת.

וכאן המקום לבקש שכל מי שרואה נתון מסויים שיכול להועיל לבירור הדברים לא ימנע טוב מבעליו ויודיעני ע"ז ע"פ הכתובת המצורפת למעלה.

ובפרט שהכלל הוא שה"משוכנע משכנע", והיינו שכדי להתרשם מדעה מסויימת יש לקרוא את שכתב המשוכנע בצדקתה, שאז מטעים הוא את הדברים באורך ובסדר נכון, ולא יקרא את מי שכותב את גוף הרעיון כדי לבחון וכדי לבדוק את חוזקו¹².

תוכן המאמר הוא שני חלקים. חלקו הראשון הוא איסוף הטענות השונות שנטענו בקונט' השונים כנגד הזיהוי, וליד כל טענה הוספתי את שראיתי בחוברות השונות שמיישבים טענות אלו. וחלקו השני הוא העמדת הראיות שנמצאו בעד זיהוי זה ובחינתם ע"י ניסיונות דחייה שונים שאפשר להעלות, ועפ"י לקבוע את הסתברות הזיהוי. [ובסופו נספח המברר את גוון התכלת ע"פ השיטות השונות].

ניתן לשלוח חומר זה ולהפיצו להגדיל תורה ולהאדיר.

¹² וכ"ש שאין להסיק מסקנה מקריאת חוברת המצדדת בדחיית הזיהוי, וכבר ראיתי חוברת המסיימת עניינה במשפט ש"אין כאן אפי' ראייה אחת" דבר שאינו נכון בעליל, שהרי יש כאן בניין יפה מאוד של מערכת הוכחה המבררת את זיהוי החלזון, וא"א לבטל זאת במחי יד.

עיונים ובירורים בעניין תכלת הפורפורה

הקדמה

בפתח הנידון יש להקדים שבמחנית הלכה אינו מתקבל על הדעת להיפטר מהחויב להטיל תכלת בציצית מטעם שאין לנו מסורת על חלזון זה, ואין הדברים אמורים בפוסקים אלא כשאנו דנים להתייר על סמך הסתברויות שונות הקובעות שזהו המין המדובר, אבל לבטל בעבור זה חיוב מדאורייתא הוא סברא מופקעת, ומוכח בראשונים לא כן שהרי כתבו סימנים אלו בגוף ההלכה, ובמהרי"ל כתב שעפ"י בקל אפשר להחזיר את הצביעה, וכן ברדב"ז מוכח שניתן לבקש שוב ולמצוא דג זה, ואף באחרונים הקודמים לדורנו מצאנו שדנו בעניין מציאת והחזרת התכלת, וביניהם רעק"א והחת"ס ותלמידיו, עד הגרי"מ טוקצינסקי¹³.

אמנם כיון שהמסורת היא שהתכלת נגנז, וכ"מ במדרשים, ומבואר ע"פ הקבלה, לכן אין למהר לדמות ולהניח ע"פ השערות הגיוניות עד למאוד שזהו התכלת האבוד, כי כיון שהקב"ה בחר להעלימו שמא ההשערה הלא מסתברת היא הנכונה, ורבים הם הדברים שנעלמו מאתנו בלא שום הבנה כלל¹⁴, ולכן עלינו לברר את רמת הברירות שיש לנו ביחס לחלזון זה, ואז לדון אם מוטל עלינו עפ"י לחדש מצווה בישראל.

ונידון זה (של חידוש המצווה) אינו נוגע רק לעניין הלכה אלא גם עניין השקפה גדול תלוי בו¹⁵, ואין לקבוע בזה הנהגה בלא בחינת פרט זה היטב.

¹³ ומה שטען הבית הלוי כעין זה, הנה לפי הנוסח ששלח לאדמו"ר מראדזין היא וודאי סברא מקויימת, שאם היה דג זה ידוע במשך כל הדורות ולא השתמשו בו יש כאן ידיעה שלא זהו מקור התכלת, אבל אם לבני ביתו אמר לא כן אלא שלכל מציאות צריך "מסורת" הרי שהדברים נסתרים מדברי הראשונים והאחרונים הנ"ל, והם נגד הסברא דוודאי רצון השי"ת שכשאינו לנו ידיעה מאבותינו בעניין מסויים נבררו ע"פ השכל וכפי שיראה בראיות ברורות ונאמנות, וכן הוא בכל דיני התורה שקובעים הפוסקים את המציאות ע"פ הסתברויות כעין אלו, ואף עגונות מתירים על סמך זה, וכ"ש שאין לבטל מצווה מדאו' מטעם שכזה, אמנם אם לא נתכוין להעביר טעם הלכתי אלא טעם השקפתי הדברים מתקבלים, ועוד י"ל שעיקר דבריו אינם אמורים אלא כלפי שיטת האדמו"ר מראדזין שלא היו דבריו מוכחין וכמש"כ עליו הרב מקוטנא "שאינו זה אלא סברא בעלמא".

¹⁴ וכגון נהר הסמבטיון, גן עדן מקדם עם החרב המתהפכת, עשרת השבטים וכו', אע"פ שהיה מסורת ועדויות שכל אלו קיימים בפועל בעולמנו, ואין להקשות על הקב"ה היאך מעלים דברים, ובפרט בנ"א בראייתם וידיעתם המוגבלות בקל אפשר לדמות להם "פטות מורגנות" למיניהם. [ובנד"ד אין הקב"ה 'זקוק' אלא להעביר את החלזון למעמקי הים וכבר אין מוצאים אותו, שאין כהיום ידע גדול על הבע"ח הרחוקים בים].

¹⁵ וכפשנ"ת לקמן הערה 184.

חלק א'

תוכן חלק א'

- (א) מקום הצביעה בלוז או בין חיפה לצור.
- (ב) האם סימני הגמ' מתאימים לחלזון זה¹⁶.
- (ג) הטעם שתאסור המלכות צביעה בדבר הניתן לזיוף זול.
- (ד) תימא שלא הוסיפו בברייתא שבדמו גם צובעים ארגמן.
- (ה) מה הטעם שיחלקו את גוון התכלת לצבע בפני עצמו.
- (ו) כמה קושיות מדברי הגמ' שבת עה.
- (ז) תמיהה שהראשונים לא זיהו חלזון זה אע"פ שכמדומה היה בזמנם שימוש בו.
- (ח) מה שמביאים ראיה מהתפא"י צ"ע אם מדובר שם על חלזון זה.
- (ט) משמעות שהיה ליעב"ץ ידע שאין בידינו שעל פיו אין זה החלזון.
- (י) שיטת רש"י וודאי שוללת זיהוי זה.
- (יא) משמעות הגמ' שאין החלזון נמצא **אלא** בין צור לחיפה.
- (יב) משמעות הזוהר שהחלזון נמצא בכינרת, והארגמן אינו חי במים מתוקים.
- (יג) האם שייך בארגמונים חיוב צידה.
- (יד) אם זה החלזון למה אין לחייב בו משום גוזז.
- (טו) בירושלמי מבואר שיש לחלזון גידן ועצמות.
- (טז) בדיקת אופן הצביעה המתואר כלפי החלזון ע"פ הגמ' מנחות.
- (יז) ציוני הערות נוספים.

הטענות השונות שנאמרו כנגד הזיהוי, עם תמצית היישובים שנתנו לזה

- הקשה בקוני' 'בין תכלת לארגמן' שמקום הצביעה מבואר בחז"ל¹⁷ שהיה בלוז ולא בין צור לחיפה, ואם בלוז לא מצאו זכר לחלזון ובמקומות אחרים שלא היו צובעים שם תכלת מצאו מליוני קונכיות על כרחך שזהו מין אחד שאין לו קונכיה או שהיא לא עמידה או שימושית לצרכים אחרים, וכן אפשר שצורת הצביעה בזה היה פרטי ולא בבית צביעה (וכפי שהעיר בספר התכלת) ולכן לא מצאו שיירי ממצאים כאלו.

✎ כתב בחותם של זהב שברש"י שבת כו. מפרש שיוגבים הם הפוצעים של החלזון לצבוע מזה לבושי המלך, ומשמע שאף את זה היו עושים בין צור לחיפה, ושמא באמת זה הפורפורה

¹⁶ הנידונים הם: דומה לדג, גופו דומה לים/רקיע, חוסר פירוט על מציאות קונכיה, עולה לשבעים שנה, ולכן דמיו יקרים, מדמו צובעין תכלת, אין ידוע אם צמח או חי וכו', דמו שחור כדיו.

¹⁷ סוטה מ"ו ע"ב, תנא דבי אליהו זוטא פט"ז ("היא לוז שצובעים בה תכלת לכל ישראל"), סנהדרין י"ב ע"א.

והיה נעשה במקום שגילו את כל הקונכיות, אלא שבתקופה מאוחרת יותר מחמת רצון המלכות שלא ישתמשו בצבע הזה הוצרכו לעשות זאת בסתר ולכך הלכו לחו"ל (שכמה כתבו שלזו אינה בארץ) למקום מיוחד והיו עושים זאת [תוך העלמת העקבות] עד שלא הצליחו יותר ואכן התבטלה התכלת¹⁸. (ובספר 'הארגמן' כי דיש חוקרים הסבורים דלזו היא שם סתר לעיר לוד, והיא בארץ).

● **סימני החלזון** - מצינו בברייתא המובא בגמ' מנחות מד. תיאור של החלזון שצובעין בו התכלת: "ת"ר חלזון זהו גופו דומה לים, וברייתו דומה לדג, ועולה אחד לשבעים שנה, ובדמו צובעין תכלת, לפיכך דמיו יקרים".

ובפשטות כוונת הברייתא לומר לנו את סימני החלזון לידע מי הוא ומה הוא, וכן משמע בברייתא דמסכת ציצית שאמרו "שאיין צובעין תכלת אלא בחלזון, חלזון למה הוא דומה וכו', וכן משמע בלשון הרמב"ם שכי' ואחר כך מביאים דם חלזון והוא דג שדומה עינו לעין התכלת, וכ"כ החינוך והסמ"ג, ומשמע דזה תיאור של החלזון ואינם דברי אגדה בעלמא, וכן כתב במהרי"ל להדיא שע"פ סימנים אלו בקל אפשר להחזיר את התכלת, וכן משמע ברדב"ז (בי' תרפ"ה) שהנמצאים בים התיכון יכולים לחפש ולמצוא את הדג, ובפשטות כוונתו ע"פ הסימנים ולא ע"י ארכיאולוגיה והשוואת נתונים¹⁹.

¹⁸ אבל מלשון התנדב"א משמע שהיה זה מקום ידוע כמקור עשיית התכלת, וכן שלא מצינו בגמ' גזירה על עשיית החלזון, וכדלקמן בחלק ב'. (וע"ש די"ל שהתכלת של ציצית אינה התכלת הכללית, ולפי"ז י"ל דאותה עשו בלזו דווקא).

¹⁹ ובכל הדורות נראה שכן הבינו, ועפ"ז חיפשו האדמו"ר מראדזין והרב הרצוג את התכלת (וכמש"כ בשפוני טמוני חול "תדע שהרי הרמב"ם העתיק בחיבורו ברייתא זו ודבר ידוע הוא שהרמב"ם בחיבורו אינו מביא דברי אגדה, רק מה שיש נפקא מינה לדינא וכו'), ורק עתה שאין החלזון המדובר מתאים לפשטות הסימנים המציאו דברים זרים לפרש.

ובפשטות אע"פ שהמשמעות הפשוטה של הסימנים אינה ברורה לכאן, דלא אמרו חז"ל לאיזה דג דומה הוא ואין צורה קבועה לכל הדגים (אא"כ נפרש דדומה במהותו), וכן מהו דומה לים, בכ"ז מסתבר שאחר שנדע את מהות החלזון נראה היאך הסימנים מסמנים אותו בדווקא, שאל"כ למה לא פירטו חז"ל את סימניו המדויקים כפי שעשו בשאר מקומות, ואמנם להלן יובא שעפ"ז נסמכו המצדדים לדחוק הברייתא דאינה אלא רמזים ולא באו כסימן לדור מאוחר למצוא החלזון, אבל מאחר שהמשמעות הפשוטה בברייתא שזה תיאור על החלזון יש לנו לומר שכל סימנים אלו מדויקים הם עד למאוד לכשנמצא את החלזון, וכבר הביא ע"ז אחד המחברים משל נפלא למי שיתן סימן לאריה שהוא מין בע"ח שיש לו הרבה שערות סביב הראש והוא מגיבורי החיות וקולו חזק מאוד, הנה לנו שאנו מכירים את האריה הסימנים ברורים ביותר ואין מי שיסתפק בכך, אבל למי שאינו מכיר לא יהיה לו ברור כלל, וכשהוא ילך לראות בחיות הארץ אין ספק שיתמה על הסימנים שניתן לאומרם על הרבה חיות שונות ומשונות, אולם כשיפגוש את הארי יבין מיד שזהו החיה המדוברת, וה"נ שמא כשנראה את דג התכלת נראה מיד איך שכל הסימנים מורים עליו בבירור וודאי. וכן מבואר בכל הראשונים וכפי שנתבאר.

והנה אמרו בברייתא חלזון זה גופו דומה לים, והארגמון המדובר אין גופו דומה לים שהרי **גופו** חסר צבע וכעין חלזונות שלנו, וודאי שאינו דומה לים, ואף קונכיתו אין צבעה כים אלא היא לבן עכור.²⁰

עוד אמרו שברייתא דומה לדג, ויל"ע בכוונת הסימן אם דומה הוא בצורתו החיצונית או במהותו – שהוא מתנהג כדג, או שנמצא במים כדג. ולכאוי' מסימן זה אין לדחות את הארגמון כיון שיש בו דמיון לצורה הכללית שמתארים דגים [רחב בבטנו וצר בקצוותיו], וכן חי הוא במים כעין דגים.²¹

²⁰ ובאמת פשטות לשון הברייתא דלא הזכירו כלל את הקונכיה ואדרבה הדגישו שגופו הוא הדומה לים משמע שלא מיירי כלל בחלזון בעל קונכיה, ועיין רש"י שבת עה. שדחק לפרש במילה פוצעו שבדר"כ הוא על דבר קשה כלשון מפצעים אגוזין, פצעו מוחו, פוצע הזית (שהוא בזית קשה כמבואר בשבת נ:) וכתב פירוש "דוחקו בידיו להוציא דמו" וצ"ב, ולכאוי' הכרחו כנ"ל דמהא שלא שנו בסימני החלזון שיש לו קונכיה ואדרבה הוסיפו ואמרו גופו דומה, וכן אמרו דומה לדג, משמע דמיירי בחלזון שאין לו קונכיה, וכן משמע מהא דבכ"מ פירש שחומט או חלזון לימ"ץ בלע"ז שהוא חומט עם קונכיה ואילו לגבי חלזון התכלת פירש בכל מקום "חלזון - תולעת שיוצא מן הים כו" ו"במקו"א 'והוא כמין דג קטן' (וכן כתבו עוד ראשונים שחלזון הוא תולעת וכפי שהאריך להביא בקוני' 'כולו הפך לבן' תשע"ו, ואע"פ שמצאנו לשון תולעת גם לגבי חלזון הפורפורה (במדרש שאמרו ואנכי תולעת אומה שהניחו לך פורפורה וכו' ובפשטות הכוונה להארגמון שהוא המכונה פורפורה. מיהו להלן בח"ב יובא דיש צד גדול לומר שכל חומט המוציא צבע מכונה כן) בכ"ז פשטות שינוי הלשון מורה כן), וכן יש משמעות ברש"י שבת כו. ע"פ פירוש המילה יוגבין, שביקב הפעולה היא לדחוק לצורך הוצאת המין וכנגד זה פירש שעושים בחלזון, וכן הביאו משמעות מהמדרש שסממיות מכישות אותו (לגי' דמיירי על החלזון ולא על האדם), וכן משמע מדברי היד רמה בסנהדרין שחלק על רש"י שהחלזון שהיה על ההר לא היה חלזון התכלת כיון שאינו יכול לעלות ליבשה אלא הוא חלזון אחר המכונה בערבית 'חלזום' והיינו שבלול, ומשמע שסבר שחלזון התכלת אינו כחלזום זה אלא הוא מין בע"ח בלא שבלול, וכן יש משמעות מדברי הרמב"ם והראשונים שכתבו 'והוא דג אחד' שמשמע שפירשו את הסימן "דומה לדג" שבאו לומר את זה גופא שהוא חלזון מהמין שאין לו קונכיה אלא דומה הוא לדג הנע במים, וכן מבואר בתוס' שבת עה. שהיה פשוט להם שאינו חי מחוץ למים ושהוא מפרס כדג. (ובעברית שלנו ניתן שם חלזון אף לשבלולים בלא קונכיה, כיון שדומים להם בגופן, ואף בשפת חז"ל יש משמעות שפירוש מילת חלזון היינו תולעת והיא כדמות נחשון קטן, וכעין שלשול שבימינו, וכן בשפת ארמית כן הוא וכדהביא בקוני' 'כולו הפך לבן' הנ"ל). [ויעויין בלולאות תכלת אריכות דברים ביחס לנתון זה. ולגוף פירוש המילה 'חלזון' מסתבר מאוד שהכוונה לשבלול הידוע, והביא בחותם של זהב אות ב' כמה ראיות לזה. אולם עתה הגיע לידי הקוני' 'כולו הפך לבן' תשע"ו והוא מאריך באורך גדול לברר עניין זה, ור"ל דכל חומט שבלול רכיכה וצדפה אפשר שיהיו מכונים כן ע"ש אריכות דבריו]. (וע"ע לקמן הערה 24 לגבי שיטת רש"י בסוגיא זו דוודאי אינה כזיהוי זה)].

ואף אם נניח שיש לו נרתיק בפשטות כוונת הברייתא שגופו דומה לים לא נרתיקו, דכיון שיש לטעות מזה היה לו לתנא לפרש בלשון ברור דנרתיקו או לבושו דומה לים ולא להטעות במקום שבא לפרש, וכדלהלן הערה 34.

²¹ ואע"פ דמה שהביאו מהערוך להוכיח שזהו צורת דג כבר כתב בקוני' 'כולו הפך לבן' תשע"ו דחזר בו בעל לבוש הארון מזה, דבערוך וראשונים משמע דמיירי בסוג דג מסויים, מ"מ קל לקבל דחלזון זה מראהו מאפיינו כדומה לדג יותר משאר חלזונות, וע"ע בקוני' שם בהערה 100 דהביא מפ"י דונש על ס' יצירה שכ' "והוא דומה

עוד אמרו ועולה אחת לשבעים שנה, ויש לברר מה כוונת טבע זה. אם הכוונה שפעם בשבעים שנה יש הצפה של חלזונות שעולים ע"פ הים או ליבשה (- מחלי רש"י ויד רמה) או שבמשך חייו של החלזון אחת לשבעים שנה הוא עולה.²²

והנה טבע זה אינו מתואר וידוע לא מהזמן העתיק [שלא תיאר סופרי האומות טבע שכזה בארגמונים, אע"פ שהאריכו לפרט הרבה מפרטי טבעי חייו], וכ"ש שלא מזמנינו. וברש"י כתב דהא דאמרו בברייתא 'לפיכך דמיו יקרים' אינו מוסב על 'ובדמו צובעין תכלת' אלא על עולה אחת לשבעים שנה, וכן מפרש בכל מקום שמדובר על החלזון שזה טבע הדג ולכן דמיו יקרים, ולדברי רש"י פשוט שאין הארגמון מתאים לדברי הגמ', לא מבעיא בזמנינו שניתן ליישב שנתבטל טבע זה ולא היה אלא בזמן שהיו ישראל על אדמתן²³, אלא אף בזמנם שדקדקו הסופרים בכל פרטי חייו ממש ובכ"ז לא כתבו פרט יסודי וחשוב שכזה [שלדעת חז"ל ע"פ רש"י בתופעה זו היה תלוי סיבת יוקר דמיו] לכאן וודאי שאינו זה, ובפרט שהם כותבים טעם אחר ליוקר דמיו והוא משום שהמלכים להוטים אחריו וכו'.

אבל אם נפרש דלא כפרש"י²⁴ אלא טעם דמיו יקרים הוא משום שבדמו צובעים תכלת יהיה מיושב מעט לשון זה²⁵ די"ל שהיה זה טבע בחלזון שלא היה ידוע כ"כ ולכן לא כתבו עליו²⁶, ודוחק. (עוד י"ל שלא היה אלא בא"י ולא ידעו מכך).

עוד אמרו 'ובדמו צובעין תכלת', ובארגמון המדובר אין צבעו בא מדמו כלל אלא בין גופו לקונכייתו קיים בלוטה של מיץ הנהפך לצבע.

אל דג, דק הראש, והזנב דק, וגדול הבטן), וכן שי"ל שנתכוונו למה שהוא חי במים כדג [ולאפוקי חלזון יבשתי. ואין בזה הכרח דלא כרש"י (שיובא להלן) דאפשר שס"ל דחלזון הוא יצור יבשתי, לדבריו יהיה דומה לדג סימן לזהותו מבין חלזונות היבשה] ואף מתרבה הוא כדג. (אולם יעו"ע בקונ' 'כולו הפך לבן' תשע"ו שהאריך להוכיח ד'צורת הדג' אין הכרח דמיירי על צורת גופו אלא על מהותו שהיא כדגים, וכן ר"ל בדעת רש"י ע"ש, ובזה יתיישב הא דכתב הרמב"ם בסתמא 'והוא דג אחד' ולא כתב שהוא כתולעת המים וכמש"כ בהלכות מאכ"א, ואף שאין קושיא מלשון זו דניתן לומר שם דג על כל בע"ח שבים (וכפי שהוכיחו המצדדים), מ"מ לפי"ז א"ש טפי, ועיין הערה 33. ועש"ע אריכות דבריו מש"כ בעניין הסימנים שמאריך לדחות כל פירוש שנתנו לזה ע"ש).

²² [ובקונ' 'כולו הפך לבן' תשע"ו הביא בזה מחלוקת, וע"ש הערה 101 שדרך חלזונות לחיות אפי' מאה שנים].

²³ וכפי שמשמעות הרדב"ז ב' תרפ"ה. (בקונ' 'כולו הפך לבן' תשע"ו ר"ל דלא נתכוין לזה יעו"ש).

²⁴ לא מצאנו בראשונים ואחרונים שיפרשו דלא כרש"י, ורש"י עצמו חוזר על דבריו אלו בכל מקום בו מוזכר החלזון. (יעויין שבת עד: חולין פט. מנחות מד. ב"מ סא: סנהדרין צא. וברוב המקומות כתב רק עניין זה, ומשמע שלדעתו זהו הסימן הברור של הדג. ובאמת יש לידע שכל דברי רש"י בעניין החלזון אינם מיושבים לדבריהם, שבסנהדרין כתב שהוא עולה ליבשה, ובבירור גוון התכלת כתב שהוא ירוק (ויעו"ש), וכן כתב שמראית דמו בצבע תכלת, וכן משמע מהדברים הנ"ל שהא דעולה אחת לשבעים שנה הוא סימן מאפיין שלו, וכן ממה שפירש שהוא תולעת וכמין דג קטן שמשמע שאין לו קונכיה).

²⁵ אלא שיקשה דלא כתוב גם שבדמו צובעין ארגמן, ונטיית החוקרים שזה היה התשמיש המצוי בו יותר, וא"כ וודאי שזה היה מעיקר טעם יוקר דמיו ולא רק צביעת התכלת. [אולם אם נפרש כרש"י לא יקשה כ"כ די"ל שלא נחתו חז"ל אלא להשמיענו את הנוגע לעניינם – שבו צובעין התכלת].

²⁶ והיינו שחז"ל ציינו כל סימניו וטבעיו אע"פ שלא היה זה דבר ידוע, ודוחק.

וברמב"ם כתב דחלזון זה דמו שחור כדיו, ודם הארגמון אינו שחור כדיו. ורש"י כתב דדם החלזון צבעו תכלת, ודם הארגמון צבעו צלול כשהוא בגוף הארגמון.

עוד מצינו בכמה ספרים שכתבו דחלזון זה א"א לעמוד עליו אם הוא חי או צומח או דומם, וצ"ב²⁷.

וּמִיִּשְׁבִּים הַמַּצְדָּדִים דִּהְבֵּרִיתָא בַּמַּסַּכְתָּ צִיצִית הִיא לִיקוּטָא שֶׁל בְּרִייתוֹת שֶׁבִּשְׁ"ס וּלְכָן אֵין פֶּלֶא וְדִיּוֹק בְּמָה שֶׁהִתְחַבְּרוּ שְׁנֵי הַבְּרִייתוֹת הַשּׁוֹנוֹת לַמִּשְׁפָּט אֶחָד, וּבִאֲמַת זֶה אֵינוֹ בֹּא כְּסִימָן וְכַדּוֹךְ לַמִּצּוֹא אֵלֶּא כְּרַמְזִים שׁוֹנִים, וְעִיקָר דְּבִרְיָהֶם בְּזֶה שֶׁהִסִּימָנִים הָאֲמּוּרִים לֹא נִוְעְדוּ כְּדִי לַמִּצּוֹא אֶת הַחֲלָזוֹן, שֶׁקֶשָׁה לֹמַר שֶׁבֹּאוּ חֲז"ל לִיתֵּן בְּזֶה סִימָן עַל הַחֲלָזוֹן כִּיּוֹן שֶׁאֲמָרוּ דְּבָרִים מְאֹד כְּלָלִים וְאֵינֶם מַחִיבִים, וּבִגְמ' חוֹלִין נִט. כִּשֶׁאֲמָרוּ סִימְנֵי חַיּוֹת וּבִהְמוֹת טְהוֹרוֹת אֲמָרוּ דְּבָרִים בְּרוּרִים יוֹתֵר וְלֹא דְמִיוֹנוֹת לִזֶּה וְלִזֶּה שֶׁאֵין יָדוּעַ לֵאמֹר פֶּן בְּדַבָּר מְדַמִּים אוֹתוֹ, אֵלֶּא וּוְדָאֵי שֶׁהִסִּימָנִים לֹא בָּאוּ כְּדִי לִזְהוּת אֶת הַחֲלָזוֹן מִתּוֹךְ כָּל בְּע"ח אֵלֶּא שֶׁנִּוְעְדוּ לְצוּרֵךְ רִמּוֹ אוֹ צוּרֵךְ כָּל שֶׁהוּא. אֵלֶּא שֶׁגַּם אִם תִּלּוּ בְּזֶה דְּבָרֵי אֲגָדָה אוֹ צוּרֵךְ כִּלְשָׁהוּ עֲדִיין אֵין הִרְמָזִים יְכוּלִים לְצַאֵת מִיָּדֵי פְּשׁוּטִים, וְלָכֵן אִם הִסִּימָן שׁוֹלֵל אִפְשָׁרוֹת פִּירוּשׁ הָרִי שֶׁאֵינוֹ הַחֲלָזוֹן הַמְדוּבָר, אֲבָל אִם הוּא מְקִיִּים פִּירוּשׁ זֶה אֵף שֶׁאֵינוֹ מִיִּיחָדוֹ בְּכַךְ סָגִי.

²⁷ יְעִיין בְּקוֹנ' 'כּוֹלוּ הַפֶּךְ לְבָן' (תשע"ו) שֶׁהִבִּיא כֵּן מִלְּשׁוֹנוֹת הָרֵאב"ד וְהִרְמ"ע וְהִיעֵב"ץ שֶׁחֲלָזוֹן זֶה א"א לַעֲמוֹד עָלָיו מִהוּ אִם הוּא מְכַלֵּל הַדָּגִים, וְכַע"ז בִּיעֵב"ץ שֶׁא"א לַעֲמוֹד עָלָיו אִם הוּא דָּג אוֹ צִמָּח כִּי יֵשׁ בּוֹ חַיּוֹת וְתִנּוּעָה וְאֵינוֹ זֶה מִמִּקְוָמוֹ כִּי הוּא נִעוֹץ וְתִקְוָה בְּקִרְקַע הַיָּם, וּפִירֵשׁ שֶׁם הִיעֵב"ץ שֶׁהוּא מִין צִדְפָּה מְסוּיִים (- שְׁנֵי קְלִיפּוֹת, וְזֶה פִירוּשׁ 'מוֹשֵׁל' וְכַמִּשְׁכָּח שֶׁם, וְכֵן שִׁלַּח לִי בַּעֲמַח"ס לְבוֹשׁ הָאֲרוֹן שֶׁהִיעֵב"ץ נִתְכוּיִן לְצִדְפָּה) הִקִּיִּים בֵּים, וְעַש"ע בְּקוֹנֵט' שֶׁהִבִּיא מִדְּבָרֵי אֲרִיסְטוֹ שֶׁאֵף הוּא כָּתַב עַל מִין צִדְפָּה שֶׁקֶשָׁה לִידַע אִם הוּא חַי אוֹ צִמָּח וְהוּא תִקְוָה וּמוֹשֵׁר בְּקִרְקַע הַיָּם וְכו', וְנִרְאָה שֶׁמִּקּוֹר הִיעֵב"ץ גַּם מִדְּבָרָיו, וְכָתַב שֶׁם הִיעֵב"ץ שֶׁמִּמֶּנּוּ צוֹבְעִין תְּכֵלֶת, וְהֵינּוּ מִהַצִּדְפָּה וְלֹא מִן הָאֲרִגְמוֹן שֶׁלֹּא רָאוּי לְהִיאֲמַר עָלָיו סֶפֶק שֶׁכֵּזֶה דֶּהוּא כָּל חוֹמֵט יָמִי מְצוּי. (וְנִרְאָה שֶׁהִרְלַב"ג שֶׁמִּבִּיא לֹא נִתְכוּיִן לְחֲלָזוֹן מְסוּיִים אֵלֶּא כָּל הַחֲלָזוֹנוֹת שֶׁאֵינֶם זֵזִים כִּמְעַט הֵם מִמְּצָעִים בֵּין הַצּוֹמָח לְחַי, וְכִלְשׁוֹנוֹ שֶׁם 'מִינֵי חֲלָזוֹנוֹת הַקִּיִּימִים').

עוֹד הִבִּיא צִיטוֹט מִסֵּפֶר הַקֵּנָה (שִׁישׁ הַמִּיִּיחָסִים לְרַבִּי נַחוֹנְיָה בֶּן הַקֵּנָה, וְהִיָּה בּוֹזֵמֵן הִימָצְאוֹת הַתְּכֵלֶת) "...עוֹלָה מֵהֵים, וְתִיכֵף שִׁיצָא הוֹלֵךְ וְנִשְׁרַשׁ בְּאַרְץ וְנִשְׁרַשׁ שֶׁם, וְרָאִשׁוּ בַחוּץ וְשׁוּחַטִין אוֹתוֹ וְלֹקָחִים אֶת דְּמוֹ, הוּא הָדִין, שְׁבוּ צוֹבְעִין הַתְּכֵלֶת". וְאֵף שֶׁלֹּא רָאִיתִי בְּמִקְוָרוֹ לִידַע עֲנִינּוֹ מִתּוֹךְ הַלְשׁוֹן הַמּוֹבָאֵת בְּזֶה מִפּוֹרֵשׁ שֶׁהוּא אֵינוֹ חֲלָזוֹן הַפּוֹרְפּוֹרָא, דֹּאֵף אִם נִפְרַשׁ שֶׁעוֹלָה מִן הַיָּם הֵינּוּ שֶׁהֵים פּוֹלֵט אוֹתוֹ לִיבְשָׁה (יֵשׁ לִידַע אִם שִׁיךְ כֵּן בַּחֲלָזוֹן הַזֶּה), וְנִשְׁרַשׁ שֶׁם הֵינּוּ שֶׁאֵינוֹ זֶה מִמִּקְוָמוֹ, לֹא יִהְיֶה מוֹבֵן מִהוּ רָאִשׁוּ בַחוּץ וְשׁוּחַטִין אוֹתוֹ וְלֹקָחִין דְּמוֹ, דְּמִשְׁמַע שֶׁהֵם הִיוּצָא מִן ה'שְׁחִיטָה' הוּא דֵם הַתְּכֵלֶת, וּבַחֲלָזוֹן הַפּוֹרְפּוֹרָא אֵין שׁוּחַטִין וְאֵין רָאִשׁוּ בַחוּץ אֵלֶּא פּוֹצְעִין הַקּוֹנֵכִיָּה וְלֹקָחִין הַבְּלוּטָה. (וְאִם נִקְבַּל תִּיאוֹר זֶה לֹא יִסְתּוֹר לְהֵא דְּמִבּוֹאֵר בְּגַמ' שְׁבַת עֵה. שֶׁהִקְפִּידוֹ עָלָיו שֶׁלֹּא יִמּוֹת, דִּי"ל שֶׁהִקְפִּידוֹ לְהוּצִיא דְּמוֹ מִיָּד אַחֵר הַשְׁחִיטָה בְּטֵרֵם רוּחוֹ יוּצָאֵת כְּדִי שִׁיִּצִּיל דְּמוֹ, וְאִכֵּן הוּא וּוְדָאֵי הִיָּה מִתּוֹ מִיָּד כִּמְשַׁמְעוֹת הַגַּמ' שֶׁם), וְיֵשׁ לְשֹׂאֵל לְבָקִי אִם נִיתֵן לְפָרְשׁוֹ עַל סוּדוֹת הַתּוֹרָה וְלֹא עַל דְּבָרִים כְּפִשּׁוּטִים. (וְכִלְפִי הָרֵאב"ד שֶׁהוּבָא שֶׁכָּתַב שֶׁהוּא חַי וְצוֹמָח וְכו') כָּתַב הָאֲדַמּוֹר מִרְאדִּיִן שֶׁאֵינוֹ תִיאוֹר מִצִּיאוֹת גִּשְׁמִי. אוֹלָם בִּיעֵב"ץ וּוְדָאֵי נִתְכוּיִן לְדְּבָרֵי גִשְׁמִי וּבִפְרָט אַחֵר שֶׁמִּתְאָרוּ בְּעִנְיָנוּ וּמוֹצָאִים אֲנוּ בְּאֲרִיסְטוֹ כַּעֵין תִּיאוֹר זֶה, שֶׁמִּשְׁמַע שֶׁהִיָּה לֵהֶם בּוֹזֵמֵם סֶפֶק בְּהַגְדָּרָה עַל מִינֵי בְרִיּוֹת אֵלּוֹ אִם הֵם כַּחַי אוֹ כְּצוֹמָח).

ומה שמצינו בחלק מהראשונים שכתבו את הסימנים הללו לדג, וודאי כשלא ידוע להם מראית הדג ומאידך כתוב בגמ' למה הוא דומה יכתבו דברי הגמ', דאין להם ידע יותר מזה, אבל אחר שיהיה ידע ברור ממקו"א דזהו החלזון ומאידך בסימנים הללו יש לפרש כנ"ל (היינו שלא נועדו לזיהוי) אין מניעה מלומר כך.²⁸

עוד יש שכתבו דלעולם כוונת הברייתא **לסימנים**, אבל לא לסמנו מתוך שאר בעלי החיים שבים אלא מתוך שאר **החלזונות**,²⁹ ואכן שאר חלזונות אינם דומים כלל לים³⁰ ולדג וכו' וכפי שיראה מתמונת החלזונות המובאים בסוף ספר חותם של זהב ע"ש. (אם הביא את הכול³¹).

[עוד יש שכתב שכלל אין דוחק בסימנים אלו, ואדרבה מתוך הסימנים יש להניח שזהו החלזון וכו', ויעיין בדבריו וצ"ב].

ובביאור הסימן דומה לים יש שפירשו דאע"פ שצבע קונכייתו מצד עצמה אינה דומה לים מ"מ כאשר היא בתוך המים נצמדים אליה יצורים קטנים מאוד ("צמידה ביולוגית") הנעשים כשכבה ירוקה על פניה, ואז דומה החלזון לים מחמת צבעו הירוק. וזהו דוחק, דמלבד שפשטות הוראת 'דומה לים' הוא צבע הנוטה לתכלת או ירוק קרוב לתכלת³² גם בלא זה קשיא, דאין עניין זה נעשה בחלזון אלא בהיותו במים העמוקים, אבל במקומות נמוכים יותר יש בו צבעים שונים אחרים, וודאי שא"א שיתנו חז"ל סימן בדבר שאינו קבוע בו כלל³³.

²⁸ וכהקדם לכל בחינת הנושא ראוי מאוד להקדים דברי הרמב"ן בהקדמת מלחמת ד' וז"ל "יודע כל לומד תלמודנו שאין במחלוקת מפרשיו ראיות גמורות ולא ברוב קושיות חלוטות, שאין בחכמה הזאת מופת ברור כגון חשבוני התשבורות ונסיוני התכונה, אבל נשים כל מאדנו ודיינו מכל מחלוקת בהרחיק אחת מן הדעות בסברות מכריעות ונדחוק עליה השמועות, ונשים יתרון הכשר לבעל דינה מפשטי ההלכות והוגן הסוגיות עם הסכמת השכל הנכון, וזאת תכלית יכולתנו וכוונת כל חכם וירא האלהים בחכמת הגמרא", ואחר שיתברר עוצם הראיות שיש בעד זיהוי זה יפחת הדוחק שבדברים הנ"ל, ויהיה נתון לשיקול הדעת אם לקבל או לדחות.

²⁹ וס"ל שאין שם חלזון אלא לבעל קונכייה בלבד, דאל"כ עדיין יבואו לכלל טעות. ועיין בזה להלן.

³⁰ בלבד הארון כתב שבדק ובשאר חלזונות אשר נמצאו בסביבת גידול הארגמון אין צמידה ביולוגית. (שעל פיה מבארים הטעם שדומה החלזון לים, וכדלהלן), וטעון בדיקה. (עיין הערה 31).

³¹ ושוב שאלתי את מחבר הס' חותם של זהב ואמר לי שאכן ישנם חלזונות נוספים שמראיהם דומה לשל דג, ויש אף כזה שדומה יותר והיו בוחרים בו לולי שאין בו את שאר ההוכחות. אלא שאין בו את שאר הנתונים האחרים. ומעתה קשה לקבל פירוש זה. (וצ"ע שסתם דבריו דזה החלזון הדומה ביותר).

³² ועיין הערה 61 בלבד הארון משכ"ב, וראה הערה 34.

³³ וכתב בקונט' שם דאפשר שבעבר שהיו רגילים לצודו הוא התמעט והיה נמצא רק במקומות העמוקים יותר. ונראה דמלבד הדוחק לא יתכן לכאן שיתנו חז"ל סימן ע"פ צבע שאינו קבוע, ובפרט שבעומק כזה מן הסתם לא הגיעו ע"י צלילה אלא ע"י צידה ומה נפק"מ בצבעו, וכן שיודעים שצבע זה יורד אחר זמן ובכ"ז סימנו את החלזון על פיו, וביותר קשה אחר הכתוב בקונט' כלילת יופי שלא כל החלזונות אחר הורדת הפסולת מעליהם

עוד פירשו דדומה לים היינו במה שטבע החלזון שמתאסף עליו פסולת דברים מקרקע הים ועי"ז דומה הוא ממש למקומו עד שקשה לזהותו שם (ומשא"כ שאר חלזונות), דומה לים היינו לקרקע הים.

ואף זה דוחק מאוד, דפשוטות הוראת לשון דומה לים היא בשווא – שדומה הוא לים, וי"ס בסתמא הוא תכלת/ירוק, ואם הכוונה הייתה כנ"ל היה צ"ל דומה למקומו וכיוצ"ב³⁴. וכן שלשון הרמב"ם (ועוד ראשונים) הוא "והוא דג שדומה עינו (-) גונו) לעין התכלת"³⁵ דמשמע להדיא דלצבע הים מדמין אותו ולא לצבע קרקעית הים, וכן הגי' במסכת ציצית שהוא דומה לרקיע, ולפי"ז אין שום פירוש המקיים אותו אף בדוחק³⁶.

עוד יש המיישבים שלשון דומה לים היינו מחמת הבליטות שיש לו על הקונכייה שאפשר שמזכירים את גלי הים ולכן אינו נשלל סימן זה³⁷, וקשה להתייחס לפירוש זה כנכון³⁸.

ובעניין מה שאמרו דעולה אחת לשבעים שנה לא הוסיפו דברים המבארים יותר ממה שכבר הובא לעיל לבאר.

ובעניין מה שאמרו דבדמו צובעין תכלת כתבו דדם בלשון העתיקה אינו כולל רק מה שאצלנו מכונה דם אלא כל מיצי הבע"ח כשהם בתוכו מכונים 'דם', וכפי שאמרו שה'מור' (אחד

בצבע ירוק, אלא חלקם בצבע כתום וכו', וא"כ וודאי שלא יאמרו חז"ל כסימן דבר שאין קבוע בו. ועיין הערה 34.

³⁴ והנה מוצאים אנו בהרבה מקומות בש"ס שחדשו התוס' דרכים חדשות בסוגיא ע"פ טענה דמלשון זו איכא למיטעי ולא הו' להו' למימר הכי [וכדוג' יעויין בדבריהם קידושין יח: ברכות ב: שבת מא: פסחים צט: יומא נ. וכן בעוד הרבה מקומות], ומבואר דמדרכי פירוש הש"ס שכאשר יש משמעות פשוטה לדבר אין להניח שהמשמעות שאינה פשוטה היא כוונת המאמר. וא"כ אף אם נקבל שניתן לפרש ב'דומה לים' דר"ל שדומה למקומו בים כיון שהמשמעות הפשוטה שדומה לים היינו לצבע הים לא היה להם לנקוט לשון זו אלא לכתוב דומה למקומו וכיוצ"ב שהוא סימן נכון יותר. [ובפרט אם עניין המאמר לבוא כסימן לזיהוי, ובכל מקום שבאו חז"ל ליתן סימן הרי נתנו סימנים ברורים, וא"כ יש להניח שסימנים אלו ברורים הם (וכמשל האריה הנ"ל, וכמשמעות הראשונים שהביאו דרך זו כדי לזהות) ואין עלינו לפרשם בדבר המתפרש לשני צדדין].

³⁵ כן הגי' לפנינו, ובקונטרס 'להבדיל בין תכלת לארגמן' כתב שבספר החתום מהרמב"ם עצמו הגי' לעין הים, ועכ"פ מפורש שהכוונה שצבעו כצבע הים (שזהו 'עין הים'), והיינו תכלת - ירוק, ולא לקרקעיתו וכדו', ושם אף בזה ניתן לדחוק דעין הים היינו לעין מקומו.

³⁶ ודחו המצדדים דברייתא זו היא ליקוט של ברייתות, וכיון שלפנינו הגי' היא דומה לים יש לקיים גי' זו. אולם לכאור' נראה דאין כאן שינוי גירסאות אלא מה שאמרו רקיע הוא כמילה מקבילה לים, והיינו שפירש שים היינו כחול ולכן שינה לכתוב רקיע, דזהו ההיבט הנוסף של הדמיון בצבע התכלת. דאף שאמנם יש שינוי נוסח מ"מ מסתבר דאי"ז מחמת טעות אלא כפירוש, והיינו שמסדר מסכת ציצית כתב רקיע משום דזה לדעתו פירוש הדומה לים שנאמר בברייתא, וכתב את ההיבט השני של הדמיון בצבע התכלת. [וכן יש לטעון כלפי מה שאמרו על משמעות הלשון במסכת ציצית שסימנים אלו באו כדי לזהותו].

³⁷ וכך כתב בחותם של זהב שבדעת רש"י שכתב תבנית גופו דומה לים דמשמע שלא קאי על צבעו צ"ל כביאור זה [וע"ש הערה 39]. והנה אף שאינו מוכן כ"כ מה דמיון לים יש במראהו הרי לא פירשו לנו חז"ל כוונת סימן פתוח שכזה, ושם לא לזה נתכוונו, ודוחק. [ועיין לעיל משל האריה].

³⁸ וכ"ז בלא העובדה שאין קמטים שבקונכייה מזכירים גלי ים, ואף בכלילת יופי כתב ע"ז "והוא רחוק ודחוק".

מסממני הקטורת) מגיע מדם אייל המוסק, ואף שם אינו נמצא אלא בבלוטה שבגופו. (אלא שעדיין קשה דלכאוי' הול"ל "ובו" או "ממנו" צובעין תכלת ולא להטעות, ובפרט שמה שכתב טעון בדיקה כי הן בפליניוס והן באריסטו כתבו (בשני תרגומים שתח"י) 'מיץ' 'חומר הצבע' ולא דם, ויש דברים בגו, והא ראייה שכל הראשונים בשבת עה. 'טעו' מחמת כן³⁹, וע"ע הערה 40³⁴].

³⁹ וכאן המקום לפרש דבר יסודי בבואנו לדון בעניין אשר כזה.

הנה זה ברור שכאשר בודקים מציאות מסוימת הנאמרת בגמ' ונאמרו עליה פירושים שונים בראשונים, אם נאמרו פירושים המחולקים במציאות הרי שלעולם המציאות תברר כאחד מהם והאחר יתברר כטועה בעיונו, ולכן לכאוי' אין מניעה מלהסיק כצד אחד כשנראה כן מצד המציאות אם לא שנאמר דשמא כשיתברר המציאות האמיתית יתברר שלכה"פ הדין היוצא מפירושי שניהם מקויים הוא אע"פ שאינו מכוון ע"פ המציאות שהעמידו, אלא שכיון שהנפק"מ הדינית הגיעה מחמת העמדת המציאות שנסתרה אין הכרח שאם היה יודע מציאות זו היה נשאר בדעתו [וכעין מה שכתב הרמב"ן לגבי קבר רחל, שקל הקודש, מהות הקשת, זהות החיות (בחולין סב.) ועוד ואכ"מ. וראה גם דבריו בעניין חשבון הגאולה שכותב שאם זה עובר הרי שמתברר שטעה, וכעין שכתבו רש"י והרמב"ם כלפי הקץ שכתב רבינו סעדיה גאון וכבר עבר בזמננו].

וכ"ז כשהמציאות ברורה מעבר לכל ספק, אבל כאשר צריכים לבוא לשיקול הדעת אם להכריע שזהו המציאות שלפנינו וודאי שמשקל גדול יש לדעת הראשונים כמלאכים, דכח עיונם גדול עד למאוד.

ובברור כעין זה מצוי הוא שנראה דלא כאחד מן הראשונים בפירושו, ויש לידע שצריך זהירות רבתי כדי לקבוע את המציאות שלא כדבריו.

ולדוג' יש להביא הא דהקשו התוס' שבת עה. למה המוציא חלזון מן המים אינו חייב משום יציאת נשמה וכמו במוציא את הדג, ותי' דשמא מפרס הוא ומקרב מיתתו. והנה המציאות היא שהפורפורה אינו מת ביציאתו מהמים וכן שאינו מפרפר, ואם אנו מסיקים שהפורפורה הוא החלזון הרי שהכרענו שתוס' טעו בשיקול דעתם ובאמת קושיא מעיקרא ליתא, ומכיון שהטעם שהניחו התוס' שהוא כדג ממש לכאוי' אינו מוכרח אלא שהסתבר להם שכ"ה המציאות לכאוי' בכה"ג אין מניעה מלפרש שאילו היו רואים את הפורפורה לא היו אומרים כן, אבל אם היה זה מחמת חשבון הסוגיא היה קשה מאוד לומר כן, ואפי' בדברים שהם נגד החוש ממש וכגון שיטת ר"ת לגבי השקיעה הביאום הרבה פוסקים לדינא כיון שיצא מפי ר"ת ואכמל"ב.

ובאמת בפירוש הסוגיא הנ"ל מצאנו בראשונים פירושים שונים וסותרים על המציאות ועל כרחק המציאות כאחד מהם אלא שיש לנו לקיים הדינים העולים מפירוש כולם כיון שאמרו דעתם מסברא מחמת חשבון הקושיא. [שמדרך הלימוד שכשיש שני אפשרויות האחד מרווחת והאחת דחוקה יש להניח שהדרך המרווחת היא הנכונה, ואף הם ידעו שהמציאות יכולה להיות באופן רחוק יותר אבל לא היה להם טעם לידחק בכך, וכגון מה שכתבו התוס' דם החלזון הוא מיפקד פקיד, ואם היו רואים את הפורפורה שמא היו מודים דבלוטה זו נחשבת כדם ואין צריך לומר כדבריהם, אבל מסברא למה שיאמרו שכך היא המציאות כאשר כתוב 'דם', אלא שההערה שלעיל היא שלא היה להם לנקוט לשון זו].

וכ"ז בדברים שאין הכרח לומר כן מלבד הכרח הקושיא, אבל כאשר הראשונים הגיעו לפירושיהם מחמת משמעות פירוש הסוגיא צריכים אנו למשקל גדול כדי לקבוע שאכן המציאות שלפנינו וודאית. וכגון מה שכתב רש"י שהחלזון נמצא בהרים וכך פירש את דברי הגמ' מגילה ועוד [ודלא כהיד רמה שחלק עליו בזה], א"כ נמצא שכדי להסיק שהפורפורה הוא התכלת אנו צריכים לומר שרש"י טעה בפירושו, ואם אין הכרח גמור לזה איננו רשאים לכך.

ומה שכתב הרמב"ם שדמו שחור כדיו צ"ע מקורו אחר שאין מבואר בש"ס סימן זה, ויש שר"ל דמקורו בספרי אריסטו דכתב שדם הארגמון כהה, וניתן לפרש שהרמב"ם תרגם זאת לשחור חזק⁴¹ אבל לעולם כוונת אריסטו לומר שצבעו כהה בלבד. ואם מקור הרמב"ם הוא כדצ"יין בס' צפנת פענח לירוש' שכי' דדם דגים שחור הוא אע"פ שלפנינו הוא אדום אלא שכשהוא יבש י"ל שהוא כשחור ואף בארגמון הוא כן, וציינו לזה לרא"ש נדה ח' ח' ובטור יו"ד ק"צ שדם אברים של תרנגולת שחור כדיו, ואף שהוא אותו דם שבכל הגוף אלא שכשהוא מרוכז יותר נראה כשחור, וה"ה הפורפורה, ועיין הערה⁴².

[ובעניין זה יעויין מש"כ החת"ס נדה יח. בעניין אברי האשה בהלכה "אחרי החקירה מפי ספרים וסופרים חכמי וספרי הניתוח א"א לנו להכחיש המציאות שאינו כפרש"י ותוס' וציור מהר"ם לובלין, ואין לנו אלא מ"ש הרמב"ם בחיבורו ובפ"י המשנה וכו', ולכן לא הטרחתי כלל בביאור דברי רש"י ותוספות בשמעתין כי א"א להולמן לפי המציאות האמיתית, ואתה דע לך" עכ"ד].

⁴⁰ יעו"ש, ובפרט אחר שרואים אנו שלפ"ז יוצא שכל הראשונים טעו בעניין זה, ויותר מכך שאף מסדרי מסכת ציצית טעו מחמת כן (אא"כ נאמר שמש"כ רקיע הוא טעות בדפוס ולא שכן היה נראה להם המשמעות. וכן לגבי מה שחיבר את המשפט אין צובעין וכו' חלזון זה וכו' שמשמע שזה בא כסימן הוא גם משמעות של טעות ובאמת אין כאן אלא ציטוט שני קטעי ברייתות) קשה לומר דזה כוונת המאמר בברייתא, ובפרט שכמעט כל הדברים דחוקים הם ואינם כמשמעות הפשוטה.

⁴¹ וכתב בקונו' להבדיל בין תכלת לארגמן שהרמב"ם כתב על עצמו שהיה לו ספרי אריסטו בערבית, ושם מופיע מילה שניתן לפרשה כשחור כדיו.

⁴² אמנם מזה שהרמב"ם כתב זאת כחלק מסימני הדג קשה לומר שנתכוין לדבר שקיים בכל הדגים (ובפרט שבגמ' כתוב שהוא דומה לדג, ומניין לרמב"ם שטבע החלזונות שבים כטבע הדגים, אא"כ היה פשוט לו דאי"ז כחלזונות הרגילים אלא דג ממש, וכלשונו "והוא דג אחד", ואף שלשון "והוא דג אחד אינו מכריח כנגד החלזון שאפשר שאף יצור ימי בכלל זה כמש"כ המצדדים מ"מ מדכתב שדמו שחור כדיו אם נניח שמקורו מזה יהיה משמע כן), וכן קשה לומר שנתכוין לצבעו כשהוא מרוכז כי כמעט כל חומר מרוכז הרבה נראה כהה (ועיין ביה"ל ל"ב ג' שכשכתוב שחור שייך לומר גם כחול אבל שחור כדיו הוא שחור בלבד, וכע"ז בס' ל"ג ג' בביה"ל), וכן צ"ע לומר שטעה מחמת דברי אריסטו שכבר הביא בקונו' "כולו הפך לבן" טהור" את דברי אריסטו שלהדיא כתב שרובם בצבע מל"ן הנ"ל אבל בחלקם צבע הפרח (- הדם) אדום, ואיך אפשר שיתן סימן שאינו קיים בכל החלזונות, ועוד שבין הרמב"ם כתב להדיא שלא מוכר דג זה ע"י מסורת מדויקת, ומשמע שלא היה ידוע להם זיהוי זה, וודאי שלא בבירור כך שיכתוב הרמב"ם סימני החלזון עפ"י (וכן יש להוכיח מהא דלא כתב הרמב"ם את שמו וזיהויו, עיין כלי המקדש ב' ד' שכתב לשון סממני הקטורת בערבית). אמנם מאידך כיון שאין ידוע לנו על מדרש שהיה לפני הרמב"ם ולא ציינו אליו כל הראשונים יש לתמוה מהיכן מקורו של הרמב"ם לקבוע סימן שאינו מופיע בגמ' כסימן זיהויו, ושם קיבל זאת מרבו הר"י מיגאש שקיבל מהר"ף עד הגאונים שכן היה טבע הדג, וע"ע לקמן מדברי ר' שמואל בר חפני גאון שכתב ש'הגיע אלינו הידיעה' איך צובעים תכלת, ומשמע שעבר עוד בזמנם תיאור על החלזון שהפסיק מעט קודם. מיהו יעו"ש שאינו ברור שנתכוין לקבלה שלו אלא י"ל דנתכוין לקבלת הגמ'.

[ומה שכתב בלבוש הארון שדמו שחור כדיו משום שיש בבלוטה וריד בצבע שחור כדיו הוא תמוה, דאטו אנו דנים על צבע הכיסוי של הדם (ויהיה לפ"ז דם האדם כחול, כצבע הוריד), ופשוט שלא נתכוין הרמב"ם אלא לצבע דמו כשיוצא. וכן שגוף העובדה יש שכתב שאינו כך תמיד. ומה שכתב בלולאו"ת דדמו שחור כאשר הוא מתייבש לא משמע בלשון הרמב"ם שכתב 'הוא דג שדמו שחור כדיו', ואטו יאמרו על דם אדם שהוא חום משום שזה צבעו בזמן שמתייבש].

ומש"כ רש"י דצבע הדם כחול כתב בחותם של זהב דלכאו' מקור רש"י הוא מסברא, דכיון שס"ל (הובא בראיות להלן) שצבע התכלת חייב לבוא מתוך החלזון עצמו בלא הוספת סממנים לכן כתב דבהכרח דמו כצבע

- לא מסתבר שהפורפורה הוא התכלת, שהרי הרומאים אסרו לכלל האזרחים ללבוש את בגדי הפורפורה, ובפשטות הייתה כוונתם לשמור צבעים אלו לאצולה בלבד, ואם אפשר לעשות זיוף זול לזה ע"י צמח עד שנראה אותו דבר ממש אין שום טעם והבנה בזה [מלבד אם גזרו זאת מסיבה 'מותגית' - שרק המלכים צובעים בסוג בעל חי זה, ודוחק], ולכן אף אם פירוש המילה יקינטון (- המתוארת בחוק הרומאי) הוא תכלת צ"ל שהכוונה לגוון אחר או שהוא כחול ממש ולא תכלת. (ואם אכן התכלת אינו הצבע המתואר בחוק הנ"ל מובן שלא אסרוהו אע"פ שהיה צבע מלכות כיון שניתן לעשות כדוגמתו ע"י חיקוי זול⁴³, וכנראה שאינו מתאים או אפשרי לאסור להשתמש בצמחים המצויים לכל, ומה שקשה מהתרגומים שתירגמו את התכלת ליקינטום שהוא הצבע האמור בחוק הרומאי כיוצא מן הפורפורה יעויין לקמן).

✎ בספר 'לבוש הארון בעניין התכלת' עמ' 44 הביא ציטוט מפליניוס שמתאר את בני צרפת שהם מפיקים את ה'קונכליום' (- מחלוקת בלשנים מה צבעו, אם כחול או אחר) ושאר הצבעים ע"י צמחים בלבד (וכע"ז הביא בחותם של זהב הערה 13 מהגרי"א הרצוג שכתבו הקדמונים על הודו. ואפשר שטעה וראה על צרפת, או שזה האינדיגו וזה האיסטיס), וז"ל הציטוט "אולם הצבע שלהם לוקה בחסרון אחד גדול, והוא שהוא דוהה בכביסה, אילולא כן יכלו אנשי האצולה להתפאר ולהתנשא באופן מהודר לאין ערוך מעכשיו, או לכל הפחות תוך סיכון קטן בהרבה". ומשמע מדבריו שהסיבה שבחרו במורקס (- הארגמן) אינו מחמת צבעו הבלעדי אלא מחמת חוזקו האיכותי⁴⁴. עוד יש ליישב על תמיהה זו שרצו המחוקקים לשמור את הצבעים הללו לאצולה, ואף שהיה אפשר לעשות גוון תכלת באופן אחר מ"מ כיון שסו"ס גוון זה דומה לשאר צבעי הפורפורה אסרוהו, ומעתה אמנם היה אפשר לזייף זאת אבל כיון שהוא כבר נשמר לאצולה לא היה חשש שהאדם הפשוט יעשה זאת. וממה שפירט החוק שלושה צבעים אין ראיה שהיה יותר, אלא שפירט כדי שיהיה ברור שכוונתו להכול].

והרב טבגר ענה על השאלה הנ"ל שלא ברור מתי בדיוק הגיע הצמח אינדיגו מהודו, אבל האיסטיס היה מצוי באירופה וגם בארץ מעט, אבל לא ברור אם היה להם את הידע איך לצבוע בזה, ושמא רק במקומות מסויימים ידעו מזה ובמקומות אחרים לא, וכן גם אם יודעים היאך לצבוע בזה שמא לא ידעו היאך להמיס היטב את החומר ויותר מרחו עמו מאשר התפיסו את המלקולות בבגד, וכן אפשר שהעדיפו את הפורפורה בגלל שהוא היה כבר מוכר מקדם וכן היה מותגי ונחשק יותר מאשר הצמחים, והיו משתמשים בזה רק העשירים כך שלא היה מתאים לעשות זאת מזיוף.

- תימא הוא שמקור התכלת יהיה מקור הארגמן ולא הזכירו זאת חז"ל בשום מקום בגמ' ומדרשים, ובפרט בברייתא במנחות שאמרו ובדמו צובעים תכלת היה להם להוסיף 'וארגמן'.

התכלת, ואכן בארגמן זה אחר ההנחה בשמש נעשה הדם עצמו צובע בצבע התכלת. (מיהו יעויין לקמן בבירור גוון התכלת שפשטות שיטת רש"י דגוון התכלת הוא ירוק, ויעו"ש ע).

⁴³ כתוב אצלי שבספר 'הארגמן' כתב שבעבר היו צמחים גם לזיוף הארגמן, וא"כ למה אסרו רק את זה וצ"ע, ויש לברר את מקורותיו ואת הזמן והמקום בהם השתמשו בזה, שאפשר שלא היה מצוי וידוע כמו קלא אילן.

⁴⁴ זה אמנם מבאר למה צבעו בו ולא בחומר הזול, אבל אינו מיישב למה אסרו על כולם להשתמש בחלזון אחר שאינם מונעים את הצבע מהאזרחים.

נאלא שאין הכרח שמקור הארגמן של תורה הוא מהפורפורה ויש בראשונים שכתבו שהוא מהלא"ק, אולם ביוסף בן מתתיהו מבואר שמוצאו מן הים, ולכאוי כתב זאת מהמציאות בשטח, אלא שאין הכרח דאפשר שדימה שמקור הארגמן הוא ממקור המלכים⁴⁵, ואכן הביא בספר 'התכלת' שהבדיקה של הארגמן העתיק הראתה שהוא מהפורפורה. אמנם יקשה למה להניח שהיו שני ארגמנים ועל האחר לא נכתב מאומה, ואם לרמב"ם אכן היה את ספרי הקדמונים ובכ"ז כתב שאין הארגמן מחלזון זה יש כאן הערה].

- תימא הוא שבכל ספרי האומות אין זכר לצביעה ההמונית של היהודים בתכלת, אע"פ שהם מנו מספר רב ביותר של אנשים ונזקקו לכמויות של חלזונות⁴⁶, אע"פ שבספרי פליניוס כותב מעט על היהודים. וכן כל הספרים לא הזכירו את עניין העליה אחת לשבעים שנה, ובפרט לדעת רש"י שזה היה החלק העיקרי הקובע את מחירו הגבוה.

- וכן יש להעיר שבפסוקים ומדרשים משמע שהם היו שני סוגים מחולקים, "תכלת" ו"ארגמן", ואילו מהפורפורה אפשר להפיק מגוון רחב של צבעים שכולם בשם אחד של פורפורה, ומה מחלק דווקא את גוון התכלת וארגמן בהם, ואדרבה בפליניוס כתב שהעיקריים הם האדום והסגול והשאר הם גווני שונים שלהם, וצ"ע היכן הוא התכלת.

אבל בשיחה עם הרב טבגר שלל מכל וכל שאין אפשרות לעשות מהחלזונות אלא שני צבעים מסוימים שהם סגול וכחול, וההבדלים הם רק כמה אחוז סגול וכמה כחול, ועל השאלה מהלשונות בספרי הקדמונים שמשמע שהיה להם הרבה סוגי גווני אמר שזה בלתי אפשרי כי יש בו ס"ה שני סוגי צבענים ואין אפשרות יותר להוסיף עליו. ואמר שככלל קשה מאוד לידע מה מתאר הגווני שבקדמונים, ובעיקר בצבעים שאין ברור כלל כוונתם בכל דבר. ולפי"ז פשוט שהסגול יהיה הארגמן העתיק והכחול הוא התכלת.

אמנם שו"ר בספר "הארגמן" שאי"ז נכון אלא אפשר לעשות מגוון רחב של צבעים, והצבעים שכותב שניסה ועשה (ומראה תמונות) הם כחול, סגול, אדום, חום בהיר, וכהה, וורד, וטורקז, ע"ש, וכן בספרי הקדמונים מבואר לכל הפחות ארבעה סוגי צבעים שמשתייכים במקומות בהם אספו את החלזון, ודבריו צ"ב. (שוב היה נראה לי בדברי הספר הנ"ל שאכן מהמין המכונה קהה קוצים מפיקים כחול וסגול בלבד, אבל משאר הארגמונים מפיקים (בעבר ובהווה) עוד הרבה מאוד גווני).

ובעמח"ס חותם של זהב ענה ע"ז דבזמנא לא היה חילוק גווני כ"כ וי"ל דהסגול האמור הוא הכחול לגווניו שכלל גם את הסגול שלנו.

⁴⁵ ואי"ז מיישב לגמרי, דלכאוי אף את זה היה לברייטא לציין, שוודאי הוא סימן מובהק יותר משאר הסימנים. אמנם אם עיקר כוונת הברייטא לומר רמזים יש לדחות שבעובדת צביעת הארגמן אין רמז ולכך לא כתבוהו, וצ"ע.

⁴⁶ עיין לקמן הערה 74 והערה 75.

- בקונט' 'בין תכלת לארגמן' מקשה מהסוגיא שבת ע"ה ע"א: א. בגמ' מבואר שמקפיד ביותר שלא ימות כדי שלא יהיה הדם פחות צלול לצביעה, ובפורפורה שחותכין קונכייתו אינו מת מיד אלא רק כעבור זמן רב, וענה על זה בקונט' "להבדיל בין תכלת לארגמן" שהמציאות בפורפורה, שאם הוא מרגיש במכה הוא מיד מבליע או מפליט את הצבע וזה הולך לאיבוד, וגם בספרי הקדמונים מבואר שהיה צריך מומחיות לעשות זאת במהירות לפני שיספיק לעשות זאת, ועפ"ז ר"ל שלכן היה קפידא.

אבל מה נעשה שבגמ' מבואר שהקפידא הוא כי היכי דליצייל ציבעיה [וכע"ז בגי' הערוך שם בגליון] ולא אמרו כי היכי דלא ליבלע ציבעיה שזה עיקר הקפידא, ומאידך בכל תיאורי הקדמונים מבואר שהקפידא הגדולה היא משום שהחלזון מאבד את הצבע כשמת או פוגעים בו, [ויש קונט' שכ' דאמנן נעשה הדם פחות צלול וטוב אבל רק אחרי כחצי שעה, וא"כ על כרחך זה אינו המין המדובר בגמ'], וכן קשה שבגמ' מבואר שמקפיד שהחלזון לא ימות מטעם זה, ולדבריהם אין הקפידא שלא ימות אלא הקפידא היא שלא יפסיד את הצבע, ובאריסטו כתב שהיו מקפידים להוציא הצבע בעודו בחיים או מיד אח"כ ולכאוף משמע שלא נעשה שינוי מיד וביאר את הקפידא שם כיון שאם הוא מת בורח הצבע.

ב. הוא מאריך להוכיח איך שמפירושי כל הראשונים מבואר שלא כפורפורה, וכן שהוא מת בזמן העיסוק, ואנו צריכים לומר שכולם ממש טעו במציאות. [אלא שאכן הם חלוקים זמ"ז במציאות ואין עלינו אלא ליישב את הגמ'. אלא שגם זה אינו עולה כהוגן וכנ"ל].

ג. רש"י ועו"ר פירשו לשון 'פוצעו' שהיינו הדחיקה ביד להוציא דמו, ובחלזון עם קונכיה זה לא שייך. [והתבאר לעיל שכנראה הוקשה לרש"י שלא הוזכר בברייתא שיש לו נרתיק ומה מראהו, ולכן פירש דמיירי בחלזון בלא נרתיק].

ולהלן בירור אמיתות מציאות החלזון כפי שנמסר לי מפי הרב טבגר⁴⁷: כאשר יש לאדם ביד חלזון חי אין שום תקלה ושום בעיה שעלולה להיות בזמן הפציעה, ואף אם החלזון מת בזמן העבודה הצבע לא נאבד מיד (והוסיף שכלל לא ברור מתי להגדיר את זמן מיתתו כיון שכמעט ולא זו), וההשתדלות היחידה בעניין היא לצוד את החלזון כשהוא עוד חי (כי פעמים הם כבר מתים בים או ששכחו אותם במקום כלשהו), אבל אם הוא חי לא קורה בזמן הצביעה בפועל שום תקלות והאדם אינו בהול ולא מתעניין במיתתו כלל. וכן לא ידוע ולא מובן מה שאמרו בגמ' שהצבע נעשה פחות צלול ואף הפוצע חלזון מת אע"פ שהוא שופך את הצבע שבו במיתתו מ"מ נשאר כמות קטנה של צבע, אבל צבע זה הוא צבע רגיל שעובר המסה והרתחה ונכנס לתוך הכלי שיש בו את שאר הבלוטות ואינו יודע מהו 'לא צלול' בצבע.

⁴⁷ שהוא בר סמכא יותר מכל החיבורים המגמתיים שראיתי בעניין. (הובא במאמר הרבה מדבריו כיון שהיה ניכר שאינו מנסה להתאים את המציאות למה שצריך להיות לפי שיטתו).

אלא שא"כ כמובן דברי הגמ' קשים מאוד, ואמר שבמקום לפרש את המציאות ע"פ ההגדרות שיצאו בגמ' יש לעשות הפוך, ולאחר שראינו שהמציאות היא שאין נפק"מ במיתתו י"ל שכוונת הגמ' שכיון שבעלמא כשאוסף את החלזונות מעדיף למצוא את החלזונות כשהם חיים ולהתעסק עמם מאשר עם המתים לכן נחשב כמתעסק שלא ניח"ל במיתה שלהם.

וכמובן שפירוש זה אינו מתקבל כלל וכלל, הן בגדרי 'לא ניחא ליה' שלא נראה שכיון שבצדפות שבים מעוניינים למצוא את החלזונות כשהם בחיים זה ישליך על כוונת ועסק האדם בזמן שהיא בידו ואין לו שום נפק"מ בזה, והסיבה שהייתה בעודם בים לא קיימת כעת,⁴⁸ והן בלשון הגמ' "שאני הכא כמה דאית ביה נשמה טפי ניחא ליה כי היכי דליציל ציבעיה" [וברש"י: "שדם החי טוב מדם המת, וכיון דכל עצמו מתכוין וטורח לשומרו שלא ימות בידו, אפילו מת אין כאן אלא מתעסק, וכי מודה ר' שמעון במידי דלא איכפת ליה אי

⁴⁸ שהן לפי רש"י (וכ"פ המאירי) התחדש בגמ' כלל בדין פסיק"ר דהא דמודה ר"ש דפסיק"ר ולא ימות חייב אינו אמור אלא היכי דלא אכפת ליה אי מתרמי או לא, אבל כשמתעסק להדיא ככל יכולתו לעכב את התוצאה הנעשית אין לייחס אליו את התוצאה, והן לפי תוס' שחלקו עליו ופירשו שהפטור מצד משאצ"ג מבואר בדבריהם דאף לר"י (המחייב במשאצ"ג) יש לפטור ע"פ דברי הגמ' האלו, דכיון שלא ניחא ליה במיתה החלזון הוי ליה מקלקל. [ובזה מתבאר הדוחק שהיה בפירושם, שפשט הגמ' משמע שלא מטעם אצל"ג פטרינן ליה אלא מטעם אחר, ולפי דבריהם אלו יש לפרש דכוונת הגמ' להוסיף שאף לר"י פטור הוא ומצד מקלקל, וכן פירש בריטב"א בשיטתם, עוד כתב דאמרו האמת דוודאי לא ניחא ליה, אע"פ שגם בלא אכפת ליה פטור, וע"ע לשון התוס' עירובין צז: "וחלזון מיד כשיוצא מן הים היו מוציאים דמו בעודו בכחו כי היכי דליציל ציבעיה"].

ופשוט שאם צריך שיהיה 'לא ניחא ליה' כדי לפטור [וכלשון רש"י "כל עצמו מתכוין וטורח לשמרו שלא ימות בידו"] לא מועיל מה שבזמן צידת החלזון לא ניחא ליה אחר שעתה בזמן התעסקותו אין לו שום נפק"מ כלל, והרי"ז כמי שהיה לו שדה ומכרה דוודאי שדה זו היא כארעא דחבריה כלפיו, וכן בתוס' שכתב עפ"י דברי הגמ' דפטור הוא אף לר"י ומטעם מקלקל פשוט שרק קלקול אמיתי בכלל זה. [וכ"ש אחר שפירשו התוס' בהו"א שס"ד דאף לר"י חייב כיון שרוצה הוא במיתת החלזון שעי"ז לא יפרסם בזמן הוצאת דמו, ועתה קמ"ל דאע"פ מיתתו היא קלקול גדול יותר].

[ויעויין בגמ' קג. ובפרש"י שם שלכאו' מפרש כדעת הערוך דכל שלא אכפת ליה פטור בפסיק"ר, ואין חיוב בפסיק"ר אלא רק כש'ניחא ליה', וכן ציין רעק"א בגליון שם, אולם באמת נראה דוודאי אף רש"י מודה לדברי התוס' דבלא ניחא ליה פטור בשבת כדין משאצ"ג, ומה שכתב בדף עה. דרק בלא ניחא ליה פטור הוא מצד גדרי פסיק רישא, שמצד דין פסיק רישא אין פטור אלא כשמתעסק לבטל ולעכב את התוצאה הנעשית אבל לעולם אף בדלא אכפת ליה מודה רש"י דפטור מצד משאצ"ג, ולא פירש כן בגמ' משום שמשמעות הגמ' שהפטור הוא מצד דין פסיק רישא גופיה [והגמ' וודאי אין לה לפטור מטעם אצל"ג כשבאופן זה אף מצד פסיק"ר פטור הוא, וכשיטת רש"י], והא דכתב רש"י דמודה ר"ש במידי דלא אכפת ליה אי מתרמי היינו בכלל דיני התורה אבל לענין שבת פטור הוא כדין משאצ"ג, אבל בגמ' קג. שלא אכפת ליה שתיעשה המלאכה אין לפטור אלא מצד משאצ"ג לבד לכך פירש שם מטעם זה, ופשוט. ובאמת אף אם לא נקבל ישוב זה ונניח שרש"י בדף עה. מפרש דלא כשיטתו בדף קג. הא מ"מ בדף עה. פירש כן, ונלמד דמ"מ זהו הפשט העולה מתוך דברי הגמ', ואיך נבא לקיים זיהוי חלזון שאינו מתאים למציאות זו].

מיתרמי, ומיהו איכוני לא מיכוין"] משמע בבירור שמקפיד ע"ז מאוד בזמן הוצאת הדם, וכן שבגמ' מפורש שהטעם אינו שלא יבלע הצבע אלא כי היכי דליציל.

ויש שר"ל דשמא בזמן חז"ל שהיו בקיאים להבחין במראות דקים ביותר שכהיום איננו מבחינים בהם כלל [וכגון מה שאמרו נדה יט: שאחד ממראות דם נדה הוא כמראה של דם מכה באצבע קטנה של בחור לא נשוי שהוא פחות מכו' שנים, במקום שהיה לו בו מכה ונתרפאה, וכהיום איננו מבינים כלל בגוונים דקיקים אלו], אפשר שגם צבע זה מאבד מצלילותו כשהוא מת ולהם זה היה ניכר ומשמעותי. ואמנם זה אפשרות אבל מה נעשה שבכל כותבי קורות ארגמונים אלו כתבו בדיוק מה שאמר הרב טבגר – שהיו מקפידים לצודם בעודם חיים כי במיתתם הם מקיאים את הפרח וכו' אבל אף לא אחד מהם ראה את חוסר הצלילות, וקשה מאוד לומר שהדייגים היהודים הבחינו במה שהאחרים לא הבחינו, והאמת יורה דרכו שהארגמונים הם אלו שמתוארים בספרי הקדמונים, והתכלת הוא חלזון אחר שאיננו מהם.⁴⁹

⁴⁹ ושם יש ליישב שבאמת יש איבוד צלילות בצבע והיו יכולים בזמנם לזהות זאת, אלא שלמלכי האומות לא היה אכפת אם הבגד יהיה צבעו שונה מעט ממה שאפשר לעשות ממנו כשהוא חי, דזה וזה צבע מלכות הוא, אבל אצל היהודים כיון שהיו זקוקים לזה לצביעת מצווה שמא י"ל שרק הגוון המסויים הזה כשר הוא למצווה וזה יסביר את העובדה שרק היהודים היו מקפידים על זה. אלא שגם זה אינו נכון שהרי מפורש בגמ' שם לתי' קמא דאף בפצעו מת מהני, ובפשטות לא משמע שכשפצעו מת מעבירו לשימוש אחר, וכן שלא מסתבר ששינוי מועט בצלילות הצבע יפסלו מהכשרו לציצית, וכן שלגי' הערוך 'כי היכי דליצילח טפי' לא מסתבר שלא היו המלכים מקפידים על זה, ובלאו הכי הוא תי' דחוק. [ויש שר"ל עד"ז דאע"פ שאינו נפסל למצוותו הקפידו שלכתחילה יעמוד למצווה גוון התכלת לפני איבוד צלילותו אע"פ שנשאר בכשרותו בכל גווני, אבל עדיין דוחק הוא שהמלכים לא יקפידו ע"ז, ואם שניהם היו צבעי מלכות לא מסתבר שלגדר ההלכתי יקפידו על שינויים כה דקים, ועיין לקמן שכתבו הפוסקים שאף שינויים הניכרים בתכלת ככהות ובהירות אינם נפק"מ, ולא שמענו שיש גוון שהוא הלכתחילה, וכן שלפי"ז רק הצד חלזון לציצית יהיה פטור ולא משמע חילוק זה].

והנה בספר לבוש הארון כתב שעשה ניסוי ושבר שני קונכיות, באחד מהם הוא צבע מיד ובשני צבע לאחר חצי שעה, וראה שזמן מועט (כמה) אחר מותו של החלזון (לא כתב מתי מת, וכנראה כוונתו שמת בפציעה. והרב טבגר אמר שלא ברור מתי מיתתו) הצבע מתחיל לנזול והוא נספג בבשר, וצבעו משתנה משחור (למה שחור, הרי הוא יוצא שקוף) לסגול. וכן שבחלזון שצבע בו מיד הצבע עמד בעינו אחר שטיפת הבד, ומשא"כ השני נשטף כמעט לגמרי. ומבאר זאת שם שע"י ששה באויר התחיל בו תהליך של חימצון ורק כאשר הוא בתוך תהליך של חיזור (- ריקון החמצן) הוא נתפס בבגד. והודה שניתן להעביר צבע זה תהליך של חיזור "אבל תהליך זה לקח זמן רב ולא תמיד הצליח במאת האחוזים כאשר נעשה בשיטות הנהוגות בימי חז"ל", מדבריו נראה שבימינו אין בעיה לעשות זאת אבל מניח שבעבר היה בעיה, ואינו מובן מה הבעיה והרי כל צבע שיוצא מחלזון עובר תהליך כזה של חימצון שבזה משנה צבעו ואח"כ חיזור וצביעה. ובקיצור אין מובן מה היו מסקנות חקירתו [כי העובדה שהצבע עובר חימצון באויר ידוע לכולם, אבל קשה להניח ששיקר את הקורא]. ועכ"פ וודאי שאין זה נעשה מחמת מיתת או חיות החלזון אלא מחמת חשיפת הצבע לאויר, ואף בחלזון שימשיך לחיות יתרחש תהליך זה, ובגמ' מבואר שמיתת החלזון מקלקלת את איכות צבעו.

ושאלתי את החוקר זהר עמר (מחבר ספר 'הארגמן') שעשה נסיונות רבים מאוד עם חלזונות ואמר לי כדברי הרב טבגר שבזמן ההתעסקות אין נפק"מ במיתת החלזון, ובצורה רגילה שוהה הבלוטה אפי' חצי שעה עד

שמתעסקים עמה ולא קורה שום דבר, וכן אם החלזון מת עד חצי שעה יודע מניסיון שאינו משפיע על הצבע וכעבור שעתיים הוא מעריך שיש שינוי וכבר יש ריח ועיפוש. אבל בהתעסקות רגילה עם החלזון אם אינו פוצע בפראיות ושובר הכול אע"פ שהחלזון וודאי מת אין גירעון בצבע, וההשתדלות היא רק לקבל את החלזונות כשהם חיים. [איני יודע אם דייק להבחין שלא התחיל כלל נזילה של הצבע, כי אפשר שלא היה אכפת לו על מעט צבע זה, אבל בעבר שהצבע היה יקר מאוד היו מקפידים אף על זה וכדכתבו בדבריהם שהיו מכתמים השברים להוציא הנוזל מביניהם, אבל עכ"פ אמר אף הוא שאין שום איבוד צלילות אפי' חצי שעה אחר מיתת החלזון].

[ויש שכתב שכיון שהיו רגילים לפצוע הרבה חלזונות ביחד ורק אח"כ להוציא דמם אם לא היו מקפידים להשאירם בחיים היה הצבע מתחיל להיפסד אחר זמן רב כ"כ, וצ"ע למה להניח שכך עשו ולמה שלא יעמידו אדם נוסף שיאסוף מיד את הצבע או שלא ישבור הרבה ביחד (שהרי היה זה חומר יקר מזהב בזמנם), ובפרט שהוא וודאי מת מהמכה אלא שפעמים שאינו מיד, וכן שבכרייתא בשבת עה. משמע שמדובר על חלזון יחיד 'הצד חלזון' ו'הפצעו' ועלה קאמר דליכא משום נטילת נשמה משום דכל כמה דאית ביה נשמה וכו'].

ושמתי עיוני בדברי הקדמונים לבחון פרט זה, ולכאור' מצאתי דברים מפורשים בזה, שז"ל של הסופר 'אליאן' [רומי, 175-235 לספירה]: "לאחר שהדייג לוכד את ארגמון הפורפורה, לא לצורך צריכה אנושית אלא לצביעת צמר, בכדי שהצבע המופק ממנו ישאר חזק ויציב, וכשיר להפקת הגוון המקורי בטהרתו, הוא מרסק את הקונכיה במכה אחת עם אבן, אולם אם המכה היא חלשה והיצור נותר עדיין בחיים מכה שנייה עם האבן הופכת אותו חסר תועלת למטרות צביעה, הסבל הנגרם לדג יביא להפסדת הצבע שיספג בתוך הבשר או שידלוף בדרך אחרת, וזה, הם אומרים, היה ידוע ל'הומרוס' שאמר על מי שמתו בפעם אחת, שהם הושגו על ידי מיתתו של חלזונות הפורפורה" עד כאן.

מפורש א"כ בדבריו: א. מכה שאינה זהירה בחלזון מביאה להפסדת הצבע ע"י בליעתו או פליטתו, ודבר זה שלא כפי הידוע על החלזונות שלנו [והחוקר זהר עמר ענה ע"ז שכוונתו שאם שבר בפראיות הרי שהצבע ניתז ונאבד ולכן היה צריך להכות בזהירות, אבל לא כך משמעות דבריו שכתב להדיא על טבע הדג להפליט את צבעו מחמת כאב המכה]. ב. וכמו כן מבואר בריש דבריו שאם מוציא את הצבע בלא לפגוע סתם בגוף החלזון הרי שהצבע יוצא חזק ויציב וכשיר להפקת הגוון המקורי בטהרתו, ומבואר בדבריו הן ג' הערוך של 'ליציל' הצבע, והן הג' שלפנינו 'ליציל' הצבע [ובתרגום אחר כתוב "כדי שהצבע יהיה עמיד, ויתאפשר לעשות ממנו הגוון האמיתי בלי זרות וכו'"], ואין נפק"מ. וקצ"ע בהבנת דבריו שבתחילה פותח בהפסד איכויות הצבע ולאחמ"כ מסיים על הצבע הנאבד, אבל עכ"פ מפורש לנו מדבריו שהיה מוכר להם תופעה כזו של חלזון המפיק צבע שע"י המכה נאבד הצבע וכן נחסר הוא מחוזקו וגוונו הטהור. ועתה יש לנו לדון האם כוונתו בדבריו לסוג חלזון שאינו ידוע לנו ובו הטבע כפי שמתאר, אבל החלזונות שלנו הם חלזונות אחרים שאף הם שימשו לצביעה אבל לא אותם מתאר בספרו [והם מתוארים ע"י האחרים וכדלהלן], או שמא הם החלזונות שלפנינו, ומה שבימינו איננו רואים תופעות אלו י"ל או שנשתנו הטבעים [ויש טעם לומר כן מחמת ראיתי הקונכיות שנמצאו, והתאמת שאר הסימנים לנאמר בהם] או שבעבר סוג הצביעה שלהם הייתה באופן שאינו ידוע לנו ובאופן זה היה ניכר חוסר עמידות או עכירות מעט בטהור הגוון אם הצבע היה יוצא שלא בחיותו המלאה של הבע"ח, ולזה היו צריכים לאומנים גדולים שידעו לעשות זאת באופן מדויק ומהיר.

ובדקתי בשאר לשונות הקדמונים, ובאריסטו תיאר זאת בלשון "משתדלים ככל האפשר לשברם בעודם חיים, כי אם מתים קודם לכן הם מקיאים את הפרח החוצה", ולג' אחרת "הם עושים כל מאמץ לשבור אותם למעלה בעודם חיים, מפני שאם הם מתים לפני שזה נעשה הם מפרישים את חומר הצבע החוצה", והנה מדויק הלשון היה נראה שההשתדלות הייתה שהשבירה תיעשה בחלזון חי ושלא ימות קודם לכן אבל בזמן השבירה אין נפק"מ במיתתו וזה ודאי יקרה ואין בזה נפק"מ, וכן משמע מהמשך דבריו שם "ומשום כך שומרים אותם ברשתות וכו', והיינו שמטעם ההשתדלות הנ"ל היו מקפידים להשאירם בחיים, אבל בזמן הפציעה אין נפק"מ בזה. ובפליניוס כתב "אנשים שואפים לתופסו חי, מפני שהוא מפריש נוזל זה בעורו חי", אף בדבריו משמע שההשתדלות היא לצודו כשהוא חי ואין נפק"מ בשבירה אחר"כ בחיותו.

וכפי שבתפא"י דחה את דברי 'גזענזיוס' שזיהה את ה'פורפור' שנעקע' עם התכלת העלום מטעם שלדבריו יוצא שהתכלת צבעה סגול וזהו אינו התכלת שקיבלנו במסורת שהוא כצבע השמים, ואמר שעל כרחך כל המבואר בספריהם אינו חלזון התכלת (אע"פ שלא כתבו על חלזון אחר וכו'), אף כאן נאמר שמחמת קושיא זו יש להכריח שחלזונינו "בל חזה שמש" עד ביאת גואל צדק שיעלה בשמחה לקבל את פניו.

- העיר בקוני' 'כולו הפך לבן טהור' דתימא הוא שבכל הראשונים לא נמצא למי שיפרש שהחלזון הוא הפורפורה אלא תיאורו בסתמא וע"פ הגמ', ובר"א בן הרמב"ם כתב להדיא שאינו ידוע מיהו החלזון ובפשטות גם שאר ראשונים לא הכירוהו שהרי לא הביאו פירושו בלע"ז אע"פ שכמדומה היה רוח מאוד בזמנם השימוש בבגדי פורפורה למלכים. [ומש"כ הרמב"ן לגבי

ושמא יש מקום לומר שאכן בדברי הקדמונים מצינו התייחסות לשני סוגי חלזונות שונים, האחד מהם הוא הידוע לנו ובו אין הקפדה אלא שיקבלו בעודו חי, והשני הוא המתואר בספרי אליאן ובגמ' שבת עה. ובו הייתה הקפדה שלא ימות קודם הפציעה והוצאת הצבע, ואפשר שאצל היהודים היה קפידא גדולה מזו, דשמא קלקול הגוון היה פוסל [לכה"פ לכתחילה] משימושו לציצית ולכן היו מקפידים ע"ז מאוד, ואם לא נאמר כן יקשה לכאור' מה שבדברי האחרים לא מבואר קפידא זו, ואינם מזכירים אלא את הקפידה הקלה של צידתם בעודם בחיותם, ומשמע שלאחמ"כ אין יותר קפידא.

וכשעיינתי שוב בדבריו של אליאן ראיתי שלכאור' מבואר בדבריו בדיוק ההיפך מדברי חז"ל, שהוא כותב שהיו משתדלים להורגו במכה אחת כדי שלא יהיה זמן של פציעה והפלטת וגירעון הצבע, ואילו בגמ' מבואר להיפך ממש אלא היו משתדלים כמה שאפשר להשאירו בחיים כדי להשאיר את הצבע בצלילותו או הצלחתו. עוד יצויין ששאלתי את הרב טבגר אם יש ללמוד מדבריו אלו שלכאור' החלזון האמור הוא חלזון שאינו בדינו, וענה ע"ז בזה"ל "דברי אליאן אלה הם המצאות שלא קשורות למציאות. הוא היה אוסף סיפורי עם ומאמין להם בתמימות", והיינו שאין לסמוך על דבריו שאכן כך היה במציאות, ובמכתב נוסף שדנתי להביא ראיה למצדדים ע"פ דברי אליאן חזר על דבריו הנ"ל שדעתו נוטה שאליאן אינו מקור אמין כ"כ. [אבל יש קצת להעיר שמזה שכתב שהיה בזמנו פתגם על מי שמת בפעם אחת שהוא 'מת כמיתת הפורפורה', משמע קצת שהיה זה מציאות פשוטה עד שנעשה לפתגם למי שמת במכה אחת, וכאמור זה לא כמציאות האמורה בדברי חז"ל שאדרבה היו מקפידים שלא ימות בפיצוח הקונכיה, וצע"ב].

סוף דבר: המציאות שלפנינו בוודאי אינה כפי המתואר בגמ', אלא שמצינו סגנון הפסד דומה [של איבוד הצלילות] בדברי אחד מהקדמונים אלא ששאר הפרטים אינם דומים ואף הפוכים, ויש עלינו להניח או שהוא חלזון אחר [ונאמר שהיו בזה מינים שונים, ועיין להלן שיש בעולם 400 מיני ארגמונים, ויש לבדוק אם יש ביניהם כאלו המתאימים לכל התיאורים, ובספר הארגמן כתב שיש הרבה תיאורים על חלזונות בקדמונים ואין זיהוי ברור בהחלט] או שהשתנו טבעי החלזון [דבר שאינו מסתבר, ובפרט שמתאימים תיאוריו לתיאורי הסופרים האחרים].

[ויש שר"ל דהברייתא שם לא איירי בחלזון התכלת, דהצד חלזון סתם אינו בהכרח שיהיה חלזון התכלת, ובחלזון אחר אפשר שיהיה בו טבע זה. וזהו דוחק גדול, דתימא הוא שיהיה עוד חלזון נוסף שצריכים לדמו ולא הוזכר בשום מקום ואין שרידים או תיאור עליו וכו', וכן שבפשטות חלזון סתם היינו החלזון הידוע בדברי חז"ל (וכן סבר רש"י, שאל"כ למה נדחק לפרש דפוצע החלזון היינו שדוחקו בידו ולא פציעת הקונכיה שזהו לשון פוצע, אלא ע"כ דס"ל שאין לחלזון קונכיה כדמשמע במנחות, ולכך נדחק לפרש כאן ע"פ מציאות זו), ובכל מקום אמרו חלזון סתם ולא פירטו שכוונתם לסוג זה וזה, וכגון מה שאמרו במדרש ששלח יעקב ליוסף חלזון ולא פירטו מיהו חלזון זה, שמשמע שברור הוא כיון שאין אלא אחד, וכע"ז בגמ' מגילה ו. ובעו"מ, ואם נקבל את הדוחק שבהמצאת חלזון כזה שוב אין צורך לקבל את זיהוי החלזון כפורפורה שי"ל שהחלזון האמור בגמ' הוא חלזון התכלת, והוא זה שנעלם. (שעיקר הדוחק בדחיית הזיהוי הוא העדר כל יחס לחלזון אחר).]

התכלת על כרחך כוונתו רק להוכיח שזה צבע מלכות דאל"כ יהיה התכלת צבע **סגול**, וכן שאף אם היה לובש תכלת צבוע בקלא אילן היה יכול להוכיח כדבריו אלו⁵⁰, ועיין להלן בבירור גוון התכלת], וצ"ע אטו כל הראשונים לא ראו את ספרי הקדמונים שיש להוכיח מהם מהו החלזון, ור"א בן הרמב"ם מן הסתם היה מצוי בספרים אלו. [ובספר קרסי זהב כתב שכן מצינו בראבי"ה שכתב שהפורפורה הוא בגד תכלת. אמנם לא כתב זאת מחמת ספרי הקדמונים אלא שכך מצא גירסא בירושלמי].

- עוד העיר בקוני הנ"ל שכשראה את דברי גזענזיוס בפנים [הביא שם צילום] ראה שלא דיבר על המורקס כלל אלא על הינטינה, וא"כ התפארת ישראל שמביא בשמו שהפורפורה שנעקקע הוא התכלת כוונתו לינטינה ולא למורקס, וא"כ כבר אין לנו ראיה ששאר האחרונים שכתבו שהתכלת היא הפורפורה לא נתכוונו לינטינה, וכן ראיתי במאמר התכלת בישראל להגרי"י הרצוג שגזענזיוס כתב שהתכלת מקורה בינטינה.

אולם הרב טבגר ענה על זה שלדעתו גזענזיוס התכוין **לאדומת הפה** וחל טעות בזהות הינטינה, ויש לו ראיות לזה. (אולם בתפא"י עצמו כתב בשמו שקליפת חלזון זה צבעה כחול, ולכן סבר לקבל זיהוי זה, לולי שאין צבע דמו כחול אלא סגול).

ובמהדו' תשע"ו של הקונטרס הנ"ל כתב שמקור דברי גזענזיוס הוא מהחוקר בוכרט ושם להדיא מדבר על מורקס, ומבואר שנפל לגזענזיוס שיבוש וחילוף המינים, וכנראה זה ראיתו של הרב טבגר, אבל משמע יותר שגזענזיוס התבלבל לדמותו לינטינה ולא שכוונתו באמת לאדומת הפה שהרי אין צבע קליפתה כחול.

- עוד הביא שם שביעב"ץ במקום אחד פירש שהחלזון הוא בע"ח הסגור בין שני קליפות והוא **בע"ח המכונה clam** (- צדפה) וא"כ על כרחך שמש"כ שהחלזון הוא המין שהתבאר בכתבי האומות שקיים בין צור לחיפה אין כוונתו למורקס טרונקולס אלא למין אחר במשפחה זו שאינו לפנינו⁵¹, ושמא היה בידי היעב"ץ ידע מספרי אומות העולם שאין בידינו ושם מפורש להדיא מהו התכלת וכן משמע מהא דכתב **(ע"פ ספרי האומות)** שחלזון התכלת אינו נמצא **אלא** בין צור לחיפה [וכ"כ במקו"א שמוצאו בים הגדול הסמוך לא"י, ומשמע שדווקא שם⁵²].

⁵⁰ שעיין דבריו שאף בימינו לא יהיו הדיוט מן השורה ללבוש בגד שכזה. ומלבד זאת בזמנם היו המלכים לובשים בגדי משי צבועים, ולדעת הראשונים אין שם תכלת אלא בצמר צבוע. (ומש"כ המצדדים דכוונתו לאפיפיור אין לזה הכרח, דבבמדבר כ"ה י"ב כתב לשון מלך גויים על מלך מדיין ע"ש, וכן מפורש בטור הארוך על התורה שמות כ"ח ב' שכוונת הרמב"ן היא למלכים).

⁵¹ בעמח"ס לבוש הארון כתב לי שהיעב"ץ מדבר שם על צדפה, ומשמעות דבריו דאין כוונת היעב"ץ להורות דזהו החלזון הידוע, ויל"ע במקור הדברים. ושוב ראיתי מקור הדברים (מובא בקונט' 'כולו הפך לבן' עמ' 76 באורך) והיעב"ץ כותב להדיא דמדמו צובעין את התכלת.

⁵² וכדעתו זו כתבו עוד אחרונים, יעויין בקונט' הנ"ל מהדורה תשע"ו הערה 198 שמביא כן מהקרבן עדה, השואל ברדב"ז, התפא"י, העבודה תמה, היד דוד נוטה מזה בהכרח. וכן החת"ס בסוגיא שבת כו. כתב כן.

ואגב כתב שם שעתה הוא נאבד מן העולם לגמרי] ובספרי אומות העולם (שהיה בקי בהם מאוד ואף מציין שמקורו לזה מהם) מפורש שהמורקס נמצא בהרבה מקומות, ועכ"פ כבר אין ראייה מדברי האחרונים שזיהו את החלזון עם הפורפורה ד"ל שהתכוונו לזן אחר בפורפורה שבימינו נעלם ובזמן הקדמונים היה נגלה לכל וצ"ע⁵³.

• רש"י מפרש פעמיים שהחלזון נמצא בהר, וזה אינו מתאים, וכן במה שאמרו ועולה אחת לשבעים שנה פירש "ועולה - מן הארץ", וע"ש בגליון הש"ס שמביא עוד את רש"י בסנהדרין שכתב שהוא תולעת שיצא מן הים, ואת רש"י מגילה (שלקמן), וציין לשבת עה. (ואיני יודע כוונתו). עוד ציין לתוס' שם עג: שכתבו בפשיטות שהוא דג – לענין שאינו גידול"ק, וכן בתוס' עה. מבואר שאינו חי מחוץ למים, ומבואר שנחלקו רש"י ותוס' אם הוא עם תכונות של דג או שיכול הוא לעלות ליבשה. (ובדעת רש"י אין להסתפק שמא כלל אינו מין שבים ולכן ציינו עליו שהוא 'דומה לדג' אע"פ שבאמת אינו אלא שבלול יבשתי, שבמגילה ו. כתב להדיא שהוא עולה מן הים להרים, ולכן הוא בנחלתו של זבולון, וכן שמבואר בשבת עד: שהיו צדים אותו ברשתות, ועל כרחך יל"פ שעולה מן הארץ ע"י שיצא מן הים ודוחק, וכן שברש"י ירמיהו נ"ב ט"ז פירש את היוגבין שמבואר בפסוק שהשאר נבזראדן בזה"ל "חופרין בארץ רבותינו אמרו צדי חלזון", ומשמע שלדעתו אין צדין החלזון ברשתות אלא ע"י אסיפתו אחר שעלה מן הארץ, וכפי שמבאר בכל מקום שהטעם שדמיו יקרים משום שעולה רק אחת לשבעים שנה. (ויעויין בנוב"י שהביא תשובה מבנו שמדיוק לשון רש"י כ' שהוא רמש האדמה, וצ"ע⁵⁴).

וכן במדרש מבואר שהוא מוטל במקום מסויים בהרים וכו' משמע שהוא נמצא בהר. ולא מצאתי יישוב לזה.

וכששאלתי ע"ז את הרב טבגר ענה לי (בנוגע לדברי רש"י הנ"ל) שהוא מקיים את פירוש היד רמה שם (והיינו שלדעתו המציאות ביררה שרש"י לא צדק בפירושו שיכול הוא לעלות להר, וכפי שהקשה עליו היד רמה חלזון בהר מאי בעי. וכדעת היד רמה מוכח בתוס' הנ"ל שכו' שאינו חי מחוץ לים). ובנוגע למדרש ענה שיש לקיים את הגי' שהם מכישים את האדם שמגיע לשם כשהוא על החוף, או שסממיות הם יצור ימי ולא יבשתי, ומה שמבואר שהחלזון עצמו נמצא בהרים ביאר דהיינו סלעים שבים, ודוחק. (ולפי"ז הזקן היה צריך לצלול כדי לקחת אותם ודוחק, וכן שסו"ס יש את הגירסא השנייה שהוא נימק במקומו (ולפי גי' זו יש לברר אם ידוע כהיום על הכשות מסויימות שמוצאים בחלזונות, אם אם נניח שסממיות הם יצור ימי), אבל לכאוי כצ"ל לדעת היד רמה והתוס' הנ"ל).

והיינו שלמדו ממשמעות הגמ' שאינו נמצא אלא במקום זה, וביעב"ץ כתב שכן כתבו גם בספרי החול. [אמנם הרדב"ז השיב לשואלו שהוא נמצא אף בשאר מקומות].

⁵³ וכתב שם בהערה 27 שהיעב"ץ דקדק מאוד בכתביו וכפי שהזהיר הוא עצמו בהקדמת המו"ק. ודע שלשון כמה אחרונים פורפו"ר שנעקקע הוא כלשון התפא"י שמאידך מפורש שנתכוין לינטינה. וכן ביד דוד כתב שאין התכלת פורפו"ר מושעל שכתבו המספרים כיון שלדעתו אין לחלזון קונכיה. (- עיין בזה הערה 20), וכן שמקור דברי האחרונים הוא בספרי האומות והנה בפליניוס להדיא קורא בשם פורפורה למינים האחרים ואילו את הקקה הקוצים מכנה מורקס.

⁵⁴ וצ"ע מדברי רש"י שבת עד: והוא כמין דג קטן ועולה אחת לשבעים שנה. ובעיקר דעת רש"י יעויין לעיל הערה 24 שמשמע מתוך כלל דבריו בסוגיא זו דלא כזיהוי זה ע"ש.

- העיר בקונט' 'בין תכלת לארגמן' בעניין מקום החלזון שאינו רק בין צור לחיפה ובגמ' משמע ששם היה מקומו, ויש לדחות שמאחר שגם בא"י היה ניצוד והיה יקר עד למאוד לא רצה לאבד מקור עושר זה, אולם יעו"ש בחת"ס שפירש דא"כ לא היה לו להשאיר יהודים אלא יביא נכרים לצורך זה, אלא משמע כדכתב בספר יוסיפון לגבי האפרסמון⁵⁵ שלא היה אלא בא"י, וכן החלזון, ורק היהודים הורגלו למלאכה זו ולכן השאירם ע"ש⁵⁶.
- עוד העיר שיש מקורות שהתכלת מוצאו **בכינרת** ואילו הפורפורה אינו גדל במים מתוקים. ועיין בלולאות תכלת שהאריך בקושיה זו, ויותר מכך שבמגילה ו. מבואר שהחלזון ניתן לזבולון ולכא' לא היה לזבולון חלק בים כינרת, וע"ש משכ"ב.
- [ושמא יש לתרץ דבזמן הבית היה רק בכנרת (או שנלקח רק משם) ולאחמ"כ היה נמצא בשאר מקומות (ולפי"ז הוא איננו הארגמן). אמנם לגבי מה שהביא שם בלולאות תכלת ליישב דהזוהר מייירי בכינרת של מעלה ציינו לזוהר ח"ג דף ק"נ ע"א שכתב דהוא כנגד כינרת של מטה, ומשמע א"כ דאף המשל אמת].
- עוד העיר שבגמ' מבואר שהיה ניצוד ברשתות ועפ"י המבואר בדברי פליניוס אין בזה חיוב צידה ע"ש⁵⁷.
- ויש לדחות טענותיו שאינו דומה למשסה, דהתם שאני שלא עשה מעשה כלל אבל כאן הוא שותף בכל מעשה הצידה ע"י שמכניס פיתיון ומוריד את הרשת ואח"כ מעלה, ואע"פ שברגע הצידה הוא רק מחזיק את הרשת י"ל שנחשב כמעשה שלו יחד עם החלזונות. ומה שהביא מהראשונים שאין חיוב בחיה הנכנסת למצודה, הנה נחלקו בזה האחרונים, החזו"א סובר שאם יש דרך לצוד כן חייב, והפמ"ג ס"ל שכאשר יש סבירות גבוהה שיהיו ניצודים (וכמו בפורפורה כשיודעים היכן הם) חייב, ודעת התה"ד (וכן פשטות המ"ב ויל"ד) שאינו חייב אלא בזמן הפריסה, ואמנם לדבריו יש הערה, וי"ל בפשיטות דמייירי שצדו בידיו ממש, וכגון כשנמצא במים רדודים או בבוץ, או י"ל שכיון שאם לא ימשוך אליו את הרשת ישמט החלזון ממנו ממילא עצם הרמת הרשת נחשבת כצידה, ואמנם בקונט' 'בין תכלת לארגמן' דחה דהוא כבר כניצוד ועומד, אבל ראיתי בציטוט מאריסטו שכותב שבימי קדם לא היו שמים רשת מתחת לכלי שבו אספו את החלזונות והיו נופלים תכופות לארץ.
- ועל הקושיא מדעת התור"ד שכתב שאין צידה בדבר שזז לאט (וחלק בזה על פירש"י שהחומט הוא החלזון, שמבואר בגמ' ששמונה שרצים יש בהם צידה, וצ"ע אם רש"י חולק או שס"ל ששמונה לאו דווקא. אמנם ברש"י שבת קז. כתב דיש צידה בתולעת) חילק בחותם של זהב שמא רק

⁵⁵ שהוא פירוש המילה כורמין, גמ' שם.

⁵⁶ ולעיל הערה 52 הובאו עוד רבים מהאחרונים שכתבו כן.

⁵⁷ כאמור במבוא אין פירוט של הראיות כאשר ניתן לעשות זאת במקור.

בחלזון של יבשה שניכר על מקומו אין צידה, אבל כאשר צריך לעשות תחבולות ומצודות כדי להשיגו אף לדבריו יש בו צידה, וביאור דבריו דאף החלזון היבשתי אינו ניכר היכן הוא אבל אחרי שרואים אותו הוא מיד נחשב כניצוד, משא"כ החלזון הימי שכיון שאין דרך הצידה שלו באופן שרואים ולוקחים אותו אלא ע"י פתיונות ורשתות ואינם יודעים היכן הוא הרי הוא כשאר דג שאינו נחשב ניצוד ועומד.

- העירו שבדרך שעושים זאת היום (וכן עשו בעבר וכפי שנראה בחלזונות שמצאו) הרי לוקחים את הבלוטה שהיא חלק מגופו, ונמצא שהוא כגוזז ערלה או עור ולמה לא יתחייב משום גוזז, ובגמ' מפורש שאינו חייב אלא משום צד וחובל.

ובתגובה של הרב טבגר (בר אילן, כתבי עת ערך "תכלת") כתב שלדעת הריטב"א ורמב"ן אין במילה איסור גוזז אלא החיוב על הוצאת דם. (ועש"ע מה שהמשיך. ולא הבנתי למה זה שיך להוצאת נשמה, האם אין חיוב על גוזז בפני"ע). ובחיפוש בספרים נמצא שבשו"ת מהרא"ש סי' כ"ד ורש"ש עירובין קג. ומרכבה"מ שבת ט' ח' (חעלמא) ד"ה 'והנה רש"י כתבו שאין גוזז אלא בהוצאת דבר שגזעו מחליף כשער וצפורניים ועור יבש אבל לא בחיתוך גוף הבע"ח, וע"ע חת"ס שבת קו. שיש במילה משום גוזז כמו חותך יבלת מן החי, ושמא יש לחלק דשאני התם שהם דברים הנפרדים מעיקר הבע"ח ומיועדים לנטילה משא"כ בחותך אבר מן החי שאינו חייב משום גוזז. ועוד נמצא שחיתוך יבלת עצמו הוא נידון גדול בפוסקים ואין להאריך. [שאף אם יתברר שיש אוסרים הרי שהמציאות תברר שצדקו דעה פלונית, או שמא בזמנם היו עושים באופן שאין צריך חיתוך וכמס"כ הרב טבגר שיש טוענים שדרך זו עדיפה, וצריך בירור].

- מקשים שבירושלמי מבואר שיש לחלזון גידין ועצמות, וההכרח הוא שאל"כ לא היה חי יותר מ' חדשים, וכתב בלולאות תכלת שהנה המציאות היא שהוא חי יותר מ' חדשים ועל כרחך שהוא עונה להגדרה של הירושלמי שיש לו גידין ועצמות [אולי הקונכיה מספיקה לזה, אבל מהו גידין], אלא שאיננו יודעים למה מכנה הירו' גידין ועצמות. ובריטב"א שבת עה. כתב דחלזונות אין להם גידין ועצמות אלא הם גוף אטום, וכנראה שלא פליגי דלא איירי במין גידין ועצמות כאלו. [והביא שם שאף הגר"ח"ק פירש לענין פרעוש שיש לו גידין ועצמות אף שאין מובן לעינינו].

- בגמ' מנחות מב: אמר ליה אביי וכו' האי תכלתא היכי צבעיתו לה אמר ליה מייתנין דם חלזון וסמנין ורמינן להו ביורה ומרתחין ליה וכו'. ולא התבאר בגמ' איזה סממנים מכניסים ולכאוי לא ענה כ"כ על השאלה היאך צובעים את התכלת, ושיך לומר דיש ללמוד מזה דבאמת אין נפק"מ מהם הסמנין אלא כל שדרך הצובעים להכניס ליורה כדי לקבל את צבע התכלת מן החלזון כשר, אלא שלא התבאר אי מיירי בסממנים שנועדו להוסיף גוון כלשהו שהוא גוון התכלת או שהסמנין נועדו להתפיס את הצבע בצמר או שבכלל נועדו לעשות פעולת חיזור [- ריקון החמצן] לצבען כדי שישתנה עי"ז צבעו לצבע הרצוי. (עיין בלולאות תכלת שפירט את סוגי הצביעות השונות ודרכיהם).

והובא מפירוש ר' שמואל בר חפני גאון על הלכות ציצית פ"ט שכתב "ונאמר שד' יתעלה אמר ונתנו על ציצית הכנף פתיל תכלת, ובאה אלינו הידיעה שהיה נצבע בדם בעל חי מימי שנקרא חלזון עם תערובת אחרת" ולכאוי מדכתב 'ובאה אלינו הידיעה' משמע שמתאר כאן מה

שקיבל מרביתו מדרך הצביעה בחלזון, וכתב דעשו זאת 'עם תערובת אחרת', ומשמע לכאור' שכדי לקבל את גוון ה'פתיל תכלת' הוצרכו להוסיף לזה תערובת אחרת, וא"כ זה אינו חלזון המורקס שאין צריכים להוסיף לו עוד סממנים (מלבד יוצרי החיזור הנ"ל), ודוחק לומר שאין כוונתו לסממנים המוסיפים בגוון הצבע דא"כ לא הוסיף על דברי הגמ' כלום, שכבר בגמ' מבואר שלוקחים דם חלזון ומוסיפים סממנים ומהו 'ובאה אלינו הידיעה'⁵⁸. וכן יש משמעות בדברי הרד"ק שכתב בשורש תכלת "הוא העין שקורין לו בל"ע בלב, והוא צבוע בדם חלזון עם סמים ידועים", ולכאור' כוונתו כאן לומר מהו העין (- הגוון) המכונה תכלת, ולמה לו להוסיף את דרך הצביעה וכן שפשוט הוא שנותן סממנים שאם אינו אלא ממיס את צבע החלזון במים אין הצביעה מתקיימת, ויותר משמע דכוונתו שעין זה מתקבל ע"י החלזון בתוספת סמים ידועים.

וברש"י שם כתב וסממנים - דרך הצובעים לשרות בגדים בצרי"ף שקורין בייצ"א. ומבואר בדבריו דלא היו שורין סממנים בתוך היורה אלא היו שורין את הבגד קודם הצביעה בחומר זה ועי"ז דם החלזון נתפס היטב בבגד ונשאר בצביעתו החזקה, ולכאור' דחק לפרש דלא כמשמעות הגמ' (שאמרו ורמינן להו ביורה) דקשיא ליה שא"כ אינו צבע החלזון אלא צבע אחר הוא, וס"ל דאי אפשר שכוונת התורה לצבע המופק מדם חלזון ועוד סממנים יחד. ובאמת בתוס' שם הקשו זאת וז"ל "דבר תימה הוא היאך מערב שום דבר בהדי תכלת, ושמה עם הסממנין נקרא תכלת, ובקונטרס פי' לשרות בהן כדרך הצובעין ששורין אותו בצרי"ף. ומבואר דבתי' קמא ס"ל שאכן כוונת התורה שצבע התכלת איננו מחלזון לבדו אלא בצירוף עוד סממנים, והיה פשוט להם שלא שייך שצורך הסממנים היה לטעמים הנ"ל של התפסה או חיזור (כנראה משום שבזמנם לא היה דרך הצובעים כן, וצ"ע שהרי בלא זה א"א לצבוע את הקלא אילן, וצ"ל שלא הכירו במקומם דרך צביעה זו), ולכן הוכרחו לומר או ששם תכלת נעשה בשילוב עוד סממנים (וכדמשמע בדברי רשב"ח הנ"ל) או שנדחוק על כרחינו דכוונת הגמ' לסממנים מחוץ ליורה.

וברמב"ם ציצית ב' ב' כתב "כיצד צובעין תכלת של ציצית, לוקחין הצמר ושורין אותו בסיד ואחר כך מכבסין אותו עד שיהיה נקי ומרתיחים אותו באהלא וכיוצא בו כדרך שהצבעין עושין כדי שיקלוט את העין, ואחר כך מביאין דם חלזון והוא דג שדומה עינו לעין התכלת ודמו שחור כדיו ובים המלח הוא מצוי, ונותנין את הדם ליורה ונותנין עמו סממנין כמו הקמוניא וכיוצא בהן כדרך שהצבעין עושין ומרתיחין אותו ונותנין בו הצמר עד שיעשה כעין רקיע וזו היא התכלת של ציצית".

ומבואר בדבריו שבתחילה שורין את הצמר כדי שיקלוט את העין, ולאחמ"כ נותנים עמו סממנים כמו קמוניא וכו', והיינו שנותנת הסממנים בתוך היורה לא נועדה לצורך התפסת

⁵⁸ יש לדחות דאין כוונתו בדבריו לבאר את דרך הצביעה של החלזון, אלא כוונתו לבאר את הפסוק פתיל תכלת, ור"ל דדין זה שיש לצבוע מדם החלזון אע"פ שאינו מפורש בתורה באה אלינו הידיעה – כלומר הלכה היא למשה מסיני – שצובעים אותו בדם חלזון עם סממנים, ואכן אין כוונתו להוסיף על דברי הגמ'.

הצבע [לכאוי] אלא לצורך אחר, והוא העמדת גוון התכלת, וכיון שהרמב"ם וודאי לא ידע שמדובר בצבען יורה [שא"כ לא היו צריכים את ההשריה באהלא], על כרחך שמדובר בצבען הנועד לשנות צבע⁵⁹.

והנה מכל הנ"ל מבואר לכאוי שארגמון זה איננו התכלת אלא גוון התכלת נעשה מחלזון ועוד סממנים, אלא שאחר מה שנתבאר בהערות הנ"ל אין ראיה מדברי רשב"ח והרמב"ם.

[ובעניין זה עיין בלולאות תכלת שנחלקו הנוב"י ואג"מ אם הסממנים היו רק לצורך צדדי או שנועדו לשנות את הגוון].

- וע"ע לקמן ב'בירור גוון התכלת' שלפ"ז יש עוד קשיים בהחזרת התכלת, וכן הראיות שנוספו בח"ב לא נכתבו כאן שוב. וע"ע בקובץ "מוריה" תשע"ד שמעלה חשש נוסף ע"פ שיטות הראשונים במספר החוטין, ואם אכן זהו התכלת יש מקום לומר שאינו יוצא אף מצוות לבן ע"ש דבריו, וכן יעו"ש בתגובות שהחזירוהו ובמה שהגיב לדחות דבריהם, וע"ע בספרים השמורים עמי במאמר ארוך של הרב גליס שמצדד בטענה זו.

⁵⁹ הרב טבגר ביאר לי שגם בצבעני יורה יש צורך קודם לכבס את הצמר להסיר ממנו השמנונית כדי שיתפס הצבע. ואמר שחקר אחר פירוש הסממנים שהזכיר הרמב"ם ולדעתו האהלה נועד לנקות את הצמר והקמוניה ביאר הרמב"ם במקו"א שהוא מין חומר הנועד להתסיס את הצבע. וע"ע בספר 'הארגמן' שמאריך לשחזר את דרך הצביעה שכתב הרמב"ם.

חלק ב'

בדיקת ההוכחות לזיהוי זה

והנה קודם בחינת הראיות השונות לזיהוי חלזון הארגמון כמקור צבע התכלת חשוב לעבור על אחד מהספרים המצדדים בזיהוי זה, וכגון בספר חותם של זהב שערך זאת בבהירות⁶⁰, וכאן יובאו בקיצור עם ניסיונות דחייה אפשריים.

הסתברות א': ידוע מהקדמונים [מתקופות שונות לגמרי] שהיו עושים שימוש נרחב בחלזונות לשם צביעה, ואכן מצאו מליוני שרידים שהם עדות ברורה לשימוש זה, ומאידך מצאו גם שלוש אריגים⁶¹ שזוהו בבירור כנצבעו מפורפורה⁶², והקדמונים האריכו ותיארו בפירוט את טבעי החלזונות וצורת הצביעה בהם. וא"כ אם נניח שחלזון התכלת איננו מהם יקשה מאוד למה אין לפנינו שום עדות, לא כתובה ולא ממצא עתיק, שיצביע על שימוש בעוד חלזון. ובפרט שמבואר בהרבה מקומות (עיין חותם של זהב) שהתכלת הייתה בשימוש חשוב מאוד אצל אומות העולם והיה זה לבוש מלכות, וא"כ תמוה ביותר שלא מצאנו שום זכר לאפשרות צביעה נוספת זו. [ובפרט שמקום התעשייה היה באותו מקום של הפורפורה].

הסתברות ב': מקום צביעת החלזון מבואר בגמ' שבת כו.⁶³ שהיה בין חיפה לצור ששם היו צדים את החלזונות, והנה מקום זה הוא גם המקום בו היה עיקר התעשייה של צידת וצביעת החלזונות הנ"ל, ומעתה קשה מאוד היאך אפשר שישתמו חז"ל בתוספתא שתכלת אינה כשרה אלא מן החלזון ואינם מפרטים איזה סוג חלזון מותר ואיזה אסור [וכפי שלגבי תולעת השני חילקו שם אם היא מן ההרים או לא⁶⁴], וכן בשאר דינים הזהירו מפני הטעות, וכגון גבי

⁶⁰ ואף שחשוב לעבור על דבריו כהקדמה לדברים הבאים יש לידע שפעמים הופך אויב לאוהב, ודברים המוקשים על זיהוי זה הוא מביא כהוכחה לזיהוי ע"פ הישוב בדוחק שנתנו לזה, ולכן יש לבחון כל פרט בדבריו ע"פ האמור כאן.

⁶¹ והרב טבגר לא ציין לי את הממצא של האריגים שנמצאו יחד עם החנוטים, והיינו משום שלא התברר אם הם מהחי או מהצמח, ולכאור' ההסתברות היא שקברו אותם בפורפורה ולא בחיקוי הצמחי הזול, כיון שרק המלכים והחשובים היו נחנטים. ואיני יודע למה לא בדקו אם הוא מהחי כפי שעושים בדר"כ.

⁶² וכתב לי הרב טבגר שכיון שהחומר הצובע בצמח הוא שונה מהצובע בארגמונים, שבהם החומר הוא דיברומואינדיגוטין, הבדיקה הייתה ע"י זיהוי החומר הכחול שבהם שהוא מהארגמונים, אבל אין אפשרות לידע מאיזה ארגמון הם. ולפי"ז נ' דגם אין הכרח בוודאות שאין עוד בע"ח כל שהוא שהחומר הצובע בו דומה לחומר זה, ואפשר שאין אינו בכלל 'לא סביר'.

⁶³ ועיין הערה ע"ז בתחילת המאמר.

⁶⁴ וז"ל הברייתא שם: תכלת אין כשרה אלא מן החלזון, הביא שלא מן החלזון פסולה. שני תולעת מן התולעת שבהרים, הביאה שלא מן התולעת שבהרים פסולה [וכן עוד שם], וסמיכות הדינים והשמטת האזהרה בחלזון מוכיח או שאין אחר או שאין נפק"מ אם יש אחר.

ערבה שהביאו סימנים שלא יטעו בצפצפה], ואע"פ שבברייתא אחרת אמרו סימנים לידע מהו החלזון לא משמע שסמכו על ברייתא אחרת למנוע הטעות, [וכן שאין משמעות הברייתא שם שזהו כסימן נגד חלזון אחר אלא כסימן מיהו החלזון המדובר]. ובשום מקום בגמ' וברייתא ומדרשים לא שמענו שיש לחוש על צביעה בחלזון אחר [שצבעו עומד ביופיו] אלא רק מקלא אילן, ואמנם כיון שהוא חומר יקר אין כ"כ חשש שיזייפו בו אבל עדיין יש מקום שיהיה טעות והרוצה תכלת והולך למקום שצדים וצובעים בו מניין לו לידע שצריך להקפיד על מין א' ולא ב', וכן שפעמים אין לאדם אלא חלזון זה ואינו רוצה לצאת בלא תכלת בציצית ויהיה לו סיבה לזייף בזה.

הסתברות ג': חז"ל הזהירו ודיברו בכמה מקומות על הזיוף של התכלת ע"י קלא אילן ולא הזכירו בשום מקום שיש אפשרות נוספת לזייף תכלת זו, וביותר שבגמ' מנחות מג: ניסו לבדוק תכלת שהיה לפנייהם וע"י צורת הבדיקה שהייתה ידועה להם יצא שאינו לא קלא אילן ולא תכלת, ותמיהו היאך אפשר שיהיה לא מזה ולא מזה, והכריחו מזה שצורת הבדיקות לא שוללת אחד את השני [ע"ש], ולכאוי יפלא למה לא חששו שמא הוא מהתכלת של חלזון המורקס. [וכן בכמה גמרות מבואר שאין לחוש בתכלת אלא לצביעה שלא לשמה, ולכן אין ליקח אלא מן המומחה, עיין גמ' מנחות מ. ועירובין צו: ⁶⁵].

הסתברות ד': כל התרגומים שתירגמו את צבע התכלת המופיעה בתורה כתבו שתרגומו יקינטו"ם, והנה מצאנו בחוק הרומאי שאחד מן הצבעים שהיו רגילים להפיק מהפורפורה הוא צבע האקינטוס, ואף שאמנם לא ברור מתוך דבריהם אם כוונתם לצבע כחול או שמא סגול, לא יהיה בזה אלא הוכחה שהתכלת המקראית היא צבע סגול [וכפי שהוכיחו מזה החו"י ועוד חוקרים], אבל עכ"פ יתברר לנו שמקור התכלת היה מחלזונות אלו.

עוד יצויין שבמקו"א תורגם המילה תכלת למילה שמשמעה 'כולו פורפורה', ונלמד מזה שמקור התכלת עכ"פ הוא ממין הפורפורה ⁶⁶, וכן מבואר מהראב"ה ע"פ גירסתו בירושלמי שמקור התכלת הוא בפורפורה. ⁶⁷

⁶⁵ ומה שמקשים שהקלא אילן אינו יורד בבדיקות שמבוארות בגמ' מתרצים המצדדים שי"ל שאופן הצביעה בימינו איכותית יותר [היינו שאמנם חומר הצבע אחיד אבל הסממנים שנועדו להתפס את הצבע בבגד הם שונים] אבל בזמנם לא היה הקלא אילן נתפס היטב כמו התכלת, ויש לברר אצל כימאים אם היא טענה מתקבלת, וראיתי שבפליניוס אכן כתוב שבני 'גליא' (יש שתירגם ל'צרפת') היו יודעים לזייף את הקונכילא מצמחים וכו' אבל זה היה לוקה בחסרון גדול שהיה דוהה בכביסה. אמנם מה שמביאים שבדקו על קלא אילן עתיק וירד אינו ראיה דמנלן שהתכלת העתיק לא היה יורד, ודברי הגמ' לא אמורים על חוט עתיק שכזה. [ולכן אין אפשרות לאמת זאת בימינו].

⁶⁶ [בספר 'הארגמן' ציין שהחוקר לוינסהון טען שזה תרגום משובש, וכן על הראב"ה דן אם היה לפניו גירסא משובשת כיון שלפנינו לא מופיעה גי' זו].

⁶⁷ וז"ל הס' חותם של זהב (אחר פירוט שלל הראיות): "המורם מכל האמור, כי בכדי להניח שהפורפור"א אינו חלזון התכלת צריכים אנו לומר כי היו בזמנם ב' מיני חלזונות ששניהם היו יקרים ביותר וצבעם עמיד ביותר. ושניהם שימשו לצביעת צמר בגוון כחול השווה לקלא אילן ואף צידת שניהם ומלאכת צביעתם היתה נעשית

באותם מקומות. וכמו"כ היו תכונותיהם שוות, שבשניהם היו צריכים להוציא את הצבע בחייהם כי היכי דליצייל צביעה (...?) ובשניהם צריך טעימה במלאכת צביעתם.

ויקר מקרה, אשר באורח פלא חילזון התכלת של תורה הוכחד זכרו ושרידיו מהעולם לגמרי ולא נמצא שום תיעוד ארכיאולוגי כלפיו. וכמו"מ שמו נשמט מכל וכל מספרי כל חכמי הזמן ההוא, במשך מאות שנות כתיבת ספריהם, אף שכתבו על החלזונות שבאיזור הזה. (למרות שהיה מפורסם לצביעה גם לאוה"ע וכמ"ש"כ לעיל, ולמרות שבאו לפרט על צבעי החלזונות באותו איזור).

ולעומת זאת החלזון האחר הדומה לו, תועד רבות בכל ספרי חכמי אוה"ע בזמנו ונמצאו לו שרידים רבים בבתי צבע, המוכיחים שימושו לצביעה בימים ההם, (באותו איזור שהזכירוהו, והוזכר החלזון בגמ' וכדלהלן).

כמו"מ חז"ל לא הזכירו מהחלזון השני כלל אף במדרש מהמדרשים. ולא הזהירו מעשיית ציצית ממנו, אף שהוא צובע באותו גוון ומציאותו ואף מלאכת צביעתו באותו איזור, (ואף לשונם מוכיחה שאין חלזון נוסף, כדלעיל אות א').

האפשרות הנ"ל תמוהה יותר ויותר כשנוסיף גם את ריבוי סימניו והתאמתו לדברי חז"ל (דלעיל ודלהלן) (?). וזו סברא חזקה שאין עליה תשובה בדרך אמת".

וז"ל הספר לבוש הארון:

"באם נסרב לקבל כי חלזון המורקס הוא חלזון התכלת נצטרך להאמין בכמה וכמה הנחות בלתי מוכחות, אשר כולן בנויים על אותו יסוד, ולפיו בזמן חז"ל היו שני סוגי שבלולים, אשר היו נפוצים בשימוש, ונהיה אז חייבים לומר כי – לשניהם היה תהליך צביעה זהה. שניהם היו דומים לים. (...). על שניהם נגזרו גזירות באותו זמן בהיסטוריה. בשניהם הופסק השימוש באותו זמן בהיסטוריה. שניהם היו מצויים בין סולמא דצור לחיפה. שניהם נקראו בשם פורפורה. משניהם הפיקו צבע שנקרא יקינתוס. שניהם היו בעלי מראה זהה לשל קלא אילן. שניהם מובחנים מצבע אינדיגו (קלא אילן) אך ורק בכך שהם - שני השבלולים, המורקס ותאומו הבלתי נודע - מפיקים צבע שאינו דוהה, בעוד שצבע האינדיגו דוהה. בשניהם יש להפיק את הצבע בעודם בחיים. (...). בשניהם היה צבע כנוס בתוך בלוטה, המובדלת מדם החיות של השבלול. (הא דכתבו התוס' מפקד פקיד אינו ראייה שהוא כנוס בתוך בלוטה). לשניהם יש דם במראה שחור. (עיין לעיל). שניהם היו יקרי ערך באופן מיוחד.

ולמרות כל האמור: 1. רק על אחד מהם יש בידינו תיעוד נרחב, ונמצאו ממנו ערימות של רבבות קונכיות ושאר ממצאים, בעוד שהשני לא הותיר בידינו שריד וזכר. 2. רק אותו אחד שאיננו יודעים עליו דבר הוא הוא הכשר לתכלת, בעוד שאותו שאנו יודעים עליו רבות אינו כשר לתכלת (וזאת מטעם כמוס שאיננו יודעים ואשר לא הוזכר בחז"ל ולו ברמז). 3. ועל אף הדמיון המוחלט שבין שני החלזונות, חז"ל לא הזכירו ולא פעם אחת את אותו תאום שאינו כשר, ולא נתנו בידינו שום קנה מידה על מנת שנבחין באמצעותו בינו לבין החלזון הכשר (כפי שעשו ביחס לקלא אילן המופק מהצומח).

[והנה אמנם אלו הוכחות חזקות מאוד, אבל כ"ז נכון כשאין סיבה להניח שהיה מסדר עליון שסידר את הנתונים כך, אבל אם נניח שרצון הקב"ה היה שהתכלת תיעלם הרי שדאג שאת כל הממצאים העתיקים לא ימצאו, ונתן סיבה כלשהיא שמחמתה לא יזכירו הסופרים מין זה בספריהם או שלא יגיע לידינו וכו'. וכל הוכחה מחמת חוסר הסתברות כוחה יפה בדבר שנעשה במקרה אבל כאשר יש רצון להגיע לתוצאה מסויימת הרי שיעשה בעל הרצון מה שנצרך כדי לקבל תוצאה זו. וכבר הוקדם בהקדמה שיש בידינו אנו חידות מופלאות עוד יותר, שהרי יודעים אנו על המיקום הגיאוגרפי של הגן עדן שבעולם [שהרי הנהרות הידועים כיום יוצאים משם], ואף יש עדויות על אנשים שראו מרחוק את החרב המתהפכת ואף נפגעו בה, ובכ"ז כהיום איננו רואים מאומה אף שאין לנו שום אפשרות רעיונית היאך זה נעשה. וכע"ז בנהר הסמבטיון שעל אף הלינינים שמצלמים כל מקום בעולם אין מגלים נהר שכזה, וכ"ש מציאות השדים וכו'. (ואם נילך אחר הסתברויות המדע נוכל להרחיק לכת ולהגיע עד חמש מליארד שנות קיום עולם (שהרי טבע הזמן בו מתחלק

ועתה יש לנו לבדוק אם שייך לדחות ולהעלות אפשרויות אחרות שיבארו את הנתונים האמורים באופן אחר. ויוקדם דאמנם פשוט שהוכחות אלו הם הסתברויות חזקות ביותר, וכמדומה שגם עגונה היה אפשר להתיר ע"פ הוכחות אלו, אבל מאידך גם הקושיות על זיהוי זה הם גדולות, והנידון הוא מה צריך לדחוק מפני מה, וכגון⁶⁸ אם אנו משוכנעים שדברי הגמ' בדף עה. אינם מתאימים בשום אופן לחלזון זה הרי שנאמר ע"ז הפתגם "המציאות גדולה על כל דמיון" ועל כרחינו שכך או דומה לזה אכן ארע, כי הוא אינו החלזון. ורק כאשר יש מקום לדחיקויות יש לדון אם משקל ההסתברויות דוחק את הראיות שכנגד לקבל [או לכה"פ לחשוש] לזיהוי זה, או שאפשרויות הדחייה סבירות ביחס לדוחק שיתן הזיהוי.

האורניום לעופרת ידוע, ונמצאו במעמקי האדמה אורניום ולידה עופרת הנראה כבא ממנה וע"פ החשבון עולה מספר זה), ואנו שיודעים שנתון זה איננו נכון על כרחך אנו למדין מזה שפעמים הקב"ה בורא מלכתחילה במקום שבו עתידים להגיע בני אדם מצב שיראה לאדם חשבון כזה (או דחיות דומות), וה"ה אפשר שיהיה לו טעם נעלם לעשות מצב שיראה ע"פ הסתברויות חזקים שזהו התכלת אע"פ שבאמת אינו הוא) ואין הדוגמא הנ"ל הדוגמא היחידה לדבר שכזה, וה"ה לגבי התכלת לעולם אין לנו לקבל כהכרח הסתברויות חזקות דומות, שאין לנו לידע שמא הקב"ה בחר להעלים ולגנוז את התכלת ואף דאג לקיים ולהעמיד נתונים שיראו על הארגמון כחלזון התכלת (מטעם שעמו), ואמנם כשאין טעם לומר כן יש עלינו לקבוע את דין התכלת כפי שקובעים שאר מציאויות וע"פ הסתברויות אלו, אבל אם הדעת נותנת שהדוחק הניתן בזיהוי זה גדול מידי אין לחשוש מצירופי הסתברויות למיניהם.

אלא שבניגוד להם שיש לנו ידיעה שזה היה ומאידך יודעים אנו שאין לפנינו על כרחינו אנו צריכים לומר כן, אבל על התכלת אין לנו הכרח שהקב"ה מעלימו עד זמן ביאת משיח, וכיון שכך הרי הסברא הישרה מורה לקבל סימנים אלו, לולי התמיהות האחרות המטילות ספק ע"ז. עוד יש להוסיף דהנה יש משמעויות של דברים לא שגורתיים בחלזון זה, וכגון מה שהיה בו טבע של עלייה אחת לשבעים שנה, ודמו שחור כדיו או כחול כתכלת (רמב"ם, רש"י. ועיין הערה 54) ודומה לחי צומח דומם, וגנוז הוא לצדיקים לעוה"ב וכו', ונראה שבבריה יחודית שכזו יש מעט סבירות לקבל שיהיה כלפיה השגחה לכוון הימצאה וכו'.

ועכ"פ יש בידינו גם סתירות ותמיהות ביחס לחלזון (וכדלעיל ולהלן), ולכן אף שההוכחות חזקות ביותר יש לשוקלם אחר כל הנתונים].

[וככלל יש לידע שהמציאות מוכיחה לנו שהסתברויות אלו בפועל אינם בהכרח נכונות, שהרי כל הטעויות של המדע המגיעות מחמת הסתברויות מוכרחות דומות ואנו יודעים (ע"פ התורה) שאינם נכונות מוכיחות שפעמים המציאות מוכיחה שהצד הרחוק הוא הנכון, ופעמים אף נראה שהקב"ה בחר להדיא לעשות מצב שיראה נתון לא נכון ועי"ז ישגו בו בני האדם, וכדוגמא יובא מה שיש שקבעו שגיל העולם כחמש מליארד שנה ע"פ נתונים מוכחים (שהרי טבע הזמן בו מתחלק האורניום לעופרת ידוע, ונמצאו במעמקי האדמה אורניום וליד זה עופרת הנראה כבא ממנה וע"פ החשבון עולה מספר זה), אבל אנו שיודעים ע"פ התורה שנתון זה איננו נכון על כרחינו אנו למדין שהקב"ה בחר להטעות את בני האדם שכשיגיעו לעומק זה יראו נתון זה ויגיעו לכלל טעות (או דחיה דומה), וכמדומה זה הטעם העיקרי שנמנעים גדולי התורה בתוקף להורות על בחינת נושא זה, וכ"ש לא על זיהוי. ואף שכלפי גדולי תורה הטעם וודאי נכון אצל שאר העם יש להסתפק בעניין וכפי שנתבאר לקמן הערה 184, אבל אף לגבינו יש לידע שאין הכרח להתפעל מנתונים מסתברים למיניהם ובפרט כשיש כנגדם תמיהות ואף הוכחות מדברי חז"ל כנגד זיהוי זה. (אבל בלא טעם חזק קשה לדחות הסתברויות שכאלו, שכאמור אין לנו ידיעה מוכרחת שהתכלת נגנו -) וכפי שמשמע בראשונים, ועיין הקדמת הלבוש מש"כ בטעם שם הספר לבוש 'התכלת'), ואימתי תתגלה, ואפשר שבאופן זה הקב"ה מגלה אותה)].

⁶⁸ זהו דוגמא בעלמא, וע"ש משנ"ת בזה מעט צדדי ישוב.

וכמובן שהעדיפות תהיה למצוא טעם דחוק אחד שיסביר את רוב הנתונים הנ"ל, מאשר לומר על כל נתון ונתון סיבה דחוקה ומיוחדת בפני עצמה. ועיקרי האפשרויות שעלו בדעתי⁶⁹ הם שלושה: א) שמא היו שני סוגי תכלת, וחלזון זה הוא התכלת של המלכים. ב) לעולם לא היה אלא מין אחד של תכלת אבל אין תכלת זו באה מהארגמון הנמצא אלא מבע"ח אחר. ג) התכלת לציצית באה מחלזון אבל התכלת החשובה שעמה השתמשו המלכים אינה שייכת דווקא לחלזון אלא לגוון, ומכל מקור שייעשה צבע זה יהיה שמו תכלת.

והנה לומר שהיו שני סוגי תכלת, האחד היה בשימוש המלכים [וזהו חלזון הפורפורה] והאחד היה בשימוש היהודים הוא דחוק מצד עצמו ואף אינו מיישב ברווח כמה דברים, אולם אנו נבחן ונעמיד את הדברים שמתיישבים ע"י אפשרות זו ואת הדברים המוקשים בזה אחר זה.

האפשרות שיהיה מציאות כזו היא או משום שהתכלת של היהודים היה פחות איכותי בצבעו⁷⁰ או פחות יפה, או שהיה נדיר אף ביחס לפורפורה ולא הוזקקו דווקא אליו, או שמאחר שניתן היה לעשות גוון זהה אליו ע"י הקלא אילן, ואף היה הקלא אילן גוון חזק כמותו, לא הוזקקו אליו⁷¹.

הנתונים שיתיישבו ע"י הנחה זו הם:

⁶⁹ לא דווקא בדעתי אלא ה"ה ע"י קונטרסים שונים, ועיקר רצוני הוא להדגיש שכפי שניתן לומר שלוש אפשרויות להסביר את המציאות כן ניתן להניח שיש עוד. והדבר העיקרי שיש ללמוד מכל הנכתב להלן הוא כמה קשה כהיום ממרחק הזמן, ההרגל, התרבות, והידע להניח הנחות ביחס למה שהיה בעבר לפני אלפי שנים, ופעמים אף דברים שממרחק הזמן הם נראים לא סבירים הנמצא בתקופתם ובתרבותם יודע שהם דברים פשוטים או מסתברים.

[עוד יש להוסיף שאין אנו יודעים את שיודעים העוסקים בדבר, שמי יודע כמה סוגי בעלי חיים עלו באפשרות שזהו החלזון האבוד ודחו אותו משיקול דעת שלהם, וכגון מה שהובא בהערה 92 שנמצאים ארגמונים אחרים באיזור ים סוף עם בלוטות שבורות וכו' ואין בוחרים בהם משום שאינם באיזור בו הם אמורים להיות ע"פ חז"ל (והיינו שאין הקב"ה יכול ליקחם לשם כדי להעלימם), וכגון החלזון שהובא לעיל בהערה 117 שצורתו דומה יותר לדג מאשר לארגמון הנידון כאן אלא שאין מתקיימים בו הסתברויות נוספות כפי שמתקיימים כלפיו (ויש לבדוק מהם), וכגון מה שהביא בקוני' 'כולו הפך לבן' טהור על הצעת דג חדש ששלח להרב טבגר וענה לו כעין הדברים הנ"ל, וע"ע בס' ים החכמה שמביא דג חדש שנמצאו בו רוב סימני חז"ל וכו'. ושם אם היו באים הדברים לפנינו היינו מכריעים לבדוק הדבר טוב יותר, ודוק].

⁷⁰ וזה א"א לומר אחר שמבואר בגמ' מנחות שהיה חזק יותר מן הקלא אילן, וכדברי הרמב"ם שהצבע צריך שיהיה עומד ביפיו, וצ"ל כמש"כ למעלה שהיה שונה בגוונו ולא הייתה המלכות אוהבת צבע זה או שלא היה שווה להשקיע דווקא אחריו מחמת נדירותו הגדולה (וצ"ל שהיה בעומק אחר כך שלא היה ניצוד ממילא) או גוונו השווה לקלא אילן, וממילא עמד ליהודים בלבד בלא דורש חיזוני.

⁷¹ או שלא היה ידוע לאומות, ולא מסתבר. (וכן אין משמעות בשום מקום שהיה בזה סוד יהודי, ועיין מש"כ לקמן לגבי הגמ' סנהדרין יב.).

- א. כל הראיות כנגד הפורפורה, וכגון מה שאמרו שעולה אחת לשבעים שנה⁷², ושה סיבת יוקר דמיו, ושדמו שחור, ושגופו דומה לים וכו'.
- ב. עוד יש ליישב בזה מה שקשה היאך אין לפנינו שום תיאור ושום ממצא על חלזון נוסף שכזה, שיי"ל שכיון שהמלכות לא צבעה בו לא היה ידוע, וכיון שלא היה מצוי כמעט והיה קשה להשיגו לא היה הרבה תעשיה ועסק סביבו ולכן לא תיארוהו הכותבים, שלא תיארו בספריהם בעיקר אלא את הדברים הידועים והמפורסמים שהיו בזמנם, ובפרט דברים הנוגעים למלכות שנהפכו ליוקרת המקום, אבל לא כל דג ודג מה עושים איתו ילידי הארץ, ומן הסתם בכל דת ובית עבודה זרה היו טקסים ודרישות משונות דומות⁷³.
- ג. ובזה יתיישב ג"כ התימא שאינו מוזכר בכל ספריהם על שימוש נוסף בחלזונות מלבד שימוש האצולה, ותימה הוא שהרי מאחר שכל היהודים [שמנו מליונים רבים⁷⁴] היו נצרכים לתכלת בציציות שלהם, ולכל ציצית צריך הרבה מאוד חלזונות⁷⁵, הרי וודאי שהיו היהודים חלק גדול מצריכת החלזון, שאע"פ שהמלכים ובני האצולה היו זקוקים לצביעת בגדים שלמים, ואף קנו מן הסתם הרבה בגדים, בכ"ז לא מסתבר שהם היו עיקר השוק עד שאין זכר לשימוש אחר⁷⁶.

⁷² שע"י אפשרות זו יתיישב בטוב, דבברייתא מבואר שטעם יוקר דמיו משום שעולה אחת לשבעים שנה, והיינו מחמת נדירותו הגדולה, ואילו בספרי האומות מבואר הטעם משום שהמלכים הוזקקו לזה ולכן הרבו לצודו, וודאי שאינו מתואר סימן כזה (לא של שבעים שנה ואף לא של נדירות) ביחס לחלזונות.

⁷³ וצריך ידיעה בספריהם לידע כמה טרחו לכתוב על כל פרט שהיה בזמנם, ואם כתבו על כל הדברים הידועים לנו מחז"ל היה בזמנם, וכמדומה שהתשובה תהיה שלא.

⁷⁴ דאף דבכמה מאמרי חז"ל בזה מן ההכרח לומר דדברי אגדה הן (יעויין גיטין נז. ע"פ החשבון של שישים ריבוא) מ"מ ריבוי המעשים בסגנון זה מוכיח שהיו שם רבואות אנשים. וע"ע בגמ' פסחים סד: שמבואר שהיו 1200000 כבשי שה לפסח בזמן אגריפס המלך, ועל כל שה מנויין לכה"פ עשר אנשים, ובמדרש כתבו דעל כל שה היו בין עשר למאה, כפי גודל הכבש.

⁷⁵ בסרט של אגו' 'פתיל תכלת' אמרו שלושים, ובאחד מכתבי העת כתב בין שישים למאתיים ושור'ר במקו"א שכתב 7-8, וצריך בירור.

⁷⁶ ואם נלמד מתוך דברי היעב"ץ והתפא"י (המובאים לעיל בחלק א') שהיה לפנייהם ספר מספריהם שמבואר שם על החלזון שקליפתו כחולה ונמצא רק בין חיפה לצור יהיה תוספת סמך לזה, שבאמת כתבו על מין התכלת אבל לא בצירוף לחלזונות הללו כיון שהיה סוג ושימוש אחר.

[ונראה דמדברי היעב"ץ אין ראיה לזה די"ל שמקורו ממשמעות הגמ', דלמה לו לנבזראדן להניח יוגבין לצוד ולצבוע בדם החלזון, והרי יש חלזונות בשפע בשאר מקומות ומשמע שהניחם כדי שלא יפסק צביעה זו, ומזה למד שאינו נמצא אלא במקום זה, וכ"כ החת"ס בגמ' שם. ולכאור' יש לדחות זאת דאע"פ שאכן יש אפשרות לצוד במקום אחר סו"ס לא רצה לבטל מקור עושר שכזה וביקש לקיימו, אלא שיעו"ש בחת"ס שדחה זאת דא"כ היה לו להביא לשם נכרים ולמה השאיר את היהודים ועל כרחך משום שרק הם הורגלו במלאכה זו ע"ש (וכן הביא מס' יוסיפון לגבי הכורמין, דהיינו אסיפת האפרסמון שלא היה אלא בא"י), וכן יש מעט משמעות שהחלזון לא היה מצוי אלא בימה של א"י (ים המלח, ושמא גם בכינרת, יעויין לעיל בחלק א') וניתן

ד. ובפרט אם נוסיף לזה שבמקורות שלנו **הנתון הוא הפוך**, שאין מופיע בשו"מ שהיה יתרון לזבולון במה שקיבל את הים בנחלתו ועיי' יצטרכו לו האומות והמלכים לצביעת בגדי מלכות^{77 78}.

ה. וכן יתבאר עיי' התימה הגדול שאין מוזכר בשום מקום בחז"ל שיש שייכות כל שהוא של הארגמן עם התכלת, ואף אם נניח שמקור הארגמן של תורה אינו מזה (כמש"כ כמה ראשונים⁷⁹) מ"מ האומות וודאי צבעו ארגמן מחלזון הפורפורה, ואם הוא חלזון התכלת איך לא הוזכר [בפירוש או באגב] בשום מקום שמקור הארגמן ממקור התכלת⁸⁰.

במתנה לזבולון שיקנו אותו ממנו כל ישראל, שאל"כ היה אפשר להם לקנות את החלזון בשאר מקומות, וכן מבואר בשו"ת הרדב"ז ב' תרפ"ה שאינו נמצא אלא בחלקו של זבולון, ומניין לו אם לא שכן הוא משמעות הגמ', וע"ע לעיל הערה 52 שהובאו עוד הרבה אחרונים שכתבו כן, וכן יעו"ש שלהדיא כתב היעב"ץ שמקורו לזה הוא גם מספרי האומות.

וע"ע דלדבריהם היאך יפרשו הפסוק 'תכלת וארגמן מאיי אלישה' שמשמע שיש תכלת גם באיי אלישה (- איטליה/קפריסין), **ולכא' יש להוכיח** מדעתם בפירוש הגמ' שהיו שני סוגי תכלת, והתכלת המלכותית היא הארגמנים שהמשובחים שבהם היו מאיי אלישה, וזה מתאים רק למהלך זה ולמהלך ג' שהתכלת אינה אלא מראה תכלת, אבל למהלך ב' שלא היה אלא תכלת אחד כללי צ"ב שלדבריהם אין באיי אלישה חלזונות, ואף למהלך ג' אינו מובן כ"כ הסמיכות של תכלת עם ארגמן שנותן משמעות שמקורם בדבר אחד, אבל למהלך זה א"ש דהתם מיירי בתכלת של המלכים והגיע מהארגמן. והטעם שהביאו משם ולא מא"י או מצור עצמו ע"ש במצודות ציון דבאיי אלישה יש את המשובחים, וכעניין הפסוקים שם].

⁷⁷ וראה בספר 'הארגמן' שהביא מהתרגום הארמי לתורה שביאר דמש"כ שמח זבולון בצאתך היינו על החלזון שצובעים בדמו את **חוטי בגדיהם**, וכן ציין שתרגמו את הפסוק "על כנפי בגדיהם" כעין זה. ולכא' מבואר מזה הן שלא היה מקור הארגמן מחלזון התכלת והן שלא היו צריכים לתכלת זו אלא לחוטי בגדיהם ולא לצביעת בגדים שלמים. [ושמא יש לדחוק דהשמחה האמורה בפסוק אינה על העושר הנעשה ע"י החלזון (וכדמשמע בגמ' מגילה) אלא על הזכות שנפלה בחלקם שיצבעו מדבר העולה אצלם, ובזה יובן שלא הזכירו אלא את זה].

וע"ע במדרש תנחומא על פרשת תרומה וז"ל "וזאת התרומה וכו' "זהב" אמר הקב"ה וכו' "ותכלת וארגמן" תכלת שצובעין אותו בדם - זכר לאות שכבר התקינו אבות העולם, "תולעת" שנא' וכו', ומבואר שכשפירש המדרש שאת התכלת צובעין בדם [זכר לדם הברית] השמיט את הארגמן משם, אולם מאידך לא פירש שום עניין על הארגמן כדרך שעשה בשאר הדברים הכתובים בפסוק ושמא הוא נשמט מתוך המדרש, אולם אף בגירסאות אחרות למדרש תנחומא לא הובא גי' כזו. (ובמדרשים אחרים שם פירשו עניינים אחרים על התכלת ועל הארגמן).

⁷⁸ אבל יש בכך קושיא בכל אופן, דסו"ס הרי יודעים אנו שהיה אצלו גם חלזון הארגמן, ולמה זה איננו מצויין. [וע"ע לקמן הערה 119 עוד סמך להניח שהתכלת של מצווה אינה מהארגמן].

⁷⁹ ודלא ככתוב בתרגום השבעים ובפילון האלכסנדרוני ויוסף בן מתתיהו [שכתבו שהארגמן מוצאו מן הים], וכן משמעות סופרי האומות שזהו מקור הארגמן המלכותי, וכן הראו הבדיקות שנעשו בזמנינו.

ואגב, בספר 'הארגמן' כתב שיש ביסוס לשני מקורות אלו, ואיני יודע אם המקור לארגמן שהוא מן הלפה הוא מדברי הרמב"ם והרד"ק או שיש לו ראיות נוספות, ומ"מ אם אכן היו בעבר שני מקורות לארגמן אין כ"כ תימה שיהיה שני מקורות לתכלת, ובאחד מהם לא השתמשו המלכים.

⁸⁰ ובברייתא המתארת את החלזון היה מן הצורך להוסיף ובדמו צובעין תכלת "וארגמן". (ויש לציין שבפסוק ביחזקאל מופיעים תכלת וארגמן כבאים ממקום אחד (איי אלישה), ויש משמעות מעט שיש שייכות ביניהם).

ו. וכן יתיישב עי"ז הא דבגמ' משמע שהיה ידוע בזמנם הצבע של קלא אילן, ואף היה ידוע כצבע החזק ביותר [מלבד התכלת], וכמו שאמרו בגמ' ב"ק צג: דקלא אילן הוא צבע חזק שא"א להעבירו אפילו ע"י צפון, וא"כ תימה הוא מה טעם הוצרכו לשלם הון יקר על הפורפורה אחר שניתן לעשות זאת בזול ע"י צמחים, ומלבד הבדיקה המתוארת בגמ' מנחות אין אפשרות לידע אם נעשה מזה או מזה, ועיין הערה⁸¹.

⁸¹ ולעיל (בחלק א') הובא ציטוט מדברי אחד מסופרי האומות שהטעם לזה משום שהצבע הנעשה מן הצמחים לא היה עמיד אלא היה דוהה בכביסה, וכתב שם שבלא טעם זה היו בני האצולה יכולים להתפאר בקלות וללא סיכון חיי אדם. וצ"ע שבגמ' מבואר שקלא אילן היה בזמנם צבע חזק מאוד, וא"כ למה בזמן הגמ' שכבר ידעו מאפשרות צביעה זו לא צבעו בו, ולכאור' יש ללמוד מזה שאכן לא היו המלכים משתמשים בתכלת של מצווה, ואת גוון התכלת של המלכים לא ידעו בזמנם לעשות מקלא אילן, ולפי"ז צ"ל דקלא אילן אינו האינדיגו שכתבו הראשונים אלא צמח אחר, שהרי האיסטיס מוציא בטבעו צבע של גוון תכלת ולא מסתבר שהיה ידוע בזמן הגמ' רק לצבוע בו שלא כצביעתו הרגילה. (ואין קושיא מדברי הראשונים, דכיון שלא היה בידם התכלת האמיתי אלא רק התכלת של המלכים, ומאידך ידעו בזמנם לצבוע מן האיסטיס גוון כעין תכלת זו שאף היא כמראה השמים, אין טעם שלא יאמרו זיהוי זה. ואין דוחק לומר שלא היה בידם צבע זה כיון שאין מקורו מן הארץ ואין ידוע אימתי בדיוק בא למקומנו, ואף אין דוחק לומר שהיה להם צבע צמחי אחר שמבואר במאמר של דוקטור צבי קורן ('על צבעים בעת העתיקה') שיש כהיום 50 צמחים שניתן להפיק מהם את צבע הכחול אינדיגו (אלא שרק על האיסטיס וניל הצבעים ידוע שהיה בשימוש), ומן הסתם אין גוון כולם זהה ממש (ואף איסטיס וניל הצבעים אינם דומים לגמרי, ועיין לקמן בעניין גוון התכלת שהתקשה בזה בלולא"ת), ואפשר שמאחד מהם ידעו לעשות כעין התכלת היהודית.

וסמך לדברים יש להביא מהרדב"ז ב' תרפ"ה שכתב שהטעם שנפסקה התכלת הוא משום שכיון שיש תחליף זול לתכלת ע"י הקלא אילן שוב לא הוצרכו לזה. (אלא שמאידך משמע בדבריו דעכ"פ בזמן שהיה תכלת מצויה היו צובעים בה אע"פ שהיה קלא אילן, שהרי בזמן הגמ' היה קלא אילן. אבל אין ליקח מדבריו הכרח כיון שלא היה לו טעם לסבור שהיו שני סוגי תכלת ושני סוגי קלא אילן).

והדוחק בדברים הנ"ל הם עצם הצורך לחדש שהיו שני תכלת וגם שני קלא אילן, ומהקלא אילן של התכלת האבוד ידעו לצבוע בזמנם ואילו מהקלא אילן שלנו לא ידעו, ובזמן הראשונים דימו שהקלא אילן החדש הוא גוון התכלת מחמת הדימיון לתכלת שהיה בזמנם. (ואם אין ביאור זה מתקבל ניתן לדחות זאת בלא לדחות את האפשרות שהיו שני תכלת, שגם אם היה קלא אילן אחד שצובע כגוון המלכים אין הכרח שאין אפשרות לעשות ממנו גם גוון זה, וכדלהלן, ורק שכיון שהיה רווח בזמנם השימוש בצמחים ומאידך הסביר נותנת כדברי הציטוט הנ"ל וכדברי הרדב"ז שכאשר ידעו לזייף בצמח לא יהיה טעם לשלם על כל טיפת צבע פורפורה כדמי זהב (כלשון סופרי האומות) לכן נכתב אפשרות זו).

ושוב ראיתי שכתבו שנמצאו הרבה אריגים הצבועים בצבע אינדיגו שהתברר שהם מן הצומח (ואת האריגים שנמצאו בקברות הפרעונים לא זיהו אם מקורו באינדיגו מן החי או מן הצומח), וא"כ על כרחך שידעו לצבוע בקלא אילן כגוון התכלת המלכותית, ואף שהטעם שהוצרכו לזה אינו ברור על כרחך כך היה, וזה סתירה למובן מתוך הציטוט של הסופר הנ"ל, ועיין.

- ז. עוד יתיישב עי"ז מה שאמרו בכמה מקומות שמקום צביעת התכלת היה בלז⁸², ואילו ממקום מציאות הקונכיות אנו למדין שהיו צובעים אותם בעיקר ליד חופי הים.
- ח. עוד יש הוכחה גדולה לזה מדעת הראשונים שכתבו (להלן, בבירור גוון התכלת) דהא דאמרו במשנה 'משיכיר בין תכלת לכרתי' פירוש כרתי הוא צבע אינדיגו, וא"כ הרי מבואר בפירוש שיש חילוק גוונים ברור (הניכר באור יום קלוש) בין צבע התכלת לצבע אינדיגו⁸³, ועל כרחך שאע"פ ששניהם כצבע השמים מ"מ חילוק ברור יש ביניהם, ועל כרחך הוא אינו חלזון הארגמון כיון שצבעו הכחול שווה לאינדיגו **בלא הפרש כלל**⁸⁴.
- ט. עוד יש להוכיח דכיון שפשטות לשונות הראשונים⁸⁵ (הרקיע בטהרו, גוון השמים) משמע כצבע השמים הקבוע ולא כגוון השמים לעת ערב, ואילו מהפורפורה אע"פ שניתן לצבוע כגוון השמים אין עושים כן ומטעם שאינו נראה צבוע יפה, שצבעו המתוקן הוא צבע תכלת חזק וכדי לקבל גוון חלש יש לדללו ביותר מים ועי"ז אינו נצבע יפה, א"כ לא מסתבר שבגד המלכות של זמנם היה בגד הצבוע בצבע זה, ולכאוי משמע שתכלת דמלכות היה כעין גוון התכלת שצובעים היום⁸⁶, ואילו התכלת של מצווה היה כגוון השמים בטהרתם⁸⁷.

ועתה יש לבחון את הראיות שהביאו מצדדי התכלת אם ניתן ליישבם ע"פ אפשרות זו⁸⁸:

⁸² והביא בקונ' 'בין תכלת לארגמן' מגמ' סוטה מו: שהיה בחו"ל, או בנחלת יוסף. ובספר הארגמן כתב דיש אומרים ששם הסתר של העיר לוד היה לז, ויש לידע אם השערתו מבוססת.

⁸³ וכן יש להוכיח לכאוי מלשון הראשונים שכתבו הרקיע בטהרו, שמשמע שבאו לכוון גוון מסויים בלבד, לא לבנוני ולא עכור מדי אלא תכלת נקי בהיר וניכר.

⁸⁴ ואע"פ שכ' הראשונים שהאינדיגו הוא הקלא אילן אין ראיה מזה דזהו גוון התכלת כיון שניתן לשנות את גוון הקלא אילן עצמו לכמה גוונים, וכדלהלן, ובספר התכלת הביא שבהליך הצביעה הרגיל מתקבלים גוונים שונים. (ומלבד זאת שלא כתבו זאת בקבלה אלא שזהו הגוון התכלת הצמחי שהכירו, ולמה להם לחשוש שגוון התכלת האמיתי שונה במעט).

⁸⁵ לקמן, בבירור גוון התכלת.

⁸⁶ (יעויין בסוף הס' לבוש הארון בתמונת המלך קרל הגדול, שנראה שצבע התכלת שלבשו היה כזה ביותר קרוב לשחור, והוא הוא צבע המלכות).

⁸⁷ ואם נוכיח מלשונות שונים שאף גוון המלכות היה דומה לרקיע בטהרו נבטל הוכחה זו (אבל לא את עצם האפשרות שהיו שני גווני תכלת).

⁸⁸ אופן הכתיבה הוא שמתוך כל ראיה נבחנו מגוון האפשרויות שניתן להסביר נתון זה בלא להזדקק לזיהוי הפורפורה, וכאשר אפשרות אחת נדחתה מחמת ראיה אחרת זה יצויין, כך שיהיה ניתן לסקור את אפשרות כל טענה וטענה ועי"ז לבדוד ולבחון מה נצרך להעמיד כנגד זיהוי זה אחר כל הראיות כולם, ואז יהיה מן הצורך לשקול אם אכן הדוחק הנאמר ראוי לסובלו או שלא. (מש"כ שזה יצויין אמור רק אם האפשרות נדחתה, אבל אם היא תלויה בנתון מסופק לא יצויין, ולבסוף סוכם כלל הדברים שצריכים להעמיד כדי לדחות זיהוי זה אחר כל הראיות והדחוקים).

א. **מציאת המוני קונכיות המנוקבות במקום הבלוטה, באיזור בו כנראה עשו את התכלת**⁸⁹ - לפי זה אין שום קושיא כלל, דאין ידוע מיהו דג חלזון זה ואם יש לו קונכיה⁹⁰, ואם קשה ועמידה היא או שמא רכה, ואם שימושית היא לצרכי בני אדם⁹¹ או כקונכית הארגמון שאינו שימושי לכלום.

והנה אם החלזון הוא מין ממיני הארגמונים יש לברר אם מתוך הסוגים הרבים של הארגמונים שברחבי העולם⁹² יש כאלו שיש להם שינויים דומים, שאם המאחד בין כולם הוא הימצאות קליפה קשה ובלתי שמישה יהיה דוחק לומר שהוא מין ממינים ובכ"ז שונה מהם בדבר כה מהותי (אם כי אינו מופקע שהקב"ה רצה לייחדו בגוון וסגנון מיוחד, והוא ממשפחתם כיון שדומה להם בכלליותו ובנוסף אף מוציא צבע הדומה לשלהם⁹³), אבל אם הוא מין בע"ח אחר אין קושי.

ב. **חוסר מציאת שום ממצא על חלזון אחר** – מה שלא מצאנו ממצאים כמו מטבעות וכתובות שחרוט עליהם צורת חלזון זה (וכפי שנמצא לגבי הארגמון, עיין ס' לבוש הארון תמונת הרבה מטבעות עם תוספת ציור זה) פשוט הוא משום שלא היו האצילים משתמשים בזה וכלל לא היה דג ידוע ושימש אצל האומות.

⁸⁹ ע"פ הגמ' שבת כו. בנבזראדן, ולהלן נדון בזה. (ועיין לעיל שמאידך יש מקורות שעשוהו בלזו).

⁹⁰ עיין לעיל הערה 20.

⁹¹ שלגבי הארגמונים ציינו הסופרים הקדמונים את העובדה שאין מה לעשות בה, ומשמע שפעמים יש מה לעשות בדברים כגון אלו, לסיד או לבניין וכיוצ"ב.

⁹² בספר 'הארגמן' כתב שיש ארבע מאות סוגים של ארגמונים, שחלקם אף מוציאים צבע, ובא"י ליד ים סוף יש מינים אחרים שאין אצלנו ויש להם ג"כ בלוטת צבע, ואף נמצאו שרידים מהם השבורים במקום הבלוטה. ואף בס' חותם של זהב עמ' 13 כתב נתון זה, והוסיף שבימים שאינם ליד מקום ישוב מוצאים כל הזמן מינים חדשים שאינם ידועים עד היום, ומכאן נלמד כמה לא קשה ההנחה שהתכלת מקורה אחר, והקב"ה בחר להעלים עקבותיה. [ועל השאלה למה אין חוששין שמא זהו חלזון התכלת ענה מחבר הס' הנ"ל שכיון שאינו נמצא במקומות המתוארים בחז"ל למה להניח שזהו התכלת. אולם אנו נאמר דוודאי כיון שרצון הקב"ה להעלים זכרה הוא מעמידה במקום שלא יעלה על דעת החוקרים שזהו זה. ואגב גם לגבי זיהוי ג' מיני החלזונות הידועים כתב שבספרי האומות יש הרבה תיאורים על חלזונות ואין הזיהוי ברור בהחלט].

⁹³ ואף אם אינו נחשב באמת ממשפחתם, לעניין שם 'פורפורה' כיון שצורתו דומה לצורת הארגמונים ואף מוציא הוא צבע כמותם, עם גוון דומה כמותם, יש סבירות שיקראו לו 'פורפורה הים'. אמנם אם נדייק את לשון הברייטא שמדמו צובעים תכלת יהיה משמע שהוא סוג אחר, וע"י ששוחטין אותו (כלשון ספר הקנה) היה יוצא דם שחור הראוי לצבוע ע"י סממנים (וכפי שסבר האדמו"ר מראדזין), ושלא רק מחמת גוון צבעו השווה וצורת גופו הדומה לתולעת וסגנון גוף כעין חלזון קראו לו כן, אבל לכאורה אין הכרח להידחק בזה שאין ראייה שהתכלת דמצווה היה מן הפורפורה.

ושו"ר בקונט' 'כולו הפך לבן' (תשע"ו, עמ' 101) שהביא מלשונות זמנינו שקוראים בשם פורפורה לכמה מיני חומטין שמוציאין צבע אע"פ שאינם שייכים למין הארגמונים, ולפי"ז י"ל בקל דאף בזמנם היה כן, ולמין האחר גם קראו בשם זה. (ולפי"ז הוא שם כללי למיני חלזונות ושבולולים בעלי צבע).

וגם מה שלא מצאו אריגים הצבועים בצבעי תכלת שאינם מהפורפורה⁹⁴ או מן הצומח אינו קשה, דמניין לנו שהצבע היוצא מדג התכלת עמיד לאורך שנים ארוכות כ"כ⁹⁵, אולם אם נאמר שחלזון התכלת הוא אחד ממניי הפורפורה מסתבר שיהיה חוזק צבעו כמותם, אלא שכאמור (בהערה) מתוך מיעוט אריגים שנמצאו אין ראיה כ"כ במה שלא נמצא מגוון התכלת היהודי ביניהם, וע"ע בהערה⁹⁶.

ג. **תרגום התכלת ליקינטום** – ממה שמצינו שתירגמו את התכלת שבמקרא ליקינטום ומאידך מצאו בחוק הרומאי שאוסר לצבוע מהחלזונות את צבע יקינטום אין קושיא כלל, דאף אם נניח שיקינטום מבטא רק תכלת כגון השמים (דבר שאינו ברור כלל,

⁹⁴ נראה שאין הכרח ע"י הבדיקות שגוון האריגים שנמצאו הם מהפורפורה בוודאי, דכיון שבדקים הימצאות חומר צובע מסויים ("דיברומואינדיגוטין") הקיים בארגמונים ולא בצומח אין הכרח שאם יהיה צבען כחול טבעי נוסף מן החי שלא יהיה לו צבען זה (שהרי אמור הוא להגיע לגוון קרוב לשל הארגמון, וכפי שהבנתי ממחבר ס' חותם של זהב כל חלזון פרטי יש לו הרכב שונה מעט, ואיני יודע אם יכולים לשער ע"פ מה שמצאו שהוא אינו בע"ח אחר עם צבענים דומים).

⁹⁵ שאף מה שמצאו אריגים ישנים לא היה במקום רגיל אלא או בקור מקפיא (סיביר) או בחום גדול (מדבר), ובלא זה אין הצבע יכול לעמוד, ולכן י"ל שצבע התכלת פחות חזק מצבע הפורפורה ואינו עומד גם במקומות אלו (ומה שאמרו בגמ' שתכלת הוא צבע החזק יותר מן הקלא אילן אינו אומר שהוא הצבע העמיד ביותר ביקום, ובגמ' ב"ק וודאי לא הוזקקו לומר צבע יקר מאוד כאשר יש לפניהם קלא אילן מצוי וזול), ועוד שאין כ"כ ראיה מהא דלא מצאו צבע כזה כיון שמצאו מעט מזעיר אריגים כאלו, ומתוך כעשר אריגים (כן היה מובן מהרב טבגר שאף משאר צבעי הפורפורה לא מצאו הרבה) שהתקיימו באופן מפליא אין תימה על שלא נמצא תכלת ביניהם, ולכן אין שום ממצא של חוטי תכלת אמיתיים. (ובפרט שהיהודים לא היו במקומות קרים כסיביר, ורק במדברות אפשר שישמר מהם), וכן כתב הרב טבגר במאמר "בחינות חדשות בעניין התכלת" בעניין הסמך הזה "אך כמובן, הסימן האחרון הוא החלש ביותר, כי לא מצאו הרבה מאוד אריגים בהרבה מאוד מקומות שנוכל לשפוט לפי זה".

⁹⁶ שאע"פ שאין אפשרות לבדוק מאיזה מין מהחלזונות נצבעו האריגים (כן כתב לי הרב טבגר) מ"מ כיון שכמדומה גוון של האריגים שנמצאו הוא כפי הגוון היוצא מהחלזונות הידועים יקשה לומר שזהו גוון התכלת היהודית, דא"כ למה לא צבעו המלכות מהם, ואם משום שהיה נדיר לא חיזור דווקא אחריו מ"מ כיון שהוא נמצא באותו מקום שנמצאים שאר חלזונות צריך הוא לעלות עמהם, ושמה הוא סוג שטבעו להיות עמוק יותר ובלא מאמץ גדול א"א לצודו (ואפי' בעומק שנמצאים בו החלזונות של היום היה קשה להם מאוד לצודם, ובספרי האומות מבואר שאף היה בזה סכנת חיים), ולפי"ז אין שום ראיה מהאריגים שנמצאו דממ"נ אם לא היה רגילות בקרב הגויים לצבוע בהם בגדים אין סיבה שימצאו מהם, ואם פעמים היו צובעים גם מהם י"ל דהאריגים הללו מהם ולא מהמינים שלפנינו. ואם נאמר שגוון התכלת היהודי היה שונה צ"ל שמיעוט אריגים אינם מוכיחים על העדר צבע פורפורה אחר. (וכפי שאנו מוכרחים לומר לנוכח העובדה שמאות מליוני (ואף מיליארדי) יהודים הילכו עם חוטי ציצית צבועים לאורך הדורות וחיו הרבה במדברות ובמקומות חמים (שהפתילים יכולים להשמר שם, ושם נמצאו חלק מהממצאים) ובכ"ז לא נמצא מהם אף חוט אחד, וא"כ אדרבה מה שנמצא הוא בגדר פלא ואין ראיה ממנו).

ולאחר מה שנוסף לעיל בהערה שקראו בשם פורפורה לכלל מיני החומטין בקל יש ליישב שסוג ואיכות הצבע היה שונה ולא היה עמיד לאורך זמן כ"כ.

וכדלהלן) הרי גם התכלת היהודית מפורש בגמ' שהיא כגוון השמים, ושניהם בכלל צבע זה.

ד. **חוסר תיאור בספרים** – נתבאר לעיל.

ה. **גזירות על החלזון** – מצדדי התכלת מביאים סמך לשיטתם שהנה מבואר בהרבה מספרי חוקי הרומאים על גזירות שגזרו על צביעה בחלזונות אלו, ומאידך בגמ' סנהדרין יב. יש משמעות ג"כ שהיה בצביעה שע"י החלזונות סכנה ע"י המלכות. ובאמת לא מצאנו בשום מקום שהיה גזירה מיוחדת על צביעת התכלת, דהא דאמרו בגמ' שם 'ותפסו נשר' יעו"ש בראשונים שפירשו דהיינו חיל **פרסיים**, ולא מצאנו שמלכות פרס גזרה על צבע התכלת⁹⁷, והיותר מסתבר שזה היה בכלל גזירת שמד כללית שלא יעסקו במצוות (וכפי שמשמע בויקר"ר אמור ל"ב). עוד פירשו הראשונים דתפסו נשר היינו שערכבם הגשמים, ולפי"ז וודאי שאינו שייך לעניין⁹⁸.

אלא שאף אם אין מקור לגזירה כזו בחז"ל [ומשום שלא היה זה גזירה כנגד הדת] יש סמך לבאר עי"ז את הטעם על היעלמות מצווה זו מקרב עמ"י, שכיון שהיה אסור לצבוע צבע זה לא היה אפשר להמשיך בקיום המצווה, אבל אין בדבר הכרח שאפשר סיבות נוספות לזה וכגון שכחת מציאות הדג ע"י הצרות והמלחמות, ובפרט אחר שמרכז היהודים עבר לבבל ולא היו ליד מקום הצידה⁹⁹ נשכח עניין זה.

והיותר נראה דהטעם שהופסק קיום המצווה אינו מחמת סיבות טבעיות כלל אלא שמן השמים מיעטוהו לאט לאט עד שנעלם לגמרי, וכן משמע במדרש במעשה דרבי יוסי עם זקן אחד ובלשון המדרש שהתכלת 'נגנז'. (והטעם לזה כדברי האר"י שבזמן הגלות אין עיקר המצווה ע"י התכלת אלא ע"י לבן בלבד).

ואדרבה אם אכן טעם הפסק קיום המצווה היה מחמת גזירה למה לא חיפשו היהודים לקיים את המצווה דרך מקומות אחרים, והרי חופי אפריקה לא היו תחת שליטת מלכות רומי והיו יכולים לשלוח שליחים מבבל שיצודו את החלזון ולצבוע בדמו, ואטו מצוות תכלת גרעה ממצוות אתרוג שטרחו היהודים בעבודה כל הדורות.

ו. **קלא אילן** – מקלא אילן מביאים המצדדים ראייה גדולה לשיטתם, שהרי פירשו הראשונים דקלא אילן הוא האינדיגו שהוא צמח ידוע ונמצא בשימוש במשך הדורות וצבעו כגוון החלזון בדיוק, והרי ראייה ברורה לשיטתם דזהו גוון התכלת, ומסתמא אף זהו החלזון האמור¹⁰⁰.

⁹⁷ ויש לברר אם בכלל השתמשו בסגנון בגדים כאלו.

⁹⁸ והיחיד שמביאים דפירש כלפי מלכות רומי הוא הבן יהוידע דכתב ויתכן שהיה באותו זמן גזירה ממלכי רומי וכו', וודאי שאין ספק של בן יהוידע מכריע כמה ראשונים, ואפשר שאף הוא היה חוזר בו מחמתם, ועכ"פ וודאי שבגמ' אין ראייה לזה יותר מלזה. [ומש"כ המהרי"ץ חיות יעויין בקונ' 'כולו הפך לבן' משכ"ב].

⁹⁹ שאינו אלא בין צור לחיפה וכדברי היעב"ץ וש"א, לעיל הערה 52.

¹⁰⁰ זה לא ניתן להוכיח ע"י הקלא אילן, דאף אם התכלת היה אחר אין הכרח שלא היו עוד צבעים שדומים לתכלת וכללוהו חז"ל בלשון קלא אילן (- שהוא היה הצבע הכי מצוי וזול לזייף ממנו, וכפי שמצאו באריגים ג"כ), וזה וודאי שהיו עוד סוגי צבעונים לזייף בהן וכדהובא מהספרי להלן הערה 102, וכע"ז כתב בכס"מ

אולם באמת אין כל הכרח בכך, שכבר כתבו החוקרים¹⁰¹ שניתן לעשות מצמחים אלו כמה וכמה סוגי גוונים, ואפי' ירוק ניתן לעשות מזה ואף יש עדויות שעשו כן בעבר, וא"כ י"ל דכדי לזייף את התכלת עם הקלא אילן היו מתעסקים בגוונו עד שנעשה כעין התכלת, וכשהזהירו חז"ל שלא לזייף תכלת מהקלא אילן לא אמרו מה דרך עשייתו, וקלא אילן אינו שם של גוון מסויים אלא של סממן מסויים¹⁰².

ז. **לא נמצא עוד בע"ח אחר** – יש ממצדי התכלת הסבורים להוכיח ממה שבכל החי הידוע כהיום לא מצאנו עוד בע"ח שיש בו חומר צובע כל שהוא. וזהו דמות ראייה רק אם נקבל שהתכלת נפסקה במקרה מחמת גזירה וכיוצ"ב, אבל אם היא נפסקה מטעם עליון שרצה הקב"ה להעלימה הרי שאין בכך קושיא כלל וכלל, ומשמעות המדרש שהתכלת נגנז. (והיינו שאין למוצאה במקום שהייתה בעבר).

ח. **דברי האחרונים** – מה שמצאנו באחרונים שזיהו את התכלת עם הארגמן היא רק הוכחה שמתוך דברי סופרי האומות ניתן להגיע למסקנה כזו, אבל אחר שיראו את

ציצית ב' ח', אמנם ע"י בירור גוון התכלת ע"י הקלא אילן יקשה מהתוספתא שלא הזהירו חז"ל מחלזון אחר, ועיין משכ"ב להלן.

¹⁰¹ יעויין בספר לולאות התכלת דהביא מדברי פרופסור קורן שבעבר ידעו להפיק מהקלא אילן אפי' ירוק ממש. והרב טבגר אמר שא"א לקבל זאת כיון שאין לו אלא צבען כחול אבל כמדומה שאין בזה הכרח לסתור עדותו דמניין לנו שאין חומר שיכול להפוך את הצבען עצמו (ע"י חום וכדו') או כע"ז, וכיון שיש עדות שאפשר די בכך. ושוב אמר לי החוקר זהר עמר שכהיום ניתן לשחק עם צבעים אחרים כירוק ואדום אבל אם ידעו בעבר אינו יודע. וכיון שכך אין מניעה לכא' מלקבל את דברי פרופ' קורן. נודע דבספר התכלת הביא שבצביעה רגילה של קלא אילן יש שינויי גוונים שונים, ותלוי בשיטת העבודה].

¹⁰² וזה מלבד מה שכבר נתבאר שמסתמא הראשונים לא כתבו כן מקבלה אלא כהסבר ממצאות זמנם הידועה להם.

והנה בקונ' 'בין תכלת לארגמן' דחה הראיה מקלא אילן שבספרי מפורש שצריך להוסיף לזה צבעונים, וא"כ יש לומר שנעשה מזה צבע אחר וזהו התכלת (ומהקלא אילן עשו את הגוון הכחול), אבל כבר דחו דבריו שכוונת הספרי שעושה צבע תכלת מקלא אילן או מצבעונים ולא משניהם יחד, שבכל מקום שמוזכר קלא אילן הוא מוזכר לבדו ולא משמע לפרש בכל מקום שהוא בתוספת צבעונים, וכן פירש שם בעמק הנצי"ב, וכן שאסרו במנחות לצבוע חוטי לבן בקלא אילן שמא יבואו להחליפו עם תכלת, ולפי"ז מותר בקלא אילן ורק עם צבעונים אסור (יל"ד ראייה זו דקלא אילן היה ידוע כצמח שאפשר לזייף על ידו את התכלת היקרה, והיה פשוט לכולם שהכוונה היא יחד עם הצבעונים שמוסיפים, ואכן רק זה אסור, ודוחק), וכן ברמב"ם כתב איסטס או בשאר המשחירין, ובפשיטות מקורו מהספרי ומבואר שחילקם לשניים, ואיסטס הוא קלא אילן בלא תערובת נוספת (ומה שלא הזהירו בכ"מ גם מצבעונים י"ל דהצבע שלהם יורד בקל ורק הקלא אילן היה שווה לתכלת כמעט לגמרי).

ושו"ר שמצאו הרבה אריגים שצבעם כחול אינדיגו שהתברר שהם צבועים באינדיגו צמחי, ולכא' אם יתברר שכל האריגים הללו צבועים בגוון היוצא מן הפורפורה ואין בהם חילוקי גוונים לא יהיה אפשר לקיים מהלך זה אא"כ נאמר שהיה גוון התכלת של היהודים זהה לשל המלכות, ולא השתמשו בה אלא היהודים מחמת נדירותו וקושי צידתו, אבל יהיה בזה קשיים גדולים אחרים, וכגון מה שלא הזהירו מזה חז"ל (אחר שגוון התכלת שווה) ועוד, אולם ההשערה היא שלא מצאו אריגים בגוון אחד היוצא מן הפורפורה בלבד, שהרי כאמור לעיל יש הרבה צמחים שניתן להפיק מהם צבעים, (ואף יש עדויות שהיו מומחים לעשות גוונים שונים מזה, והעדויות מן הסתם הם ע"י ממצאים כאלו) וכל צמח נותן גוון שונה במעט מחבירו (שאף האיסטס וניל הצבעים המזוהים כקלא אילן ע"י הראשונים אינם נותנים גוון מדויק, ולהלן בבירור גוון התכלת נביא שהלולאות תכלת התחבט בזה ע"ש), ולכן ניתן לקיים לע"ע את האפשרות שהיה גוונם שונה.

החלזון ויראו שאין סימניו מתאימים אפשר שהיו חוזרים בהם, וכן שמאחר שאין רמז לשני סוגי התכלת אין ראיה ממה שלא העלו על דעתם אפשרות זו, וכל הנידון הגדול כאן הוא **אחר** הדוחק שיש בזיהוי, ומאידך יש הרבה הסתברויות המכריחות לכאן לקבל זיהוי זה, לכן הוצרכנו לירד ולדון באפשרויות השונות ולברר את משקל ההשערה¹⁰³.

ט. **טעימת הצבע** – מסתמא אין מזה ראיה לכאן או לכאן, דמסתבר שכל צבע דומה צריך תהליך כעין זה, וכן דחה בחותם של זהב ראיה זו והדומים לה ע"ש.

י. **תרגום התכלת ל'כולו פורפורה', ודברי הראב"ה** – מצדדי התכלת הביאו ראיה שהתכלת הוא ממין הפורפורה שהרי יש תרגום המתרגם את המילה תכלת למילה שמשמעה "כולו פורפורה", וכן בראב"ה הביא גירסתו בירושלמי¹⁰⁴ שמפרש בין תכלת לכרתי "בין פורפורין לפירפינין", שמשמע שהתכלת נקראת על שם הפורפורה.

והנה אם חלזון התכלת האמיתי אף הוא מאחד ממני הפורפורה¹⁰⁵ וודאי לא יקשה, שלכן שמו עליו, ונראה דאף אם החלזון האמיתי אינו מן הפורפורה אין ראיה מכאן דכאן מיירי על בגד פורפורה והיינו בגד מלכות, וזה אכן נעשה מדם הארגמון וכנ"ל, ורק התכלת לציצית נצרכת לדם חלזון מסויים וכדיני התורה, ועיין הערה¹⁰⁶.

יא. **סתימת חז"ל בברייתא וגמ'** – בברייתא הובא בסתמא תכלת אינה כשירה אלא מן החלזון, שלא מן החלזון פסולה. ולכאן אם היה שני חלזונות ששימשו להוציא צבע כחול כמראה השמים, ושניהם בשם תכלת מכוונים, היאך לא הזהירו חז"ל מפני הטעות שמא יתלה אדם בציציותיו תכלת זו מחמת טעות, ויש ליישב דכיון שהיה גוונם שונה לא היה חשש כזה¹⁰⁷. (ודוחק דסו"ס איך לא חששו למי שאינו יודע מהו גוון

¹⁰³ ומלבד זה כמעט ברור שלא כתבו דבריהם אלא כהשערה בעלמא דלפונ"ר כן נראה מתוך ספרי החול, ולכן לא טרחו וחיזרו אחר חידוש התכלת כלל, ואף מש"כ החו"י בחידושי כתבתי וכו' יש לפרש דנתכוין למ"מ בעלמא, ולכן במקום שהביא את מנהג המדקדקין לא דחה מנהגם. (וע"ע להלן הערה 201 הנידון בדבריו). ולגוף ההוכחה מן האחרונים יעויין מש"כ לעיל הערה 53 שיש לפקפק שהאחרונים נתכוונו למין אחר, והיעב"ץ וודאי כותב מין אחר וכ"ש היד דוד יעו"ש. וכן שאם מקורם מדברי פליניוס הלא לארגמון קהה הקוצים הוא קורא מורקס ורק למינים האחרים הוא קורא פורפורה, וא"כ לדעתם התכלת מהמינים האחרים.

¹⁰⁴ יש המפקפקים במקוריות גי' זו שאינה נמצאת לפנינו ולא בשום מקום, אבל כמדומה שמצינו כע"ז בעוד מקומות.

¹⁰⁵ וכ"ש למש"כ לעיל דכל השבלולים הצובעין בכלל שם זה.

¹⁰⁶ וכיון שהתרגום מתרגם מסתמא מילת תכלת שנעשה במשכן לתכלת זו נלמד מדבריו דאף במשכן לא הוזקקו לתכלת אלא לתכלת דמלכות, ולפי"ז מה שצדו תכלת במשכן היה חלזון הפורפורה ולא חלזון התכלת, ולציציותיהם צדו חלזון נוסף לתכלת, ולא משמע. ומזה יהיה מקור שחלזון התכלת אף הוא מכונה 'פורפורה' וככלל החלזונות (כנ"ל), ואינו דג ממש. (אמנם במהלך ב' התבאר שאפשר שלשון פורפורה אינו הולך על מקור הצבע אלא על שם המעיל או הגוון, ולפי"ז אין ראיה).

¹⁰⁷ וכפי שלא הזהירו מהצבע תכלת היוצא מן הינטינה, ואם נאמר שהטעם משום שאין צבעה דומה לתכלת כך יש לומר גם על חלזון זה, ואף שדומה לקלא אילן אין ידוע לנו הגוון של הקלא אילן שהוא גוון התכלת וכמש"כ לעיל שניתן לקבל ממנו כמה גווני צבע. אולם מאחר שמצדדי התכלת אומרים שאין צבע הינטינה

התכלת ויטעה לסבור שזהו החלזון השני שגם גוונו כגוון השמים, ואף בגדי כהונה נעשו ממנו, וצ"ל שכיון שהיה זה מפורסם בכל ציצית וציצית לא היה חשש כזה). ומה שבגמ' משמע שמלבד קלא אילן אין עוד אפשרות של צביעה אינו קשה דכיון שהיה גוון התכלת של ציצית שונה ראו מיד שאי"ז התכלת הידועה ולא הסתפקו בו. ואם נרצה לפרש שהיה גוונו שווה יהיה צ"ל שידעו שהבדיקה מועילה גם לתכלת זו משום ששניהם מן החי¹⁰⁸, וחז"ל שלא הזהירו מכך צ"ל שכיון שרק האומנים עסקו בכך ואינו מסור לרבים אין לחוש, ובלאו הכי אינו קושיא כ"כ שלא יזהירו חז"ל, דכשאמרו אין כשרה אלא מן החלזון נתכוונו לחלזון הידוע שעומד לציצית, והרבה פעמים סותמים חז"ל דינים שצריכים פירוש ע"י תושבע"פ, ודוחק¹⁰⁹.

סוף דבר אע"פ שע"י אפשרות זו ניתן ליישב את רוב הראיות אף בלא דוחק לא משמע כלל שכן היה, דבכל מקום סתמו וכתבו תכלת ולא פירטו שכאן הכוונה לזה וכאן לזה, וכשאמרה תורה ועשו להם פתיל תכלת לא משמע שהעבירו עם זה תורה שבע"פ דהכוונה לחלזון מסויים שאינו ידוע, אלא משמע שנתכוונו לתכלת הידועה שבה עשו את המשכן (ע"פ צבעונים שהביאו מביזת מצרים, מדרש. והיינו התכלת המלכותית), ועליה מדובר בכל מקום, וכן חז"ל בכל מקום אינם אומרים אלא חלזון סתם שמשמע שהיה רק חלזון אחד של צבע, וכגון הא דאמרו במדרש ששלח לו יעקב במנחתו ליוסף מזמרת הארץ והיינו 'דברים שהם מזמרים בעולם' - חלזון, ומשמע שחלזון היה שם בעולם, ולפי האמור יהיה צ"ל דהכוונה לחלזון הארגמן ולא לחלזון התכלת שלא היה ידוע, וזהו דוחק דסתם חלזון בפשטות הולך על חלזון התכלת [דבחו"ל אין מדובר כלל על חלזון אחר, ומשמע שאינו קיים מין נוסף], וכן אמרו בגמ' מגילה 'שפוני' זהו חלזון, וכן שם 'כולן צריכים לך ע"י חלזון', ומשמע שאין אלא חלזון אחד, דאל"כ הול"ל צריכים לך ע"י חלזונות, וכן בגמ' שבת כו. מבואר שהשאייר נבזראדן יוגבין לצוד את החלזון הוא כדי שיהיה עי"ז לבוש מלכות, ולפי"ז צ"ל דמיירי בחלזון הארגמן¹¹⁰, וצ"ע דמחד אין מבואר בחז"ל על שימושים נוספים שנעשו בחלזונות ומאידך אין מבואר בשום מקום שהיו שני חלזונות, וכן בשום מקום אין מפורט כשאומרים בגד תכלת שהכוונה לתכלת כזה ולא לכזה, ובגמ' עירובין צו: אמרו המוצא תכלת בשוק לשונות פסולות חוטין כשרין, ומבואר

ראוי לצביעה כלל אין מזה ראייה. [ומדג הדיונן גם אין ראייה כיון שאין צבעו מעצמו אלא מחמת הסמנים, והרי"ז כלול בקלא אילן וצבעונים שאמרו חז"ל, שאין זה 'הבא מחלזון', ויותר מכך שכלל אינו חלזון].

¹⁰⁸ וסמך לזה מהא דאף לגבי קלא אילן לא נקטו אלא קלא אילן ולא צבעונים, אע"פ שמפורש בספרי שהיו יודעים לצבוע גוון זה אף ע"י צבעונים אחרים. (ואפשר שבדיקת הצבעונים נעשית בקלות ולא הוצרכו שם לבדיקה זו אלא לקלא אילן).

¹⁰⁹ ומה שכתב בקונט' 'בין תכלת לארגמן' שוודאי הזהירו חז"ל מזה בברייתא המובאת בגמ' מנחות לא משמע, דמלשון הברייתא משמע שאינו נועד לסימן כנגד חלזון אחר, ובשו"מ לא הפקיעו חז"ל חלזון אחר, אלא הוא ניתן כסימן לידע מיהו החלזון ההוא המדובר.

¹¹⁰ ודלא כחת"ס שם שפי' דמיירי בחלזון התכלת וכפשטות לשון חלזון, ודוחק הוא לפרש שלא השאיר את היהודים מחמתו ללבושי המלך (כלשון רש"י) אלא לבקשתם משום שרצו לקיים את מצוות התכלת, דסמיכות הלשון כורמין ויוגבין משמע שהיו עניין אחד, וכפי שאת האפרסמון (שזהו הכורמין כמבואר בגמ' שם) היה לצרכו כן החלזון היה לצרכו, ולכן לדרך זו אין מנוס מלפרש שהיה זה לחלזון הארגמן, ודלא כדיוק החת"ס שלא היה מצוי אלא במקום זה, וכאמור למעלה זהו דוחק. ושו"ר שמובא בשם ספר שבע חכמות ערך חיפה שפירש שחלזון זה הוא חלזון הארגמן כיון שחלזון התכלת מפורש בזהר שהוא נמצא בים כינרת, אולם הערוך הביא גמ' זו על חלזון התכלת.

בגמ' שהחשש הוא רק מצביעה שלא לשמה, ומשמע דסתם תכלת שצובעין בה בגדים היתה תכלת הכשירה למצווה, ועיין הערה¹¹¹.

ובהערה הבאה סוכמו עיקרי מהלך זה לבחינה כוללת¹¹².

¹¹¹ ויל"ד דוודאי איירי בגמ' כשהיה בגוון הדומה לתכלת דמצווה דאל"כ אין ספק, ולכן אין ראייה [ואפשר שהיהודים שהיו מצויים אצל תכלת זו פעמים היו צובעים עם זה אף את בגדיהם כיון שלא היה יקר כ"כ, דמה שאמרו שדמיו יקרים לא משמע כדמי זהב וכסף, דאטו כל ישראל היו עשירים ליקח צבע כזה, אלא שהיה יקר יחסית לצביעה בצמחים מחמת נדירות הדג, (ואפשר שלכל דג היה הרבה צבע, שהרי היה מדם גופו כדמשמע בברייתא מנחות, וע"ע הערה 115)], וכן משמע במחציה"ש י"א א' דהביא קושיית הב"י למה אמרו דווקא חוטי תכלת ולא חוטי צמר, ותי' הב"י דבתכלת דאיתמר איתמר, וביאר במחציה"ש כוונתו דרק בתכלת שדמיו יקרים מסתמא עשאום לשם מצווה וגם בוודאי מן המומחה נפלו, אבל בשאר חוטים החמירו לפסול אף בשזורין. וכע"ז כ' בס' לב שלום על הרמב"ם ציצית ב' ז', וכן מדויק מרש"י שם שביאר טעם הפסול בלשונות של צמר "שמא לא צבע לשם ציצית, ואנן עשייה לשמה בעינן" ואם רוב הצמר הצבוע תכלת היה נצבע לבגדים בעלמא אי"ז שמא אלא הול"ל דאמרינן שצבען שלא לשמן, ומשמע מדברי רש"י דעכ"פ בקרב היהודים סתם צמר צבוע תכלת לא היה לצביעת בגדים אלא שהחמירו בו לחוש לזה. (אולם מאידך לא משמע בגמ' דהוי גזירה מיוחדת, וא"כ אם פסלוהו על כרחך דזהו הרוב, וצ"ע. ועכ"פ אין מזה ראייה לדידן דאם נקבל שהיה התכלת בגוון אחר על כרחך מיירי כאן בגוון הכשר למצווה).

ויש להוסיף מעט ראייה לזה, דבגמ' אמרו ששזורין לא דאמרינן אדעתיה דשיפתא דגלימא עייפינהו (- לאורגן בשפת הבגד), ואם מדובר על התכלת היקרה מזהב יקשה להבין שעשו מזה שימוש פחות כזה, אבל אם נפרש שהיה תכלת אחר יובן דלא היה יקר כל כך.

¹¹² סיכום הצדדים לחייב חילוק זה (לא הוכנסו כל הפרטים) הם: כל הקושיות כנגד הפורפורה הדורשים לחפש ישוב מרווח יותר, מתיישב ע"ז הטעם שלא פירטו סופרי האומות על דג זה, ואין מתואר בדבריהם כלל שימוש היהודים בתכלת, ומאידך בחז"ל אין מתואר כלל אפשרות צביעת הארגמן מחלזון התכלת, יתיישב ע"ז שאי"צ לומר דצבעו המלכות תכלת אע"פ שניתן לעשות גוון מדויק זה מקלא אילן, לגבי ארגמן מצינו שאפשר שהיו לזה שני מקורות, מקום צביעת התכלת בלזו וצ"ע, מקום צידת החלזון בא"י בלבד, הוכחה גדולה לזה מדעת הראשונים שכרתי היינו צבע הינדי, וכן ממה שקשה לקבל גוון תכלת אמיתי ויפה מהפורפורה.

והמציאות שיש להעמיד כדי לקיים אפשרות זו היא שהיה דג אחר שממנו צבעו תכלת ולא השתמשו בו האומות ולא היה לו קונכיה חזקה ובלתי שמישה כשל הארגמונים והיה גוונו דומה לגוון השמים אבל שונה וניכר מן האינדיגו (- נתון זה אינו מוכרח), וצבעו אינו עמיד כ"כ [או שבמקרה לא מצאו ממנו אריגים], ונקרא גם הוא יקינטום, ולא היה דג ידוע ומצוי בשימוש (- אם אכן לא נכתב עליו) ולא היה עליו גזירות אלא שנעלם בגזירת עליון, וניתן היה לזייפו ע"י קלא אילן, ובזמן צביעתו צריך לטעום את הצבע וכו', וצבעו בו רק לתכלת דמצווה ואף במשכן לא השתמשו בו, וחז"ל לא הוצרכו להזהיר מפניו מפני גוונו השונה או לטעם דומה.

וזהו דוחק דסתימת כל הלשונות הן בעניין התכלת והן בעניין החלזון דלא היה אלא אחד.

ועתה נעבור לדון ולבחון את האפשרות השנייה, והיא שגם התכלת ששימשה למלכות לא הייתה מחלזונות אלו אלא מחלזון התכלת הנעלם, ולא היו שני סוגי תכלת, ומהארגמונים לא צבעו אלא את צבעי הפורפורה והיינו מהכחול סגול ועד הסגול אדום לגווניו, אבל לא את גוון הכחול טהור שהוא נצבע בעת העתיקה מחלזון התכלת בלבד, ולכן חילקו את הצבע המופק ממנו לסוג ושם בפני"ע [ומשא"כ את הגוונים השונים היוצאים מהארגמונים שקראו להם שם אחד עם גוונים שונים]¹¹³.

והטעם שלא צבעו מהארגמונים הידועים גם את צבע התכלת יש לבאר או משום שלא ידעו היאך להפיק מהחלזונות הידועים גוון זה¹¹⁴, או שמאחר שלצבע התכלת היה להם דג אחר

¹¹³ עוד היה אפשר לומר שבאמת ידעו להוציא את גוון הכחול טהור מהפורפורה גם בזמנם, אבל גוון התכלת האמיתי אחר הוא (ושניהם כגוון השמים), אבל אין מובן לפי"ז למה כינו את התכלת היוצאת מן הארגמונים בשם ארגמן, ואטו ארגמן לא היה שם של גוון אלא של מקור צבע, ומשא"כ אם נאמר שלא ידעו היאך להפיק צבע כחול טהור י"ל שאת חילוקי הגוונים השונים כללו בשם אחד מרכזי עם גוונים שונים לכאן ולכאן. [ובזמנם לא היה מפותח חילוקי הגוונים השונים כפי שבימינו, אלא היה להם כמה צבעים כלליים ובתוכם דימו כל מקרה לעצם ידוע אחר, וכפי שמבואר בספרי הקדמונים שדימו את הגוונים השונים לאבן או לפרח או לשמים או לגלי הים וכדו', וכן אנו מוצאים בראשונים שקראו לכחול 'שחור' ובתוס' סוכה לא. מבואר כמו"כ גוונים שאפשר שהם גוון הירוק יעו"ש, וכן ראה להלן בבירור גוון התכלת לשונות דומים בראשונים. וכן הביא בלבוש הארון מדברי חוקרים וכן אמר הרב טבגר ובעמח"ס חותם של זהב, וכן מוכרח אף לדבריהם שהרי אין ידוע אלא צבע תכלת וצבע ארגמן ואילו מתוך החלזונות אנו מציאים שלוש צבעים עיקריים (כחול סגול ואדום בורדו) עם נטיות שונות (שבספר 'הארגמן' כתב שניתן להפיק מהחלזונות גוון כחול – טורקיז, ירקרק, וורד אדמדם, חום בהיר וכהה, אדום וכמובן סגול, וע"ש שמראה תמונות של הגוונים השונים שהוציא מהם), ועל כרחך שכללו את הכחול בסגול או הפוך, ולשיטתם זה דחוק יותר וכפי המבואר בדברי כמה חוקרים שהציגו זאת כתימה, וכדלהלן].

¹¹⁴ ויש להרחיב מעט לברר אפשרות זו. הנה כהיום המצב (כפי שנאמר לי בשם העוסקים בדבר) שבעזרת החומרים הכימיים שמשתמשים עמיהם ניתן לצבוע כחול גמור גם בלילה ובלא אור כלל, ופעמים רבות כשנצרכים לצביעה בלילה עושים זאת, אלא שצריך להוסיף יותר חומרים לשם כך.

אולם אין ידוע אם גם בעבר היה כן, ואף אין אנו יודעים במה השתמשו הקדמונים להפקת הצבע, ומה מתוך הדברים שעשו הם ידעו שזה גורם או שזה נעשה ממילא (וכגון חתיכות הבשר של החלזון שעוזרות לפירוק הצבע, אפשר שלא ידעו כלל שזה המשפיע לזה), ומתוך הדברים הכתובים בספרי האומות - אע"פ שהם מפרטים את סוגי החומרים שמכניסים ושעושים - לא הצליחו לצבוע כלל לא כחול ולא סגול, ועל כרחך שחסר לנו ידע שאינו מבואר בדבריהם, ולכן אפשר מאוד שע"פ אופן העשייה שלהם לא הזדמן המקרה שיצבע את הצבע בכחול, ויותר מכך שגם אם קרה מקרה שיצא להם כחול הם לא ידעו היאך קרה כן ומה נתן שינוי זה כדי לחזור על התהליך (ותלו שינויי גוונים בדברים שונים וכגון מקום הימצאות החלזון וכיוצא"ב), ובפרט שאפשר שלא היה דרכם לחקור ולברוק כל תופעה שלא הכירו כפי שמצוי היום, ויותר מכך שאף אם היה אומן שהצליח לזהות את הסיבות ההופכות את הצבע לכחול אפשר מאוד שהוא שמר את הסוד הזה לעצמו (וכבית גרמו ואבטינס) ולקח עמו את סודו, ועוד אפשר שאף לא היה מעוניין כלל לקבל לחזור על תהליך זה שהרי לצורך כך יש את חלזון התכלת שהיה מוציא צבע זהה ולמה לו להחליף ביניהם.

שאינו מביא אלא צבע זה (ואפשר שגם היה בו הרבה צבע, שהרי מדמו צבעו ולא מבלוטה קטנה¹¹⁵) לא בזבזו את צבע החלזון היקר¹¹⁶ לגוון זה, או שפשוט א"א לצבוע תכלת יציב מחלזונות אלו¹¹⁷.

והנה כדי שהצבע יוכל להשתנות לגוון כחול צריך שהצבע יעמוד תחת השמש לזמן מסוים, וא"כ אם בזמנם התנאים הסביבתיים גרמו לכך שיצבעו במקום סגור לא אמור להיות שיגלו אפשרות זו. וממצדדי התכלת שמודעים לאפשרות דחייה זו יש שכתב להכריח שוודאי נעשה בחוץ (וממילא נהפך לכחול) משום שהעיסוק בזה מסריח מאוד, אבל הרגילים בצביעה (- הרב טבגר) לא הסכימו שניתן להוכיח מדבר כזה, שהרי אפשר שהלכו למקום אחר (מחמת ריח הנבלה) ושם צבעו, ובתהליך הצביעה עצמה אמנם יש ריח מסוים כעין שומין אבל מסתמא שהתרגלו לזה.

ובאמת אמר לי הרב טבגר שיש חוקרים שטוענים שהם בדווקא כיסו את התמיסה מהשמש, כי תהליך התמיסה בזמנם היה מסוכן והיה צריך לחכות הרבה ימים עד שיהיה ההמסה, ובזמן זה צריך לשמור על תנאים מאוד מסויימים, צריך שתהיה שם תמיד 'תסיסיות' וכן שהאוויר לא יכנס, ולכן יש טוענים שהיו מכסים את זה ולא היה מגולה לשמש. וא"כ יהיה בזה הסבר למה אע"פ שהתעסקו עם החלזון כה הרבה בכ"ז לא יכלו להוודע מאפשרות זו. (וכע"ז אפשר להציע ע"פ מש"כ בספר הארגמן שהזכורים ויתושים נטפלים לזה, שלפי"ז אפשר שהיו מקפידים לעשות זאת במקום סגור).

ואין להכריח מדברי פליניוס שכתב שהיו משנים את הגוון ע"י השמש שהנה ידעו הם על אפשרות זו, שהוא מדבר על השלב הראשון של הפיכת הנוזל השקוף לצבעו הגמור, אולם לא מבואר אם ידעו שאחר ההמסה יהיה שינויי צבעים ע"י השמש, ולכן הרב הרצוג וכל החוקרים שלפניו עד פרופסור אלסנר לא ידעו מאפשרות זו, הרב טבגר. ומה שמבואר בדבריהם שהיו מגוונים מחלזון אחד לשני כדי לקבל צבעים שונים אין הכרח שהיה זה עם תוספת השינוי של השמש, ואדרבה אחר שלא כתוב בדבריהם דבר בסיסי כל כך (אע"פ שפירטו איך צובעים ומה מכניסים וכו') זה ראיה שלא ידעו מכך, ושמה היה בזה סוד מקצועי (כ"כ בס' הארגמן, וכנראה בהשערה אישית) ולא נודע לסופרים אלא חלקיקי פעולות ואת זה לא ידעו (וצ"ע שידעו היאך מגוונים ובמה, ושמשנים את גוון הנוזל בתחילה ע"י השמש אבל את שינוי הצבעים שנעשה בתמיסה החשופה לשמש שזהו התנאי הבסיסי לשינויי הגוונים אף אחד לא הזכיר. אולם כבר הובא שבהכרח חסרים שלבים נצרכים מתוך דבריהם, ולכן אפשר שגם פרט זה יהיה חסר).

ועיין בספר 'הארגמן' שהציג בעיה במה שנמצאו כמויות גדולות מהחד קוצים, ובמקומות מסויימים באופן דומיננטי יותר מהאחרים, והנה חלזון זה אינו נותן סגול אלא כחול (צ"ב, דא"כ למה לא ידעו על הצבע הכחול עד לפני זמן מועט) וא"כ למה לא צבעו בקהה קוצים שיש בו כמות צבע גדולה יותר, ומציע שם כמה הסברים, ושמה ניתן להסביר זאת משום שבזמנם לא ידעו לצבוע כחול.

עוד יש להוסיף עובדה חשובה, בכל ספרי החוקים הקדומים שהיו בזמן הבית (- מה שמובא בס' לבוש הארון) אין מוזכר שם אלא צבע סגול בלבד, ורק בס' החוקים שהיה ב470 שנה לספיה"נ (שזהו אחר זמן כתיבת הברייתא) נכתב גם צבע האקינטא, ושמה גוון זה התגלה רק בזמן זה ולכן לא הזהירו ממנו חז"ל, ובגמ' לא הזהירו ממנו כיון שמפורש בברייתא במנחות לאיזה חלזון נתכוונו, ומלבד זאת אין כ"כ תימא שלא יוסיפו חידושים אלו כאזהרה אחר שהיה ע"ז איסור חמור להדיוט.

¹¹⁵ ואף לפשט"כ התוס' שבת עה. דדמו מיפקד פקיד אפשר שהוא בלוטה גדולה כעין דיונון הרוקחים שמפריש הרבה צבע, וכן אין הכרח שמפקד פקיד היינו בלוטה נפרדת אלא אפשר שכמו שדם בתולים מיפקד בתוך הגוף כן דם זה. (ואף אם נניח ששוי היה דומה לשל הפורפורה מ"מ כיון שהוא נותן גוון תכלת והפורפור נותן בקלות את גוון הסגול חילקום כך).

¹¹⁶ ואף שדמיו היו יקרים מחמת נדירותו יש לפרש שהיה יקר משאר צבעונים אבל לא היה יקר כזהב, ורק הפורפורה מחמת מיעוט צבעו וריבוי הרצון בו נעשה יקר ככסף וזהב, ונעשה סמל השווה למלכות ועושר. (כמבואר בספריהם וכמתואר במטבעות שנמצאו).

ולפי"ז צ"ל דמה שנמצאו אריגים הצבועים בצבע כחול טהור¹¹⁸ אינו מהפורפורה אלא **מחלזון התכלת** שזהו גוונו¹¹⁹, עוד יש לפרש בדוחק שזהו הגוון היוצא מן הפורפורה, וכפי שהתבאר בהערה¹²⁰.

ואם נפרש שאכן צבע התכלת אע"פ ששימש למלכות לא היה יקר כ"כ כמו הפורפורה ולא היה סמל למלכות ועושר בלבד, יהיה ניתן להבין עי"ז את הטעם שגם אין במטבעות המלכות סימנים לחלזון זה.

ויעויין במדרש (במדב"ר נשא י"ב ד') שארגמן היה החשוב שבכולן "לפי שהוא לבוש מלכות" (וכמו"כ בפני משה ב"ק ג' א' ד"ה ארגירא שהעיד שנשאר ב'איי הים' מושג זה אף על זמנו), ואע"פ שגם התכלת היה לבוש מלכות כמפורש במרדכי לא היה בחשיבות דומה, ומש"כ המדרש (פסיקתא זוטרתא שמות כ"ח ל"ז) שהתכלת חשוב מכל הצבעונים הא מפרש התם הטעם משום שהתכלת דומה לים וכו', משמע שהחשיבות אינה כלפי העולם אלא כלפי היהודים שמחשיבים ענין זה. (וכע"ז אנו מוצאים בב"מ שכלפי לשונות של ארגמן אמרו אדם ממשמש בהם מחמת חשיבותן, ואילו כלפי תכלת מצינו בגמ' (עירובין צו:) שאפשר שישזרו בהם את שפת הבגד ("אובר לוק"), ומשמע לכאן שלא היו חשובים כ"כ, אולם בערוך ערך תכלת הביא מדרש חבל ימא תכילתא דבבל ופירשו מה בגד מובחר שבבגדים וכו', ושם אף כאן יש לפרש כנ"ל במדרש וצ"ע).

(וכ"ז אם הנתון שהוצג נכון, שאכן ניכר מתוך המטבעות שהכוונה לחלזון הידוע, ורק אליו. ויעויין בתמונות המוצגות בס' הנ"ל, ויש לברר באופן בלתי אמצעי. ובפקפוק דומה שהיה לי – כלפי תמונת החלזונות – הודה המחבר שם שיש חלזונות הדומים יותר לדג, ומטעם כמס' לא הביאם בתמונתו. וכ"ש כשאין יודעים מהי צורת דג התכלת כך שיפרשו את הדבר ההוא לדברים אחרים, וכן אפשר שלא היה לו צורה מיוחדת שיהיה מובן שהכוונה אליו ולכן לא חרטו תמונתו).

¹¹⁷ שצבעו הרגיל הוא כחול חזק הדומה לרקיע המשחיר לעת ערב (כעשרים דק' אחר השקיעה), וכדי לקבל גוון תכלת יש לדללו במים ומתקבל עי"ז בגד שנראה שאינו צבוע לגמרי.

¹¹⁸ מדובר על אחד או שניים שהם רק כחול טהור.

¹¹⁹ וכבר נתבאר לעיל (הערה 96) שאין אפשרות לדעת מאיזה מין בפורפורה יצא צבע זה, ואף אם חלזון התכלת ממין בע"ח אחר התבאר שם (הערה 94) שכפי הנראה אין להוכיח מזה.

ואין לתמוה היאך אפשר שיהיה גוון הצבע שלהם שווה (אם אכן כך הוא, שיש לבדוק אם רק בדקו את סוגי החומרים שבצבע או גם את גוון הצבע, שלכאן מאותה סיבה שבימינו אין צובעין בתכלת בהיר (אע"פ שזה פשוט הלשונות בראשונים, ונסמכים על זה ששינויי גוונים אינם נפק"מ. וצ"ע שלכאן במצבו החזק אינו נחשב 'תכלת') והיא שמחמת הדלילות במים אינו נראה צבוע כ"כ ואינו יפה ה"ה בעבר לא יצבעו בגדי תכלת בארגמן זה משום שאינו יוצא יפה ורצו את גוון תכלת הרקיע, וא"כ כשמצאו בגד הצבוע בתכלת יציב ויפה האם תירצו זאת באופן ש'שמא בעבר היו להם שיטות צביעה טובות יותר' (שאמר לי בעמ"ס חותם של זהב שגם בימינו אם משרין את הצבע זמן ארוך הוא נעשה צבוע יפה יותר, וכן אמר שראה תמונה של טלית שכולה טכלת שנעשה בימינו והיא בהירה מעט, ויש לברר באופן מפורט יותר) אבל אנו נמצא בזה אסמכתא שהצבע שנמצא הוא מבע"ח אחר שצבעו המרוכז בהיר כגוון תכלת הרקיע, שמאחר שאנו רואים שבצמחים יש לנו חמישים סוגי צמחים שונים שמביאים את גוון האינדיגו (כמש"כ לעיל הערה 81) אין תימא שיהיה עוד בע"ח שנותן צבע זה, ובפרט אם בע"ח זה הוא ממין הארגמונים **שכבר רואים** אנו בסוגים השונים שבהם שגוון הכחול שבהם הוא שווה ככולן (- כן יש להבין, שאל"כ יוכלו לזהות את המין המסויים שבו צבעו ולמה מסתפקים בזה, ועל כרחך או שגוונם שווה או שבמרחק זמן גדול כ"כ אין לדייק על הגוון המדוייק, ועוד י"ל שבמציאות גוונו המדוייק אינו דומה לאף אחד מהם וכו"ל. וכמובן כל זה יכול להתברר ע"י בדיקה מהימנה.

ושו"ר בספר התכלת (עמ' 300 והלאה) שהביא מדברי פרופסור מסויים שכותב שכל שינוי בעשייה משנה במעט את גוון הצבע, ואם לא ידעו את שיטת ההפרדה הנכונה (של הברום מהאינדיגו) היה אפשר לקבל גוונים שונים, וכתב שם עוד שקשה מאוד לדאוג שיהיה גוון שווה כיון שתלוי בתנאים סביבתיים, והצבע בעולם

עוד יש לברר האם מוכרחים אנו להניח שדג זה הוא ממין הארגמונים או שאפשר שיהיה בע"ח אחר, ויבואר להלן בראיות.

* הנתונים שיתיישבו ע"י הנחה זו הם :

- א. כל הראיות כנגד הפורפורה, וכגון מה שאמרו שעולה אחת לשבעים שנה¹²¹, ושזה סיבת יוקר דמיו, ושדמו שחור, ושגופו דומה לים וכו'.
- ב. אם הארגמונים המתוארים הם גוון התכלת יקשה כנ"ל למה לא כתבו כלל על שימוש היהודים שכאמור מנו מליונים רבים ומן הסתם היו צרכנים גדולים של התכלת, אבל אם נניח שזהו דג אחר שמשום מה לא תיארו בספריהם שלפנינו יובן. [אלא שאין בכך הערה גדולה, דמניין שהיה דרכם לכתוב דברים שאינם מפארים או נוגעים למלכות].
- ג. וכן יתבאר ע"י התימה הגדול שאין מוזכר בשום מקום בחז"ל שיש שייכות כל שהוא של הארגמן עם התכלת, ואף אם נניח שמקור הארגמן של תורה אינו מזה (כמש"כ כמה ראשונים¹²²) מ"מ האומות וודאי צבעו ארגמן מחלזון הפורפורה, ואם הוא חלזון

העתיק לא היה לכאור' יכול לדעת מכך, אמנם לגבי היהודים כתב ש'היו פקחים' וידעו היאך לעשות כדי לקבל את גוון התכלת לבדו.

וכמובן שקשה לומר שהיה חלוקת ידע כזה, ועל כרחך או שבעבר ידעו היאך לעשות את ההפרדה בצורה נכונה (טעון בדיקה, שכפי הנאמר לי בכל חלזון יש כמות שונה של חומרים, ואפשר שרק כהיום שפועלים בצורה ישירה על החומרים ניתן לכוון את ההפרדה) או שפשוט חלזון התכלת אחר הוא, ובו אין אפשרויות גוונים שונים, ולכן לא היה שינוי ממראה התכלת הבהיר והיציב, וכפי שכבר הובא לעיל ששיטת כמה ראשונים שרק לגוון המדויק קראו תכלת והדומה לו כבר היה מכונה כרתי, ואם היה הצבע יוצא בגוון אחר כל פעם זה בלתי אפשרי).

¹²⁰ שלעיל התבאר שאפשר שפעמים היה יוצא להם כחול, וכן אפשר שבתקופות מסוימות או במקומות או צבעים מסוימים ידעו לעשות מזה צבע כחול, ושמה זה מהם. ואין לתמוה איך דווקא את אותם מקרים נדירים שצבעו כחול מהפורפורה מצאו ואילו את אריגי התכלת האמיתי לא מצאו כלל, דמניין לנו שצבע התכלת עמיד לאורך ימים וכפי שעמיד צבע הפורפורה וקלא אילן, אבל כמובן בלא דוחק אין טעם לומר כן (שאחר שאנו מוצאים שנים מתוך השלוש שצובעים גוון זה עמידים בתנאים שמצאום למה להניח שגוון התכלת (שאף עדיף על קלא אילן כמבואר בגמ') לא יעמוד במצבים אלו.

* כדי שיהיה בכל מהלך תמונה שלמה הועתקו כל הצדדים שנכתבו לעיל במהלך א', עם השינויים וההוספות שצריך לומר ע"פ מהלך זה.

¹²¹ שע"י אפשרות זו יתיישב בטוב, דבכרייתא מבואר שטעם יוקר דמיו משום שעולה אחת לשבעים שנה, והיינו מחמת נדירותו הגדולה, ואילו בספרי האומות מבואר הטעם משום שהמלכים הוזקקו לזה ולכן הרבו לצודו, וודאי שאין מתואר סימן כזה (לא של שבעים שנה ואף לא של נדירות) ביחס לחלזונות.

¹²² ודלא ככתוב בתרגום השבעים ובפילון האלכסנדרוני ויוסף בן מתתיהו [שכתבו שהארגמן מוצאו מן הים. ובספר 'הארגמן' הביא שבתרגום השבעים ועקילס תרגמו את הארגמן לפורפורה], וכן משמעות סופרי האומות שזהו מקור הארגמן המלכותי, וכן הראו הבדיקות שנעשו בזמנינו.

התכלת איך לא הוזכר [בפירוש או באגב] בשום מקום שמקור הארגמן ממקור התכלת.¹²³

ד. וכעין זה קשה מספרי האומות, שאף בדבריהם אין התייחסות ראויה לצבע זה, ובכל הפסוקים והמדרשים¹²⁴ משמע שתכלת וארגמן היו צבעים מוגדרים ומחולקים זה מזה, ואם התכלת באה מארגמונים אלו אינו מובן מה טעם יחדו את התכלת דווקא כגוון בפני עצמו.¹²⁵

¹²³ ובברייתא המתארת את החלזון היה מן הצורך להוסיף ובדמו צובעין תכלת "וארגמן". (ויש לציין שבפסוק ביחזקאל מופיעים תכלת וארגמן כבאים ממקום אחד (איי אלישה), ויש משמעות מעט שיש שייכות ביניהם)

¹²⁴ וכן מצאו כתובות עתיקות שכתוב בהם 'תכילתו וארגמנו', חותם של זהב.

¹²⁵ יש בדבר זה כמה הערות: למה החליטו לאפיין את התכלת כצבע עצמאי, שהרי כבר הובא לעיל (הערה 113) שמתוך שלושת החלזונות שבאיזור חיפה צור ניתן לעשות מגוון רחב של צבעים, וגם בספריהם הם מתארים 14 גוונים שונים שהוציאו מהחלזונות, וא"כ מה המאפיין את גוון התכלת שיהיה בעל שם בפנ"ע, ובכל המקורות משמע שהם היו שני סוגי צבעים מוגדרים וידועים (וכגון לשון הפסוק פרשת תצוה והם יקחו את הזהב ואת התכלת ואת הארגמן ואת תולעת השני ואת השש, שכל אחד מהם הוא צבע ידוע ומחולק בפנ"ע), ב. ויותר מכך קשה לפי דעת הסוברים שהקונכיליה והיאקינטום הכתובים בדבריהם משמעותם צבעי הסגול, א"כ קשה ביותר היכן נעלם כל זכר ויחס לצבע התכלת שמפיקים מחלזונות אלו (שבשלמא אם הוא חלזון אחר אפשר שכתבו עליו במקום אחר ואפשר שמטעם כל שהוא לא ראו צורך לכתוב עליו, אבל כאן שמתארים ומרחיבים מה הגוונים שעושים עם החלזון ולא יכתוב צבע זה הוא תימא רבתי).

ואכן מצדדי התכלת אוהבים להביא ציטוטים שונים שמהם אמור להשתמע שהנה כתוב בדבריהם שחור על גבי לבן צבע כחול, חלקם בוחרים בצבע הקונכיליה שמתואר בדברי פליניוס שהיה צבע עיקרי, וחלקם בוחרים בצבע היקינטום (שאינו מוזכר בכל הסופרים כלל, ורק בחוק הרומאי האוסר להוציא גוונים שונים מהחלזונות מופיע גוון זה יחד עם עוד שניים) שגם מצאנו לו בתרגומים שיתרגמו את המילה תכלת לצבע זה, ואחד מהם אף הגדיל לעשות שאת ה'לודום' שמתאר אליאן כאחד מארבעת הגוונים שנשתנו ע"י השמש בחלזונות הוא כחול, וזהו התכלת (ואכמ"ל בתמיהת דבריו).

ותימה הוא שמציגים דברים אלו לציבור שאינו יודע כאילו הם עובדות מוסכמות, והאמת היא שכבר מאות בשנים דנים החוקרים בפירוש גוונים אלו, אם תיאור של צבעי סגול או צבעי כחול (ע"פ הדימויים השונים שמדמים הסופרים, ויש בזה סתירות וקושיות לכאן ולכאן), ודאי שאין המחברים הנ"ל בקיאים יותר מכל המומחים שהתעסקו בזה ולא העלו בזה הכרעה ברורה ומוסכמת (וז"ל הרב טבגר במאמר "בחינות חדשות בעניין התכלת" "אך קשה מאוד ללמוד את הפירוש המדויק של מילה זו ביוונית וכו' והמומחים הבלשנים חלוקים בדבר"), ובתפא"י הביא מדברי גזעזיוס שהסיק ע"פ דברי הקדמונים שגוון התכלת הוא סגול (והתפא"י דחאו שזהו כנגד המסורה. ועל כרחק אחר אע"פ שלפ"ז יצא שלא נכתב עליו בספרים שלפניו), ובקונו' 'בין תכלת לארגמן' האריך והרחיב להוכיח שכל רבותינו שדימו להסיק מדברי הסופרים הקדמונים שהתכלת היא מהארגמונים המתוארים גם סברו שהתכלת היא צבע סגול יעו"ש (ואע"פ שבמוסף הערוך כתב במקו"א דהתכלת היא גוון השמים לכאו' אינה ראויה מוכרחת שלא ס"ל כן, דאטו כל האחרונים חלקו על הראשונים והגמ', ולא התכוין המוסה"ע אלא לחזור על ביטוי זה בין אם הכוונה רק לדמיון מועט בין אם נאמר שאף לדבריו עיקר הגוון הוא הכחול ורק שנוטה לסגול), ואף בספר התכלת הביא את דברי הפרופסור שסבר שהתכלת היא כצבע תכלת שלנו, והקשה עליו חבירו שא"כ איך אפשר שאין מתואר בדבריהם כלל צבע זה, והיינו שהיה פשוט לו שאין בדבריהם תיאור של צבע כחול (וע"ש שר"ל דכיון שניתן להשיג תכלת ע"י קלא אילן לא עשו גוון זה כי אם היהודים שהיו צריכים לכך

למצוותם, אבל זה אינו מתקבל שהרי בפסוקים מבואר שאף אצל הגויים היה זה חשוב מאוד), וכן בספר 'הארגמן' כתב בזה"ל **"שהקושי העיקרי** (בוהי הארגמן עם התכלת) **הוא דווקא מהמקורות הקלאסיים שעליהם מסתמכים החוקרים, המציינים במפורש רק את חלזונות הצבע בהקשר לפורפורה ארגמן, [כ]שימוש העיקרי"** (איני יודע אם נתכוין להערה הנ"ל שאין מתואר בדבריהם הצבע הכחול, או שאף אם מתואר צבע זה (שכמדומה הוא מתרגם את הקונכיליא ככחול, ואינו תח"י) אין לזה כמעט יחס כפי שהיה מתבקש לצבע ידוע ומפורסם זה).

ואכן הרב טבגר כשנשאל היאך מבאר את העובדה שלא כתבו כלל על צבע התכלת החשוב והמפורסם לפי דעת החוקרים הסבורים שמתואר שם צבע סגול (והיינו שאמנם הם סבורים שצבע התכלת הוא סגול, אבל למסורתנו שהוא תכלת נמצא שלא הזכירו צבע זה כלל בספריהם) ואמר זה שאלה גדולה.. וכשנשאל שא"כ יש להניח לפי דבריהם שצבע התכלת אחר הוא ולא נודע זכרו בדבריהם (שלפנינו), אמר כיון שהיה צבע חשוב על כרחק צריך לומר שלזה נתכוונו, וסיים שוב 'לא יודע'. ולאחמ"כ כשנשאל ע"ז שוב ענה שמניין שהיה התכלת חשוב בכל התקופות ובכל הזמנים והמקומות, וכבר בפליניוס מבואר שהיו בזה אופנות ובתקופה של מלך זה אהבו צבע זה וכו'.

וכמובן שזהו דוחק גמור, דבשלמא ביחס לסוגי גוונים שונים שמפיקים מהפורפורה אפשר שהיה בזה אופנות והרגלים שונים, אבל על צבע התכלת הנחשק שמענו בכל התקופות בפסוקים ובממצאים, שהרי התכלת מתוארת למן זמן כתיבת התורה שהובאו כנדבה ע"י היהודים למשכן (והגיע אליהם ע"י ביזת מצרים, מדרש) ועד שלמה המלך, יחזקאל, נבוכדנצר, ואחשוורוש, ואריסטו (שהוא אחד ממתארי החלזונות) היה בזמן זה (של האחרונים), וכן במשנה סימנו עפ"י בגד תכלת את זמן האור ומשמע שהיה ידוע ומצוי, וכן בגמ' אנו מוצאים שבגד תכלת היה חשוב מאוד (ובספר התכלת כתב אחד הפרופסורים שהתכלת היתה בשימוש ארבעת אלפי שנה), ולעולם תכלת וארגמן מובאים כשני סוגים שונים, ולא מסתבר שזה היה רק שינוי גוון בעלמא ושפעמים היה חשוב ופעמים לא, ויש עלינו לילך בדרכי התפא"י ולהסיק מחמת זה (לדעת הסוברים כנ"ל) שחלזון זה אחר הוא בל חזה שמש.

[ואף לדעת הסבורים שצבע הקונכיליא הוא כחול אין ראייה לתכלת, שכחול יכול להיות הרבה מאוד גוונים ואילו תכלת היא גוון מסוים, כך שאין לומר שלדעת הכותבים שהוא כחול מתואר התכלת אלא שניתן להסביר שזה הכוונה. אמנם אם יהיה ציטוטים מוסכמים שמדמים לגוון השמים יהיה ראייה לכאור', אבל זה לא אפשרי שהרי גם החולקים נזקקים לפרש ציטוטים אלו. עוד יש להעיר שאף לשיטתם קיימת ההערה הנ"ל דמתוך דברי הקדמונים אע"פ שהם מחלקים את הצבעים לעיקריים יותר ופחות מ"מ אינם מחדדים את העובדה שהם כשני צבעים שונים לגמרי מחמת זה, ובכל המקורות העתיקים משמע שהם צבעים מחולקים עם שמות ידועים, והיו צריכים להדגיש זאת ולפרט שגוון התכלת הידוע מחלזון זה וזה וגוון הארגמן וכו', ולכן אף לשיטתם יש משמעות שאין מדובר על ה'תכלת' הידועה אלא על כחול והיינו התכלת החזקה של ימינו, אבל התכלת מין צבע אחר הוא].

עוד יש להוסיף דיש מהמצדדים האומרים דהנה בתרגומים תיארו את התכלת כגוון היקינטון, וא"כ יש ללמוד מזה לכאור' שגוון היקינטון הוא תכלת, ואף שמצד ספרי הקדמונים יש להסתפק אם כוונתם לצבע סגול או לצבע תכלת מ"מ נפשוט זאת ממקורותינו שהוא צבע תכלת וא"כ כתוב בספרי החוק הרומאי שידעו להוציא צבע זה. ואינו מוכרח, דבהחלט יש לומר שגוון היקינטון כולל את גווני התכלת כחול סגול, שבזמנם לא חילקו כל סוג וחילוק צבע לשם בפנ"ע, ולכן י"ל דאף שהתכלת מתורגמת כיקינטון אי"ז הגוון המתואר בחוק הרומאי שהוא נתכוין לסגול או לסגול כחול אבל לא לכחול טהור בלבד שלא ידעו להוציא בזמנם.

ואף לדבריהם התמיה הנ"ל קיימת שסו"ס כל הסופרים שכתבו על החלזונות לא פירטו שגם את צבע התכלת החשוב מוציאים ממנה, ולא פירטו היאך עושים זאת. עוד יש להוסיף דהנה בפליניוס מתואר באורך כל סוגי הצבעים היוצאים מהחלזונות ועל הגיוונים השונים שעשו מחלזון לחלזון ועל הסממנים שמכניסים וכו' ואף מתאר את העמדה מול השמש כדי להפוך את הנוזל השקוף לצבעו הסופי, אבל את השלב ההופך את התמיסה מצובע סגול לצובע כחול ע"י העמדה בשמש אינו מתאר, ולכאור' זה ראייה ברורה שלא היו יודעים לצבוע אלא עם הצבע שהיה לפנייהם בלא לשנותו ע"י הפרדת חלקיו.

- ה. עוד יתיישב עי"ז מה שאמרו בכמה מקומות שמקום צביעת התכלת היה בלוז¹²⁶, ואילו ממקום מציאות הקונכיות אנו למדין שהיו צובעים אותם בעיקר ליד חופי הים.
- ו. עוד יש להוכיח דכיון שפשטות לשונות הראשונים¹²⁷ (הרקיע בטהרו, גוון השמים) משמע כצבע השמים הקבוע ולא כגוון השמים לעת ערב, ואילו מהפורפורה אע"פ שניתן לצבוע כגוון השמים אין עושים כן ומטעם שאינו נראה צבוע יפה, שצבעו המתוקן הוא צבע תכלת חזק וכדי לקבל גוון חלש יש לדללו ביותר מים ועי"ז אינו נצבע יפה, א"כ לא מסתבר שצבע זה הוא צבע התכלת האצילי, ומסתבר יותר שצבע התכלת יהיה דבר אחר שגוונו כגוון הרקיע, ואילו צבעי הכחול שעשו מהארגמונים¹²⁸ שימשו לצבעי כחול חזק, ואינו התכלת הידועה¹²⁹.

ועתה יש לבחון את הראיות שהביאו מצדדי התכלת אם ניתן ליישבם ע"פ אפשרות זו:

והובא לעיל תשובת בעמח"ס חותם של זהב דעל כרחק אין מתואר בדבריהם כל השלבים הנצרכים לצביעה כיון שלא שייך לצבוע ע"פ מה שכותבים לבד, וא"כ שמא גם את ההנחה נגד השמש לא כתבו, ואולי י"ל כדברי החוקר זהר עמר שהיה בזה סוד מקצועי ולא נודע להם אלא חלקי פעולות. ועל השאלה למה חילקו מבין כל שלל הגוונים את גוון התכלת והארגמן לחוד ענה שבזמנם שלא היה חילוקי צבעים פרטיים כללו את הסגול בכחול והתכלת הידועה אינה דווקא גוון התכלת שלנו אלא כל גווני הכחול והקרובים אליו, והכחול לגווניו היה התכלת והאדום חום לגווניו היה הארגמן (ויתיישב עי"ז מה שתמוה מעט למה רק לארגמן קבעו שם ולא לשאר הגוונים, וי"ל שרק הארגמן היה צבע קבוע וחשוב, וכן אפשר שאת שאר הגוונים לא ידעו להפיק בצורה מכוונת ומסודרת, או שהם מתקבלים ע"י גווני צבעים זה בזה ולא קבעו ע"ז שם בפנ"ע, וכן אפ"ל כדבריו שכללו גוונים אלו בשם ארגמן), אלא שלפי"ז צריכים הם לקבל על עצמם הדוחק של מהלך א' הנ"ל שהיו שני גוונים בתכלת, ולא כל תכלת ראויה היא למצווה, ומפשטות הגמ' שסתמו בכל דינים הלוקח תכלת והמוצא תכלת וכו' משמע שסתם תכלת כשירה היא למצווה (לולי דין לשמה. וצ"ע דמניין להם שזה תכלת ולא קלא אילן, וצ"ל דהרבנות הוא לפסול אף אם נבדוק ויתברר שזה מהתכלת, ושור"ר דכ"כ המאירי שם), וכן שלפי"ז מתחייב שיהיו בזה הרבה גווני תכלת, שחלקם תכלת טהור וחלקם נוטה לסגול עד סגול ממש ולא שמענו שעוררו באיזה מקום שאין ליקח אלא תכלת ממש, ולכן משמע כמש"כ שהתכלת היה צבע קבוע ויציב וידוע שהיה יוצא ממקור צבע אחר שעדיין לא נודע לנו.

[וכן מוכח מדברי החוקרים הנ"ל שלא קיבלו תירוץ זה, ואפשר שהטעם לזה משום שא"א לפרש שנתכוונו גם לגוון התכלת כיון שהם מדמים את הצבעים לדברים שונים, ואם הם מסיקים מחמת ראיות חיצוניות שגוונים אלו הם סגול הרי שלא הזכירו כלל את גוון הכחול היוצא מהם. עוד יש להזכיר את ההערה הנוספת שבדבריהם לא כתבו כלל על שימוש יהודי בחלזונות אלו, ויש בזה תוספת סמך מעט שחלזון אחר הוא, וכן לא פירטו על טבע של עלייה פעם בשבעים שנה].

¹²⁶ והביא בקונ' 'בין תכלת לארגמן' מגמ' סוטה מו: שהיה בחו"ל, או בנחלת יוסף. ובספר הארגמן כתב דיש אומרים ששם הסתר של העיר לוד היה לוז, ואיני יודע אם השערתו מבוססת.

¹²⁷ לקמן, בבירור גוון התכלת.

¹²⁸ אם ידעו מצביעה זו.

¹²⁹ ולא מסתבר שהמלכים צבעו את הגוון החזק אבל היהודים צבעו מזה כגוון החלש ובדוחק, דמשמע בגמ' שאותו תכלת הנצבעת לבגדים כשרה לציצית, ולפי"ז נצטרך לחדש ששינוי גוון עמוק שכזה אינו מעכב ואף אין סבירות שנעשה לבגד יותר מאשר לציצית. (- שהמשמעות בגמ' עירובין צו: דהחשש שהתכלת הנמצאת נעשתה לבגד הוא מצד עצם הספק בכוונת הצביעה ולא בתוספת ראייה של צבע חזק, ומשמע שהיה גוון הצביעה שווה תמיד).

א. **מציאת המוני קונכיות המנוקבות במקום הבלוטה, באיזור בו כנראה עשו את התכלת**¹³⁰ - אין מזה קושיא, דאין ידוע מיהו דג חלזון זה ואם יש לו קונכיה¹³¹, ואם קשה ועמידה היא או שמא רכה, ואם שימושית היא לצרכי בני אדם או כקונכיית הארגמון שאינו שימושי לכולם.

והנה אם החלזון הוא מין ממיני הארגמונים יש לברר אם מתוך הסוגים הרבים של הארגמונים שברחבי העולם¹³² יש כאלו שיש להם שינויים דומים, שאם המאחד בין כולם הוא הימצאות קליפה קשה ובלתי שמישה יהיה דוחק לומר שהוא מין ממינים ובכ"ז שונה מהם בדבר כה מהותי (אם כי אינו מופקע שהקב"ה רצה לייחדו בגוון וסגנון מיוחד, והוא ממשפחתם כיון שדומה להם בכלליותו ובנוסף אף מוציא צבע הדומה בסגנונו לשלהם¹³³), אבל אם הוא מין בע"ח אחר אין קושי, ונדון בזה עוד להלן.

ב. **חוסר מציאת שום ממצא על חלזון אחר** – מה שלא מצאנו ממצאים כמו מטבעות וכתובות שחרוט עליהם צורת חלזון זה (וכפי שנמצא לגבי הארגמון, עיין ס' לבוש הארון תמונת הרבה מטבעות עם תוספת ציור זה) אכן קשה, וצריך לומר כאחד מן האופנים שנתבארו לעיל הערה 116 יעו"ש.

¹³⁰ ע"פ הגמ' שבת כו. בנבוזראדן, ועמשכ"ב לעיל ב'סוף דבר' של מהלך א'. (ועיין לעיל שמאידך יש מקורות שעשוהו בלזו).

¹³¹ עיין לעיל הערה 20.

¹³² בספר 'הארגמן' כתב שיש ארבע מאות סוגים של ארגמונים, שחלקם אף מוציאים צבע, ובא"י ליד ים סוף יש מינים אחרים שאין אצלנו ויש להם ג'כ בלוטת צבע, ואף נמצאו שרידים מהם השבורים במקום הבלוטה. ואף בס' חותם של זהב עמ' 13 כתב נתון זה, והוסיף שבימים שאינם ליד מקום ישוב מוצאים כל הזמן מינים חדשים שאינם ידועים עד היום, ומכאן נלמד כמה לא קשה ההנחה שהתכלת מקורה אחר, והקב"ה בחר להעלים עקבותיה. [ועל השאלה למה אין חוששין שמא זהו חלזון התכלת ענה מחבר הס' הנ"ל שכיון שאינו נמצא במקומות המתוארים בחז"ל למה להניח שזהו התכלת, אולם אנו נאמר דוודאי כיון שרצון הקב"ה להעלים זכרה הוא מעמידה במקום שלא יעלה על דעת החוקרים שזהו זה. ואגב גם לגבי זיהוי ג' מיני החלזונות הידועים כתב שבספרי האומות יש הרבה תיאורים על חלזונות ואין הזיהוי ברור בהחלט].

¹³³ ואף אם אינו נחשב באמת ממשפחתם, לעניין שם 'פורפורה' כיון שצורתו דומה לצורת הארגמונים ואף מוציא הוא צבע כמותם, עם גוון דומה כמותם, יש סבירות שיקראו לו 'פורפורה' הם. אמנם אם נדייק את לשון הבריייתא שמדמו צובעים תכלת יהיה משמע שהוא סוג אחר, וע"י ששוחטין אותו (כלשון ספר הקנה) היה יוצא דם שחור הראוי לצבוע ע"י סממנים (וכפי שסבר האדמו"ר מראדזין), ושלא רק מחמת גוון צבעו השווה וצורת גופו הדומה לתולעת וסגנון גוף כעין חלזון קראו לו כן, אבל לכאורה אין הכרח להידחק בזה שאין ראייה שהתכלת היה מן הפורפורה וכדלקמן.

ושו"ר בקונט' 'כולו הפך לבן' (תשע"ו, עמ' 101) שהביא מלשונות זמנינו שקוראים בשם פורפורה לכמה מיני חומטין שמוציאין צבע אע"פ שאינם שייכים למין הארגמונים, ולפי"ז י"ל בקל דאף בזמנם היה כן, ולמין האחר גם קראו בשם זה. (ולפי"ז הוא שם כללי למיני חלזונות ושבולולים בעלי צבע).

ומה שמצאו אריגים בגוון כחול טהור כבר נתבאר די"ל שזהו גוון התכלת האמיתי ואינו מהארגמונים הידועים.¹³⁴

ג. **תרגום התכלת ליקינטום** – אין מזה ראייה לזיהוי הארגמונים כמקור התכלת, דמלבד שאין מפורש בדבריהם מאיזה חלזון עשו זאת¹³⁵ גם אין הכרח שרק לתכלת קראו שם זה ולא לכל גווני הכחול והסגול, וכפי שהיה מקובל בזמנם.

ד. **חוסר תיאור בספרים** – ראה הערה¹³⁶.

ה. **גזירות על החלזון** – אם נניח שחלזון התכלת הוא ממין של ארגמונים הרי שיש לפרש שכוונת החוק לאסור את הוצאת הצבע גם ממין זה, ואף אם נניח שהיה בע"ח אחר אין בסמיכות ההיעלמות אלא סמך בלבד, ומאידך יקשה למה לא חיזרו היהודים אחר צבע זה במקומות שלא שלטה המלכות, וכן שלא מצינו מקור בגמ' שהיה גזירה על התכלת (והגמ' סנהדרין אינה ראייה כמבואר במהלך א'), והפשטות במדרש שהוא נגז משמים, והיינו שהקב"ה דאג שתתמעט ותיעלם מזמן חורבן הבית והלאה, וכדברי האר"י.

ו. **קלא אילן** – מקלא אילן מביאים המצדדים ראייה גדולה לשיטתם, שהרי פירשו הראשונים דקלא אילן הוא האינדיגו שהוא צמח ידוע ונמצא בשימוש במשך הדורות וצבעו כגוון החלזון בדיוק, והרי ראייה ברורה לשיטתם דזהו גוון התכלת, ומסתמא אף זהו החלזון האמור¹³⁷.

והנה אם אנו מניחים שהאריגים שנמצאו הם מהתכלת הנעלם הרי שמתברר שגוונם שווה ולשניהם הצבען הוא אינדיגו בגוון זה¹³⁸, אבל אם אנו נדחקים שהאריגים

¹³⁴ עיין לעיל הערה 119.

¹³⁵ ואדרבה בכל סופריהם אין מופיע גוון זה, ורק בחוק הרומאי המאוחר מופיע גוון זה וי"ל שנתכוין לחלזון התכלת, והסופרים הנ"ל אינם מתארים אותו שם משום שאינו דומה כ"כ לארגמונים הללו.

¹³⁶ אכן, קשה לכא' למה אין לפנינו שום תיאור על מקור הצבע החשוב שהיה בזמן העתיק במשך אלפי שנים, אולם קשה להביא ראייה מדבר שכזה אחר שגם אם זה מהארגמונים הידועים קשה להכניס לתוך דברי הקדמונים דיבורים ע"ז, והיא תעלומה בכל אופן, ושמא כתבו ולא הגיע לידינו (וכפי שכבר הובא לעיל שיש משמעות מעט מדברי היעב"ץ ותפא"י שהיה בידם מידע שאין בידינו) או שלא כתבו מטעם נעלם. (ויש לבדוק אם יש להם ספר על בעלי החיים שבים, שאם נניח שחלזון התכלת הוא דג ממש י"ל ששמרו את הכתיבה עליו לכרך זה).

¹³⁷ זה לא ניתן להוכיח ע"י הקלא אילן, דאף אם התכלת היה אחר אין הכרח שלא היו עוד צבעים שדומים לתכלת וכללוהו חז"ל בלשון קלא אילן (- שהוא היה הצבע הכי מצוי וזול לזייף ממנו, וכפי שמצאו באריגים ג"כ), וזה וודאי שהיו עוד סוגי צבעונים לזייף בהן וכדהובא מהספרי לעיל הערה 102, וכע"ז כתב בכס"מ ציצית ב' ח', אמנם ע"י בירור גוון התכלת ע"י הקלא אילן יקשה מהתוספתא שלא הזהירו חז"ל מחלזון אחר, ועיין משכ"ב להלן.

¹³⁸ אם אכן כך הוא, ועיין לעיל הערה 119.

שנמצאו הם מהפורפורה¹³⁹ יש לומר שגוון התכלת היה שונה במעט ואף את הגוון ההוא ניתן לקבל מהקלא אילן¹⁴⁰.

ז. **לא נמצא עוד בע"ח אחר** – יש ממצדידי התכלת הסבורים להוכיח ממה שבכל החי הידוע כהיום לא מצאנו עוד בע"ח שיש בו חומר צובע כל שהוא. וזהו דמות ראייה רק אם נקבל שהתכלת נפסקה במקרה מחמת גזירה וכיוצ"ב, אבל אם היא נפסקה מטעם עליון שרצה הקב"ה להעלימה הרי שאין בכך קושיא כלל וכלל, ומשמעות המדרש שהתכלת נגנז. (והיינו שאין למוצאה במקום שהייתה בעבר)¹⁴¹.

ח. **דברי האחרונים** – מה שמצאנו באחרונים שזיהו את התכלת עם הארגמון היא רק הוכחה שמתוך דברי סופרי האומות ניתן להגיע למסקנה כזו, אבל אחר שיראו את החלזון ויראו שאין סימניו מתאימים אפשר שהיו חוזרים בהם, וכן שמאחר שאין רמז לשני סוגי התכלת אין ראייה ממה שלא העלו על דעתם אפשרות זו¹⁴².

ט. **טעימת הצבע** – מסתמא אין מזה ראייה לכאן או לכאן, דמסתבר שכל צבע דומה צריך תהליך כעין זה, וכן דחה בחותם של זהב ראייה זו והדומים לה ע"ש.

י. **תרגום התכלת ל'כולו פורפורה', ודברי הראב"ה** – מצדדי התכלת הביאו ראייה שהתכלת הוא ממין הפורפורה שהרי יש תרגום המתרגם את המילה תכלת למילה שמשמעה "כולו פורפורה", וכן בראב"ה הביא גירסתו בירושלמי שמפרש בין תכלת לכרתי "בין פורפורין לפירפינין", שמשמע שהתכלת נקראת על שם הפורפורה.

והנה אם חלזון התכלת האמיתי אף הוא מאחד ממיני הארגמונים וודאי לא יקשה, שלכן שמו עליו, ונראה דאף אם החלזון האמיתי אינו מן הארגמונים אין קושיא, דמניין ששם פורפורה ניתן בעבר על גוון הצבע היוצא מהארגמונים, שמא כל בגד שרד שנצבע בצבע יקר מכונה 'פורפורין'¹⁴³, ואף אם נאמר שקראו זאת על שם הגוון י"ל דכיון שגוון התכלת דומה מאוד בסגנונו לגווני הארגמונים ממילא מכונה אף הוא על שם, ושם פורפורה ניתן על כל הגוונים הצבעוניים העדינים.

יא. **סתירת חז"ל בברייתא וגמ'** – בברייתא הובא בסתמא תכלת אינה כשירה אלא מן החלזון, שלא מן החלזון פסולה, ואם חז"ל לא הזהירו מוכח או שאין עוד חלזון

¹³⁹ עיין לעיל הערה 120.

¹⁴⁰ ראה לעיל הערה 101.

¹⁴¹ [ולהעיר יצויין שבשו"ת בשמים ראש סי' רמ"ד מובא תיאור על דג מסויים עם סנפיר וקשקשת שמשונה במראיתו וכו' ונמצא שדמו צובע כצבע הרקיע בימות החורף אחר הגשם, ונשאל האם צריך לצבוע בו או לא. ומבואר שאפשר שיש מין דג טהור אחד שנעלם מאיתנו ולא ידוע לנו (כי אין ידוע לנו בטבע על עוד בע"ח הצובע תכלת) ושם זהו התכלת האבוד. אמנם יצויין שספר זה מפוקפק מאוד והוכח שהמו"ל זי"ף מתשובות הראשונים ואין ידוע אם אפי' תיאור השאלה בהכרח היה במציאות. ובים החכמה להרי"מ מורגנשטרן ג"כ כתב שמצאו דג חדש שעונה לרוב סימני החלזון ע"ש. אבל כמובן אין בכל זה מאומה].

¹⁴² וראה עוד משכ"ב לעיל הערה 103.

¹⁴³ עיין בקונ' 'בין תכלת לארגמן' שהאריך בזה.

שפסול או שכל חלזון המוציא גוון תכלת כשר הוא. וכן בגמ' מבואר שלא העלו על דעתם שיהיה גוון תכלת אלא או מקלא אילן או מתכלת הכשרה למצווה. והנה אם נקבל שלא היה ידוע בזמנם על אפשרות צביעה זו או שהצבע היוצא מהפורפורה הוא כחול חזק ולא תכלת בהיר אין ראיה כלל. ואף אם נאמר שידעו מאפשרות זו וגם אפשר לצבוע מזה גוון בהיר ורק שלא השתמשו בארגמונים לצורך צביעת התכלת מחמת יוקרן י"ל שלא חששו חז"ל לטעות בדבר יקר שכזה, ובלאו הכי אינו קושיא כ"כ שלא יזהירו חז"ל, דכשאמרו אין כשרה אלא מן החלזון נתכוונו לחלזון הידוע שעומד לציצית, והרבה פעמים סותמים חז"ל דינים שצריכים פירוש ע"י תושבע"פ, ודוחק.

ובגמ' שלא העלו על דעתם עוד אפשרות צביעה יש לפרש או שלא ידעו וכנ"ל או שידעו אבל הגוון היה שונה וניכר (אם נניח שהאריגים שנמצאו הם מהפורפורה) או שכללו אפשרות רחוקה זו במילה תכלת, שהסתבר להם שכטבע התכלת כן טבע צבע זה כיון ששניהם סגנון צבע זהה¹⁴⁴.

יב. **סתירת חז"ל שחלזון אחד הוא** – יעויין לעיל בסיכום מהלך א' שהתבאר דדוחק הוא שיהיו שני מיני חלזונות ושני מיני תכלת ע"ש, ואף למהלך זה אף שאין שני מיני תכלת סו"ס יש שני מיני חלזונות, ומשמעות חז"ל בכמה מקומות שאין אלא חלזון אחד, וצ"ע.

סוף דבר – יש כמה קושיות ותמיהות הסותרות לכאוי את ההשערה שמקור התכלת הקדום מגיע מהארגמונים, והם כלל הסימנים והשאלות שהובאו למעלה, סתירה תמוהה של הכותבים על פירוט גוון התכלת (וכ"ש לפי הדעות שמבואר בדבריהם צבע סגול), אין מוזכר בשו"מ הקשר לארגמן, לכאוי אין הצבע המתקבל מן הארגמן ראוי לצביעה יפה של אריג בהיר¹⁴⁵, אין שום רמז לשייך את היהודים לשימוש הארגמונים, ויותר מכך שבגמ' מבואר שמקום צביעת התכלת היה בלוז לא באיזור חיפה צור¹⁴⁶.

ולכך הועלתה ההשערה שמא אין מקור התכלת מארגמונים אלו, והטעם לזה הוא או שלא ידעו מצביעה זו, או שלא אהבו צבע בהיר זה או שלא הוצרכו לחלזונות אלו לצורך צביעת התכלת, אבל מאידך קשה על השערה זו כמה תמיהות, א. למה אין מופיע לא בממצאים העתיקים ולא בסופרים הקדמונים ידיעה מסויימת על מקור התכלת, ונראה כאילו לא היה קיים צבע יקר המקביל לארגמן שחשוב לתארו ולהתפאר בו, וכן שלפ"ז צ"ל שהאריגים שנמצאו צבועים בכחול טהור אינם מן הארגמונים הידועים לנו הצובעים צבע דומה, ובפרט שמוצאים אנו מקורות המכנים בגד תכלת כפורפורה שהמשמעות הפשוטה לכאוי שמגיע הוא

¹⁴⁴ וסמך לזה מהא דאף לגבי קלא אילן לא נקטו אלא קלא אילן ולא צבעונים, אע"פ שמפורש בספרי שהיו יודעים לצבוע גוון זה אף ע"י צבעונים אחרים. (ואפשר שבדיקת הצבעונים נעשית בקלות ולא הוצרכו שם לבדיקה זו אלא לקלא אילן).

¹⁴⁵ עדיין טעון בדיקה נוספת.

¹⁴⁶ אלא שלא ברור היכן זה בדיוק.

מהמין ההוא, ובפרט אחר המשמעות בחז"ל בכמה מקומות שסתמו ואמרו חלזון שמשמע שלא היה בזמנם שני חלזונות.

וקשה להכריע בצדדים אלו בלא ידיעה טובה וכמה ענייני חול, כיון שהרבה צדדין ניתנים ליישוב זה או אחר שתלויין בהכרת המציאות העתיקה, סגנון הכתיבה, והמציאות הנכונה שלפנינו. ויהיה הדבר נתון לבדיקה ולשיקול הדעת לפני הלומדים.

אפשרות ג': עוד אפשר להעלות צד נוסף ליישוב הדברים, והוא שבזמן העתיק כינו את שם תכלת [ואולי גם ארגמן]¹⁴⁷ לא ע"פ מקורו דווקא אלא כל בגד הצבוע בגוון תכלת היה מכונה בגד תכלת¹⁴⁸, והיה שמור ממילא לעשירים ובני האצולה, ובזה יהיה מובן הטעם שאין מוזכר בדבריהם מקור התכלת כיון שצבע זה היה ניתן לעשותו מכל מקור צבע, ונהגו להשתמש לצורך זה אפילו בקלא אילן כיון שהיה עמיד וחזק¹⁴⁹, ורק היהודים חיזרו והוצרכו לצוד דג מסויים בדווקא שגזירת הכתוב לעשות ממנו את גוון התכלת, וחלזון זה אינו לפנינו.

¹⁴⁷ ובזה יתיישב המקורות השונים לארגמן, הארגמונים או הלפה. (אלא שיעויין הערה 149, ולכאור' מוכרחין לומר כן, דאל"כ למה הוצרכו דווקא לארגמונים, ושמא אף הלפה הייתה נדירה ויקרה, או שמא אין גוון הצבע דומה).

¹⁴⁸ וכפי ששאר בגדי המלכות שנהגו בזמנם לא היו בהכרח ממקור צבע יחודי, שהרי שש שהוא בוץ פירשו המפרשים שהוא גוון לבן יקר על בגד פשתן (וכן 'חור' המובא באסתר, ע"ש באלשיך), וכמו כן ניתן לפרש על התכלת שאינו אלא מראה של גוון בלו"א (וז"ל כתבי הקה"י החדשות סי' קמ"ב "לענ"ד פשוט שקים להו לחז"ל שתיבת שש אינו משמות הנרדפים של פשתן, ואין פירושו פשתן, אלא הוא שם של מראה, כמו שתכלת הוא שם של מראה של תכלת בלא"ה בלע"ז"), וע"ע רמב"ם ציצית ב' א' וז"ל תכלת האמורה בתורה בכל מקום היא הצמר הצבוע כפתוך שבכחול, וזו היא דמות הרקיע הנראית לעין השמש בטהרו של רקיע, והתכלת האמורה בציצית צריך שתהיה צביעתה צביעה ידועה שעומדת ביופיה ולא תשתנה, וכל שלא נצבע באותה צביעה פסול לציצית אף על פי שהוא כעין הרקיע" ובה"ב הוסיף ופירט "כיצד צובעין תכלת של ציצית וכו' ואחר כך מביאין דם חלזון, והוא דג שדומה עינו לעין התכלת וכו'", ובקונט' 'כולו הפך לבן' טהור כתב שרבים מן האחרונים למדו מדבריו אלו שהתכלת האמורה בכל מקום אינה דווקא מדם חלזון אלא היא מראה בגוון זה, ורק בציצית יש דין שלא יעשו מראה זה אלא ע"י דם חלזון (ומש"כ שתהיה הצביעה עומדת ביופיה מסתמא אי"ז דין אלא סימן, שבגמ' לא מבואר תנאי כזה אבל כן מבואר שכן הטבע של צבע התכלת, ולגמ' זו ציין בכס"מ), וע"ש שמביא לשונות בראשונים שכשהגדירו את צבע התכלת לא פירטו דהתנאי שיהיה מחלזון (אין הכרח מזה לכאור'), ומאידך יש ראשונים שכן כתבו תנאי זה, וא"כ מהלך זה אינו יכול להיאמר אלא כשיטת הראשונים שאין דין דווקא בדם חלזון. ויש להדגיש שלא עיינתי בחידוש זה לבדוק אם אכן אפשר שהתכלת האמורה בכל מקום אינה מחלזון דווקא, אבל לכאור' כן משמעות הרמב"ם הנ"ל.

¹⁴⁹ ומשא"כ הארגמן שלא היה בזמנם הידע המתאים כדי לזייפו היטב מן הצמחים, וכמתואר בציטוט שהובא לעיל כמ"פ. (ומש"כ בס' הארגמן שהיו יודעים בזמנם לזייף ארגמן מצמחים לא פירט היכן ידעו, ובציטוט הנ"ל מפורש שזהו הטעם היחיד שסיכנו חייהם לצוד דווקא את הארגמונים. ואולי עפ"י ניתן להציע הסבר נוסף להיעלמות ושכחת הידיעה של הארגמונים, ש"ל שבזמן מסויים נודע והתפשט השימוש בצמחים עד שלא הוצרכו לצוד את הארגמונים עד שנשכח עניין צביעה זו).

הנתונים שיתיישבו ע"י הנחה זו הם :

- א. כל הראיות כנגד הפורפורה, וכגון מה שאמרו שעולה אחת לשבעים שנה¹⁵⁰, ושזה סיבת יוקר דמיו, ושדמו שחור, ושגופו דומה לים וכו'.
- ב. עוד יש ליישב בזה מה שקשה היאך אין לפנינו שום תיאור ושום ממצא על חלזון נוסף שכזה, שאם נניח שדג זה אינו נמצא בעומק בו נמצאים הארגמונים או שאינו ניצוד באותה שיטה¹⁵¹ אין סיבה שיצטרכו לו האומות ולכן רק היהודים התעסקו בצידת חלזון זה וממילא אין תימא שלא יכתבו עליו בספרים השונים, שאין מתארים אלא את הדברים הידועים והנמצאים בשימוש בתוך חיי האומות הכלליות¹⁵².
- ג. ובזה יתיישב ג"כ התימא שאינו מוזכר בכל ספריהם על שימוש נוסף בחלזונות מלבד שימוש האצולה, ותימה הוא שהרי מאחר שכל היהודים [שמנו מליונים רבים] היו נצרכים לתכלת בציציות שלהם, ולכל ציצית צריך הרבה מאוד חלזונות, הרי וודאי שהיו היהודים חלק גדול מצריכת החלזון, שאע"פ שהמלכים ובני האצולה היו זקוקים לצביעת בגדים שלמים, ואף קנו מן הסתם הרבה בגדים, בכ"ז לא מסתבר שהם היו עיקר השוק עד שאין זכר לשום שימוש נפוץ אחר.
- ד. ובפרט אם נוסיף לזה שבמקורות שלנו הנתון הוא הפוך, שאין מופיע בשו"מ שהיה יתרון לזבולון במה שקיבל את הים בנחלתו ועי"ז יצטרכו לו האומות והמלכים לצביעת בגדי מלכות^{153 154}.

¹⁵⁰ שע"י אפשרות זו יתיישב בטוב, דבכרייתא מבואר שטעם יוקר דמיו משום שעולה אחת לשבעים שנה, והיינו מחמת נדירותו הגדולה, ואילו בספרי האומות מבואר הטעם משום שהמלכים הוזקקו לזה ולכן הרבו לצודו, וודאי שאינו מתואר סימן כזה (לא של שבעים שנה ואף לא של נדירות) ביחס לחלזונות.

¹⁵¹ שצידת הארגמונים נעשית באופן שונה לגמרי מדגים אחרים.

¹⁵² וצריך ידיעה בספריהם לידע כמה טרחו לכתוב על כל פרט שהיה בזמנם, ואם כתבו על כל הדברים הידועים לנו מחז"ל היה בזמנם, וכמדומה שהתשובה תהיה שלא.

עוד יעויין לעיל הערה 76 שאפשר שהיה לפני היעב"ץ ותפא"י ספרות שאין בידנו. ועש"ע שהיעב"ץ וחת"ס למדו מתוך הגמ' שבת כו. שאין החלזון קיים אלא בין צור לחיפה, והארגמונים הללו מצויים במקומות רבים.

¹⁵³ וראה בספר 'הארגמן' שהביא מהתרגום הארמי לתורה שביאר דמש"כ שמח זבולון בצאתך היינו על החלזון שצובעים בדמו את חוטי בגדיהם, וכן ציין שתרגמו את הפסוק "על כנפי בגדיהם" כעין זה. ולכאן' מבואר מזה הן שלא היה מקור הארגמן מחלזון התכלת והן שלא היו צריכים לתכלת זו אלא לחוטי בגדיהם ולא לצביעת בגדים שלמים. [ושמא יש לדחוק דהשמחה האמורה בפסוק אינה על העושר הנעשה ע"י החלזון (-) וכדמשמע בגמ' מגילה ו. -] אלא על הזכות שנפלה בחלקם שיצבעו מדבר העולה אצלם, ובזה יובן שלא הזכירו אלא את זה].

וע"ע במדרש תנחומא על פרשת תרומה וז"ל "וזאת התרומה וכו' "זהב" אמר הקב"ה וכו' "ותכלת וארגמן" תכלת שצובעין אותו בדם - זכר לאות שכבר התקינו אבות העולם, "תולעת" שנא' וכו', ומבואר שכשפירש המדרש שאת התכלת צובעין בדם [זכר לדם הברית] השמיט את הארגמן משם, אולם מאידך לא פירש שום עניין על הארגמן כדרך שעשה בשאר הדברים הכתובים בפסוק ושמא הוא נשמט מתוך המדרש, אולם אף

ה. וכן יתבאר עי"ז התימה שאין מוזכר בשום מקום בחז"ל שיש שייכות כל שהוא של הארגמן עם התכלת, ואף אם נניח שמקור הארגמן של תורה אינו מזה (כמש"כ כמה ראשונים¹⁵⁵) מ"מ האומות וודאי צבעו ארגמן מחלזון הפורפורה, ואם הוא חלזון התכלת איך לא הוזכר [בפירוש או באגב] בשום מקום שמקור הארגמן ממקור התכלת¹⁵⁶.

ו. וכן יתיישב עי"ז הא דבגמ' משמע שהיה ידוע בזמנם הצבע של קלא אילן, ואף היה ידוע כצבע החזק ביותר [מלבד התכלת], וכמו שאמרו בגמ' ב"ק צג: דקלא אילן הוא צבע חזק שא"א להעבירו אפילו ע"י צפון, וא"כ תימה הוא מה טעם הוצרכו לשלם הון יקר על הפורפורה אחר שניתן לעשות זאת בזול ע"י צמחים, ומלבד הבדיקה המתוארת בגמ' מנחות אין אפשרות לידע אם נעשה מזה או מזה, ועיין הערה¹⁵⁷.
ח. עוד יתיישב עי"ז מה שאמרו בכמה מקומות שמקום צביעת התכלת היה בלז¹⁵⁸, ואילו ממקום מציאות הקונכיות אנו למדין שהיו צובעים אותם בעיקר ליד חופי הים.
ט. יתיישב עי"ז תמיהת החוקרים על העדר התייחסות ראויה לצבע זה בתיאורי הסופרים על הארגמונים, ובכל הפסוקים והמדרשים¹⁵⁹ משמע שתכלת וארגמן היו צבעים מוגדרים ומחולקים זה מזה, ואם התכלת באה מארגמונים אלו אינו מובן מה טעם יחדו את התכלת דווקא כגוון בפני עצמו (וכ"ש אם בכלל לא מתואר צבע התכלת בכתביהם שוודאי מוכיח דרך זו)¹⁶⁰.

בגירסאות אחרות למדרש תנחומא לא הובא גי' כזו. (ובמדרשים אחרים שם פירשו עניינים אחרים על התכלת ועל הארגמן).

¹⁵⁴ אבל יש בכך קושיא בכל אופן, דסו"ס הרי יודעים אנו שהיה אצלו גם חלזון הארגמן, ולמה זה איננו מצויין. [וע"ע לעיל סוף הערה 119 עוד סמך להנחה שהתכלת של מצווה אינה מהארגמן].

¹⁵⁵ ודלא ככתוב בתרגום השבעים ובפילון האלכסנדרוני ויוסף בן מתתיהו [שכתבו שהארגמן מוצאו מן הים], וכן משמעות סופרי האומות שזהו מקור הארגמן המלכותי, וכן הראו הבדיקות שנעשו בזמננו.

¹⁵⁶ ובברייתא המתארת את החלזון היה מן הצורך להוסיף ובדמו צובעין תכלת "וארגמן". (ויש לציין שבפסוק ביחזקאל מופיעים תכלת וארגמן כבאים ממקום אחד (איי אלישה), ויש משמעות מעט שיש שייכות ביניהם)

¹⁵⁷ ולעיל (בחלק א') הובא ציטוט מדברי אחד מסופרי האומות שהטעם לזה משום שהצבע הנעשה מן הצמחים לא היה עמיד אלא היה דוהה בכביסה, וכתב שם שבלא טעם זה היו בני האצולה יכולים להתפאר בקלות וללא סיכון חיי אדם. וצ"ע שבגמ' מבואר שקלא אילן היה בזמנם צבע חזק מאוד, וא"כ למה בזמן הגמ' שכבר ידעו מאפשרות צביעה זו לא צבעו בו.

וסמך לטענה זו יש להביא מהרדב"ז ב' תרפ"ה שכתב שהטעם שנפסקה התכלת הוא שכיון שיש תחליף זול לתכלת ע"י הקלא אילן שוב לא הוצרכו לזה. (אלא שמאידך משמע בדבריו דעכ"פ בזמן שהיה תכלת מצויה היו צובעים בה אע"פ שהיה קלא אילן, שהרי בזמן הגמ' היה קלא אילן. אבל אין ליקח מדבריו הכרח כיון שלא היה לו טעם לסבור שתכלת אין מקורה דווקא בחלזון).

¹⁵⁸ והביא בקונ' 'בין תכלת לארגמן' מגמ' סוטה מו: שהיה בחו"ל, או בנחלת יוסף. ובספר הארגמן כתב דיש אומרים ששם הסתר של העיר לוד היה לז, ואיני יודע אם השערתו מבוססת.

¹⁵⁹ וכן מצאו כתובות עתיקות שכתוב בהם 'תכילתו וארגמנו', חותם של זהב.

¹⁶⁰ ראה לעיל הערה 125 פירוט הטענה באורך.

י. עוד יש להוכיח דכיון שפשטות לשונות הראשונים¹⁶¹ (הרקיע בטהרו, גוון השמים) משמע כצבע השמים הקבוע ולא כגוון השמים לעת ערב, ואילו מהפורפורה אע"פ שניתן לצבוע כגוון השמים אין עושים כן ומטעם שאינו נראה צבוע יפה, שצבעו המתוקן הוא צבע תכלת חזק וכדי לקבל גוון חלש יש לדללו ביותר מים ועיי' אינו נצבע יפה, א"כ לא מסתבר שצבע זה הוא צבע התכלת האצילי, ומסתבר יותר שצבע התכלת יהיה דבר אחר שנתן גוון זה, בין אם ע"י חלזון בין אם ע"י דבר אחר¹⁶².

ועתה יש לבחון את הראיות שהביאו מצדדי התכלת אם ניתן ליישבם ע"פ אפשרות זו:

- א. **מציאת המוני קונכיות המנוקבות במקום הבלוטה, באיזור בו כנראה עשו את התכלת**¹⁶³ - לפי זה אין שום קושיא כלל, דאין ידוע מיהו דג חלזון זה ואם יש לו קונכיה, ואם קשה ועמידה היא או שמא רכה, ואם שימושית היא לצרכי בני אדם¹⁶⁴ או כקונכיית הארגמון שאינו שימושי לכולם. וראה במהלך א' מה שנכתב לדון אם יש להכריח שחלזון זה הוא ממין הארגמונים, וראה להלן.
- ב. **חוסר מציאת שום ממצא על חלזון אחר** - מה שלא מצאנו ממצאים כמו מטבעות וכתובות שחרוט עליהם צורת חלזון זה פשוט הוא לפי מהלך זה כיון שלא היה מדג מסויים דווקא. וגם מה שלא מצאנו אריגים הצבועים בצבעי תכלת שאינם מהפורפורה¹⁶⁵ או מן הצומח לכאן, הישוב המרווח ביותר הוא שנאמר שגוון זה הוא היוצא מחלזון התכלת האמיתי ולא מהארגמונים שלפנינו¹⁶⁶, עוד יש לומר שצבע התכלת האמיתי אינו עמיד

¹⁶¹ לקמן, בבירור גוון התכלת.

¹⁶² ולא משמע שהמלכים צבעו את הגוון החזק אבל היהודים צבעו מזה כגוון החלש ובדוחק, דמשמע בגמ' שאותו תכלת הנצבעת לבגדים כשרה לציצית, ולפי"ז נצטרך לחדש ששינוי גוון עמוק שכזה אינו מעכב ואף אין סבירות שנעשה לבגד יותר מאשר לציצית. (- שהמשמעות בגמ' עירובין צו: דהחשש שהתכלת הנמצאת נעשתה לבגד הוא מצד עצם הספק בכוונת הצביעה ולא בתוספת ראייה של צבע חזק, ומשמע שהיה גוון הצביעה שווה תמיד).

¹⁶³ ע"פ הגמ' שבת כו. בנבזראדן, ועמשכ"ב לעיל ב'סוף דבר' של מהלך א'. (ועיי' לעיל שמאידך יש מקורות שעשאוהו בלז).

¹⁶⁴ שלגבי הארגמונים ציינו הסופרים הקדמונים את העובדה שאין מה לעשות בה, ומשמע שפעמים יש מה לעשות בדברים כגון אלו, לסיד או לבניין וכיוצ"ב.

¹⁶⁵ וכבר נתבאר לעיל (הערה 96) שאין אפשרות לדעת מאיזה מין בפורפורה יצא צבע זה, ואף אם חלזון התכלת ממין בע"ח אחר התבאר שם (הערה 94) שכפי הנראה אין להוכיח מזה. וע"ע משנ"ת בזה לעיל הערה 119.

¹⁶⁶ ולפי"ז לא יהיה ניתן לומר שגוון התכלת האמיתי שונה, ועיי' לקמן בעניין הטעם שלא הזהירו מזה חז"ל.

לאורך זמן ארוך כ"כ¹⁶⁷ והבגדים הצבועים הם מהארגמונים, ואע"פ שלא רצו לקבל את גוון הכחול פעמים שיצא להם כך ממילא ולא ידעו איך למנוע זאת¹⁶⁸.

ג. **תרגום התכלת ליקינטום** – ממה שמצינו שתירגמו את התכלת שבמקרא ליקינטום ומאידך מצאנו בחוק הרומאי שאוסר לצבוע מהחלזונות את צבע יקינטום אינו ראייה, דאפשר שאף לגוון הסגול קראו יקינטום, וכן שאם נניח שחלזון התכלת הוא מהארגמונים י"ל שנתכוונו אליו¹⁶⁹, ועוד י"ל שאם אכן היה יוצא להם לפעמים גם צבע כחול לכן הזהירו מכך.

ד. **חוסר תיאור בספרים** – נתבאר לעיל (בראיות למהלך זה).

ה. **גזירות על החלזון** – אם נניח שחלזון התכלת הוא ממין של ארגמונים הרי שיש לפרש שכוונת החוק לאסור את הוצאת הצבע גם ממין זה, ואף אם נניח שהיה בע"ח אחר אין בסמיכות ההיעלמות אלא סמך בלבד, ומאידך יקשה למה לא חיזרו היהודים אחר צבע זה במקומות שלא שלטה המלכות, וכן שלא מצינו מקור בגמ' שהיה גזירה על התכלת (כנתבאר במהלך א'), והפשטות במדרש שהוא נגזז משמים, והיינו שהקב"ה דאג שתתמעט ותיעלם מזמן חורבן הבית והלאה, וכדברי האר"י.

ו. **קלא אילן** – מקלא אילן מביאים המצדדים ראייה גדולה לשיטתם, שהרי פירשו הראשונים דקלא אילן הוא האינדיגו שהוא צמח ידוע ונמצא בשימוש במשך הדורות וצבעו כגוון החלזון בדיוק, והרי ראייה ברורה לשיטתם דזהו גוון התכלת, ומסתמא אף זהו החלזון האמור¹⁷⁰.

אולם באמת אין כל הכרח בכך, שכבר כתבו החוקרים¹⁷¹ שניתן לעשות מצמחים אלו כמה וכמה סוגי גוונים, ואפי' ירוק ניתן לעשות מזה ואף יש עדויות שעשו כן בעבר, וא"כ י"ל דכדי לזייף את התכלת עם הקלא אילן היו מתעסקים בגוונו עד שנעשה כעין התכלת, וכשהזהירו חז"ל שלא לזייף תכלת מהקלא אילן לא אמרו מה דרך עשייתו, וקלא אילן אינו שם של גוון מסויים אלא של סממן מסויים¹⁷².

ז. **לא נמצא עוד בע"ח אחר** – יש ממצדדי התכלת הסבורים להוכיח ממה שבכל החי הידוע כהיום לא מצאנו עוד בע"ח שיש בו חומר צובע כל שהוא. וזהו דמות ראייה רק אם נקבל שהתכלת נפסקה במקרה מחמת גזירה וכיוצ"ב, אבל אם היא נפסקה מטעם

¹⁶⁷ עיין הערה 95. ועוד יש לדחות דאין להביא ראייה ממיעוט אריגים שנמצאו, שם.

¹⁶⁸ אלא שא"כ שהיה יוצא להם גוון זה יקשה יותר הטעם שלא הזהירו חז"ל מחלזון זה, וכדלהלן.

¹⁶⁹ דאדרבה, הלא בכל סופריהם אין מופיע גוון זה, ורק בחוק הרומאי המאוחר מופיע גוון זה וי"ל שנתכוין לחלזון התכלת, והסופרים הנ"ל אינם מתארים אותו שם משום שאינו דומה כ"כ לארגמונים הללו.

¹⁷⁰ לעיל הערה 100 התבאר שאין מזה הוכחה למין התכלת אלא לגוון התכלת ע"ש.

¹⁷¹ עיין לעיל הערה 101.

¹⁷² ולפי הצד הנ"ל שהאריגים שנמצאו הם מחלזון התכלת ונמצא לפי"ז שגוון התכלת דומה לגוון התכלת היוצאת מהפורפורה (עיין בזה לעיל הערה 119) וודאי שאין תוספת סמך במה שהקלא אילן דומה לפורפורה, ורק יהיה את הדיוק שאנו צריכים לקבל שהיו שני חלזונות באותו גוון, ונתבאר בהערה שם.

עליון שרצה הקב"ה להעלימה הרי שאין בכך קושיא כלל וכלל, ומשמעות המדרש שהתכלת נגנז. (והיינו שאין למוצאה במקום שהייתה בעבר).

ח. **דברי האחרונים** – מה שמצאנו באחרונים שזיהו את התכלת עם הארגמון היא רק הוכחה שמתוך דברי סופרי האומות ניתן להגיע למסקנה כזו, אבל אחר שיראו את החלזון ויראו שאין סימניו מתאימים אפשר שהיו חוזרים בהם, וכן שמאחר שאין רמז בחז"ל שרק אצל היהודים השתמשו בחלזון מסויים הוכרחו להידחק שבספרי האומות כתוב גם על התכלת¹⁷³.

ט. **טעימת הצבע** – מסתמא אין מזה ראייה לכאן או לכאן, דמסתבר שכל צבע דומה צריך תהליך כעין זה, וכן דחה בחותם של זהב ראייה זו והדומים לה ע"ש.

י. **תרגום התכלת ל'כולו פורפורה', ודברי הראב"ה** – מצדדי התכלת הביאו ראייה שהתכלת הוא ממין הפורפורה שהרי יש תרגום המתרגם את המילה תכלת למילה שמשמעה "כולו פורפורה", וכן בראב"ה הביא גירסתו בירושלמי¹⁷⁴ שמפרש בין תכלת לכרתי "בין פורפורין לפירפינין", שמשמע שהתכלת נקראת על שם הפורפורה.

והנה אם חלזון התכלת האמיתי אף הוא מאחד ממניי הארגמונים וודאי לא יקשה, שלכן שמו עליו, ונראה דאף אם החלזון האמיתי אינו מן הארגמונים אין קושיא, דמניין ששם פורפורה ניתן בעבר על גוון הצבע היוצא מהארגמונים, שמא כל בגד שרד שנצבע בצבע יקר מכונה 'פורפורין'¹⁷⁵, ואף אם נאמר שקראו זאת על שם הגוון י"ל דכיון שגוון התכלת דומה מאוד בסגנונו לגווני הארגמונים ממילא מכונה אף הוא על שם, ושם פורפורה ניתן על כל הגוונים הצבעוניים העדינים.

יא. **סתימת חז"ל בברייתא וגמ'** – בברייתא הובא בסתמא תכלת אינה כשירה אלא מן החלזון, שלא מן החלזון פסולה, ומשמע שאין חלזון נוסף.

והנה אם נקבל שלא היה ידוע בזמנם על אפשרות צביעה זו או שהצבע היוצא מהפורפורה הוא כחול חזק ולא תכלת בהיר אין ראייה כלל¹⁷⁶, ובלא זה יש לדחוק דכיון שאצל היהודים היה שימוש רווח בחלזון התכלת ואילו בקרב האומות לא היו רגילים להשתמש בחלזון זה ואף לא בארגמון לצורך זה¹⁷⁷ לכן לא ראו חז"ל צורך לציין זאת, וידוע היה שהוא חלזון אחר ונחשק לצבעו המיוחד¹⁷⁸.

¹⁷³ וראה עוד משכ"ב לעיל הערה 103.

¹⁷⁴ יש המפקפקים במקוריות גי' זו שאינה נמצאת לפנינו ולא בשום מקום, אבל כמדומה שמצינו כע"ז בעוד מקומות.

¹⁷⁵ עיין בקונ' בתל"א שהאריך בראיות לזה.

¹⁷⁶ ועיין משכ"ב לעיל בעניין האריגים שנמצאו.

¹⁷⁷ היינו גם אם ידעו שאפשר להוציא צבע זה לא היו רגילים לעשות כן, שהרי צבע הפורפורה הוא צבע יקר כזהב ואם ניתן לעשותו מצמח פשוט שלא יעשהו מזה.

¹⁷⁸ ולפי"ז לא הזהירו חז"ל מכל אפשרות שניתן לקיים מצווה באופן הפסול, וכגון אם יצוייר שהיה מין פרי דומה לאתרוג שהיה בו צורך גדול לתשמיש האדם והיה יקר ונחשק עד למאוד וכל הרואה אותו מיד לקחו לתשמיש זה, בכה"ג ניתן לשמוע שלא יראו חז"ל צורך להזהיר משימוש בו, שהיה ידוע ומבוקש לתפקידו.

ובגמ' שלא העלו על דעתם עוד אפשרות צביעה יש לפרש או שלא ידעו מאפשרות זו, או שידעו אבל הגוון היה שונה וניכר וכנ"ל, או שכללו אפשרות רחוקה זו במה שאמרו 'האי לא תכילתא', שהסתבר להם שכטבע התכלת כן טבע צבע זה כיון ששניהם סגנון צבע זהה¹⁷⁹.

ב. **סתירת חז"ל שחלזון אחד הוא** – יעויין לעיל בסיכום מהלך א' שהתבאר דדוחק הוא שיהיו שני מיני חלזונות ושני מיני תכלת ע"ש, ואף למהלך זה קשה שפשטות חז"ל בכמה מקומות שאין אלא חלזון ידוע אחד, אבל משני מיני תכלת אין כל כך דוחק, די"ל שמה שמבואר בגמ' שאין לחוש בתכלת אלא לשלא לשמה איירי באופן שיודעים שנעשה מחלזון¹⁸⁰. וכן הפשטות בכל הגמ' שאין לדון בתכלת אלא מצביעה שלא לשמה, ולפי מהלך זה הרי כל תכלת אף שאין שני מיני תכלת סו"ס יש שני מיני חלזונות, ומשמעות חז"ל בכמה מקומות שאין אלא חלזון אחד, ושהיה מקור ללבושי מלכות¹⁸¹, וצ"ע.

סוף דבר – גם מהלך זה כקודמיו אינו מיישב את הכול ברווח בלא דוחק¹⁸², והדבר נתון לשיקול הדעת אם לקבל או לדחות¹⁸³.

ולפי"ז צ"ל לכאור' שלא היה יוצא להם ממילא גוון תכלת שא"כ לכאור' יהיה מצוי צבע זה מן הפורפורה, ועיין לעיל הערה 168. [עוד יש לזכור שחז"ל מנו בברייתא במנחות מיהו החלזון, ואע"פ שמשמעות הברייתא שלא באו להזהיר מפני חלזון אחר י"ל דכיון שלא היה חשש טעות כ"כ הדגישו בעיקר את זהות החלזון וסמכו בכך שלא יטעו עוד, ודוחק].

¹⁷⁹ וסמך לזה מהא דאף לגבי קלא אילן לא נקטו אלא קלא אילן ולא צבעונים, אע"פ שמפורש בספרי שהיו יודעים לצבוע גוון זה אף ע"י צבעונים אחרים. (ואפשר שבדיקת הצבעונים נעשית בקלות ולא הוצרכו שם לבדיקה זו אלא לקלא אילן).

¹⁸⁰ וכך צ"ל לפי כל הסבר, דאל"כ למה לא נחוש שהוא מקלא אילן, ועל כרחך שהגמ' מרבה דאף אי ידעין דזה מתכלת יש לחשוש שנצבע שלא לשמה ולשם בגד, ואע"פ שאין רגילות לצבוע בגדים בצבע החלזון קמ"ל שיש לחוש לזה. (כן כתבו הפוסקים, לעיל הערה 111).

¹⁸¹ ע"פ פירוש רש"י בשבת כו.

¹⁸² וכן שהוא מבוסס רק על שיטה בראשונים שהתכלת אינה דווקא מחלזון, ושמה האומות לכו"ע השתמשו בכל חומר צבע, וכעין שכתב הרדב"ז שאחר שידעו להשתמש בקלא אילן החליפו את החלזון לקלא אילן וזה נעשה להיות התכלת. ואגב לפי מהלך זה צ"ל דמה שהופסק השימוש בתכלת (אע"פ שקלא אילן היה מצוי בכל הדורות) הוא שבדור מסויים עבר אופנה זו לצבעי מלכות אחרים.

¹⁸³ ובקונ' 'כולו הפך לבן' תשע"ו ר"ל אפשרות נוספת בעניין, והוא שהתכלת העתיקה אבדה לאומות כבר מזמן סוף בית ראשון, ולכן אריסטו ושאר הכותבים לא כתבו ע"ז, אבל אצל היהודים זה עוד נשאר בשימוש עד לתקופת האמוראים ומשם נעלם גם להם. והוכיח זאת מהא דמשמע בב"י (הובא לעיל הערה 111) שרוב התכלת הלך למצווה ולא ללבוש, ומשמע שרק היהודים השתמשו בזה. ולא משמע, דיחזקאל היה מהנביאים המאוחרים ולא מסתבר שאריסטו (שחי סמוך לזמן זה) לא ידע עניין זה, וכן ירמיהו (י' ט') מזכיר בגדי תכלת, וכן נבונזראדן העמיד יוגבין לצורך זה, ובכלל עצם העניין לומר שנשכח מהאומות דבר נחשב וחשוב כ"כ ואילו ליהודים היה ידוע הוא תימא שקשה לקבל, ובפרט שעוד בזמן הגמ' מדובר על הלוקח תכלת שיקח מן המומחה, והמוצא תכלת שדנו אם צבעו לשם בגד שמשמע שהיה זה מצוי ורגיל בתשמיש (עד שסימנו על פיו את זמן אור היום), ומן הסתם אף לפשמ"כ במחציה"ש בדעת הב"י לא היה רוב זה אלא במקום שגרו בו יהודים ומאחר שאפשר שיהיה כן גזרו חז"ל שלא ליקח חוטין שאין ידוע מקור צביעתן מחמת חשש זה.

***מסקנה**

הנה חקר התכלת עלום הוא מאוד, ידוע לנו בבירור שבעבר העתיק היו בשימוש רחב בעולם שני צבעי שרד עיקריים, והם התכלת והארגמן, צבע הארגמן הוא בין סגול לאדום חום ובורדו [ושמא גם הכחול], ואילו צבע התכלת אינו ברור, וכפי הנראה הוא גוון הכחול תכלת של ימינו.

ובניסיון להתחקות אחר מקורות צבעים אלו אנו נפגשים בתעלומה, מצד אחד הארגמן מדווח ומתואר בפירוט רב בידי כמה וכמה מסופרי האומות של הימים ההם, ומזוהה בבירור עם הפורפורה הידועה לנו [אלא שאין הכרח שזהו הארגמן של תורה], ואילו ביחס לתכלת יש התעלמות מוזרה בכל המקורות [היינו הן הכתובים והן הממצאים] כאילו לא היה קיים מסלול צבע המקביל לארגמן בחשיבותו, ואין תיאור שתכליתו לבאר את מקור הצבע ומהותו, צורת הפקתו וחוזקו.

אלא שבתוך תיאורי הסופרים לצביעת הארגמן מופיעים גוונים שונים שחלקם נתונים לפרשנות שזהו גוון התכלת העתיק, ואמנם תמוה הוא מאוד שאין בדבריהם הבלטה שמדובר בשני סוגי צבעים [כפי ששמע בכמה פסוקים, וגם בכתובות עתיקות הם מופיעים כשני סוגים, תכלת וארגמן], ואדרבה משמע מתוך דבריהם שהיו מוציאים הרבה מיני גוונים מהחלזונות ולא דווקא תכלת וארגמן בלבד, ומן התימא לומר שסימנו שני סוגי גוונים כעיקריים מתוך שאר הגוונים שיצאו מזה.

אולם כיון שהעדר כל יחס מכל כיווני המידע [ספרות, ממצאים] בולט אף הוא, נטיית החוקרים בזמנינו לקבל השערה זו שהתכלת מקורה גם היא

וחשוב להוסיף דלומר שאע"פ שאינו התכלת כשר הוא כיון שהוא מהחלזון וכסתימות הברייתא (כפי שיש מהמצדדים שר"ל) וודאי אין לנו לקבל, דמניין לנו לידע אם רצון התורה דווקא במין זה, ובפשטות אם אכן היו שני חלזונות והתורה גילתה להם רק אחד מהם מסתבר שיש בו עניינים מסויימים מאוד, ובספרי הקבלה יש משמעות רוחנית גבוהה לצבע התכלת, וכבר כתב האר"י שלא לחינם הוא נגנז, ועיין בסוף קונט' "כולו הפך לבן" טהור' שמביא מהמקובלים שיש לסט"א אחיזה בתכלת שאינו כשר וכו' ע"ש.

ומש"כ בתפא"י שאין צריך לתכלת דווקא מן החלזון קשה דזהו נגד ברייתא מפורשת, וכן שלדבריו למה קלא אילן פסול, וצ"ב. ועיין משל"מ כלי המקדש ח' י"ג דפשיטא דבעינן מחלזון דווקא, וע"ע כע"ז בתשובת בשמים ראש סי' רמ"ד, (אלא שאין לסמוך על ספר זה, וע"ע לולאות תכלת מש"כ לדון על תשו' זו), ועוד יש להוסיף שכמו שמצינו שלא נקרא תכלת אלא צמר הצבוע בדם חלזון, אבל מין בגד אחר כפשתן ומשי אף שיצבע בצבע זה ממש לא יקרא התכלת של תורה, כ"ש וכ"ש שכאשר הצבע מתקבל ממקור אחר שאינו מקור התכלת שאין מקור להניח "מסברא" שאף הוא בכלל שם תכלת.

* יש להדגיש שמסקנה זו אינה משקפת את מסקנת הכותב, ואין כוונת המאמר להוביל את הקורא למסקנה אליה הגיע כותב השורות, אלא כוונת המאמר הוא לבחון בדקדוק את הכרח זיהוי הארגמן עם מקור התכלת והעלאת האפשרויות האחרות שניתן לפרש, ועי"ז יהיה לפני הלומדים שולחן ערוך לבחון ולשקול אם לקבל זיהוי זה או לא. והטעם שנכתב מסקנה זו היא כטעם כתיבת כל המאמר, שגם בקבלת מסקנה יש לשקול צדדים שונים שראויים להיכתב, והלומד יעשה כשיקול דעתו.

מחלזונות אלו ואכן אין לפנינו אלא סוג אחד של צבע שמתחלק לגווניו שונים, ונוסף לזה סביריות חזקות המתקבלות מתיאורים שונים שמצאנו לגבי החלזון - צבעו, טבעו, ומקומו. אבל עדיין חוסר הוודאות קיים.

וכיון שאנו נדרשים לסוגיא זו מהפך ההלכתי עלינו לבחון את המסקנות ע"פ המתואר בדברי חז"ל ומפרשיהם ולבדוק האם אכן מתוך הדברים עולה המשמעות שאכן זהו חלזון התכלת או שמא אחר הוא, ולא נודע זכרו.

ומתוך מעקב מדוקדק אחר כל האמור לגבי חלזון התכלת במקורותינו עולים כמה וכמה תמיהות, ואמנם רובם ניתנים ליישוב בדוחק אבל חלקם קשים הם יותר, וכיון שהכלל הוא שיהצויד במסלול כבוש לא פוגש קמשונים בדרכו יש הגיון והכרח להניח שארגמון זה איננו חלזון התכלת, ואמנם לצורך זה אנו נדרשים להעמיד כמה הנחות שחלקם דחוקות וקשות [וכפי הדרכים שנתבאר לעיל], מ"מ נראה שכיון שנידון זה אינו חקירה היסטורית גרידא אלא הוא נידון ביחס לחידוש מצווה חשובה שכבר כאלף שנים התבטלה בעם ישראל, אין לנו את הכוח לקבוע על דחיית ודחיקת כל הראיות שכנגד ולחייב את חידוש המצווה וזיהוי התכלת, ואמנם אם היו ההוכחות ברורות וחד משמעיות היינו נדרשים לדון על אפשרות זו, אבל כשמתוך רוב המקורות שלנו [היינו חז"ל ומפרשים] המשמעות היא נגד זיהוי זה ונדרשים ליישב ולדחוק, וכן שמהבחינה המחקרית זה השערה עם לא מעט סימני שאלה, פשוט הוא שאיננו מצויים לקבל מסקנה בעניין מעורפל זה, ואף לא להחמיר מספק, ונשאיר את המצב על חזקתו שאין בידינו התכלת עד שיתברר הדבר לאשורו¹⁸⁴, בלא ספקות והכרעות¹⁸⁵. והיעב"א.

¹⁸⁴ ובפרט שעניין השקפתי גדול תלוי בו, שאם יתחילו לקבל המצאות חדשות ולהכניסם בתוך עמ"י זה עלול להיגרר ולבוא לידי המצאות נוספות שיתקבלו אע"פ שלא יהיו מבוססים כ"כ, שאם מקבלים דבר המוכח כשהוא השערה ה'מסתברת מאוד' ידמו בעתיד לקבל גם 'דבר המסתבר' אבל לא 'מאוד', שכך טבע הלומדים ומבררים סוגיא מחודשת שחפצים ורוצים בישום הסוגיא ואין שמים אל לב משקל החסידות בעניין זה, אולם המתבונן יראה שמעיקרי שמירת הדת שלא למהר להכניס לתוך העם מסקנות העולות מתוך ראיות והוכחות כאשר אי"ז מציאות חדה וברורה מעל כל ספק, ואין כאן מקום להחמיר מספק כיון שהיא קולא בשמירת מסורת הדת, שמעתה כל רעיון שיעלה על לב הוזה ומשועמם ויהיו לו ראיות כל שהם המוכחות כדבריו נצטרך לחוש ולהחמיר מספק, ושמירת גדר התורה הוא. [ומה שדנו גדו"י על החזרת הקרבנות והתכלת וכו'] אינו ע"פ מחקרים וממצאים אלא ע"פ העולה מתוך דברי התורה"ק, וכן שהחשש הנ"ל עיקרו הוא כשנעשה שלא ע"י הכרה וקביעה של גדו"י. והטעם שכמעט אין גדו"י ומורי ההוראה נדרשים לסוגיא זו הוא מטעמים דומים ואכ"מ, ויעויין במכתב שהתפרסם לאחרונה מהרב שפרן. (ומשכ"ש הרב שפרן שהדברים נראים כאמת אין לדעת מהם הנתונים שהביאו לפניו, שהרבה מן המחברים בעניין זה כתבו לכאן עובדות לא נכונות וכפי שנתבאר לעיל בתוך הדברים, וממילא אין ליקח ראיה וסמך שהיה מכריע כן אחר ידיעת כלל הנתונים הנכונים).

נספח - בירור גוון התכלת

- המסורה הברורה בכל המקומות הוא שתכלת צבעו בלוי"א כמראה השמים, והיינו התכלת של ימינו [לא כחול].
- בגמ' מנחות מג: אמר רבי מאיר מפני מה וכו' שהתכלת דומה לים וים דומה לרקיע ורקיע לספיר וספיר לכסא הכבוד וכו'. ויש לדון אם התכלת דומה גם לרקיע ולספיר או שרק לים והים הוא הדומה לרקיע שהרקיע דומה לספיר וכו', והיינו שהתכלת היא הגוון הקרוב לים ובים יש שינוי גוון מעט המדמהו לרקיע וכו', או שהתכלת דומה לכולם, ואמרו שלבים אלו על דרך הזיכרון לכסא הכבוד.
- וברש"י כתב שהרקיע אינו דומה לתכלת אלא דומה לדומה, והיינו כצד א', אבל מגי' המדרש שאמרו תכלת דומה לרקיע וכן מדברי הרבה מאוד ראשונים משמע שהתכלת דומה לרקיע בפני עצמה, וצבעה כעצם השמים גופא. [ובשיטת רש"י בגוון התכלת יעויין לקמן, ולכאוי' זהו לשיטתו]. אבל לצד שני הנ"ל אפי' שיש לים כמה גוונים וכן לרקיע פעמים יש בו גוונים שונים אנו צריכים למצוא את הגוון המשותף בין שניהם וזהו צבע התכלת, ובפרט אם הוא הגוון

וכ"ז אם אכן היה המצב שהוא רעיון הניכר כדבר אמת מכל צד שבוחנים אותו אלא שאינו בגדר ידיעת המציאות בוודאי, אבל בניד"ד אין צריכים לכל זה שכבר נתבאר כמה עקולי ופשוטי צריכים לומר כדי לקיים תאוריה זו, ופשוט שאין לאמץ ולהחמיר אפשרות משוערת שכזו. (ואכן ראוי עתה בסוף הדברים לחזור על כל הדברים שלעיל ולסכם בקצרה את כלל הראיות והקושיות לכאן ולכאן ולקבוע את משקל ההשערה הנראה בשיקול דעת נכון).

[והדברים הנ"ל נתונים לויכוח בין לומדי הסוגיא, שמצדדי התכלת סבורים דהניחא מי שלא למד את הדברים ומקבל את התכלת בלא בדיקה יסודית ומקיפה שיש עליו טענה זו, אבל אדם יר"ש שלמד היטב את הדברים וברור לו בלא ספק, או לכה"פ כספק מוצק, שיש דברים בגו אינו יכול להתעלם מקיום מצווה דאוי'. ואין כאן פגיעה בהשקפה הנ"ל, שמאחר שזה נעשה מתוך אחריות ובדיקה מעמיקה אינו דומה לרעיונות הבאים והולכים כל זמן מה, ואמנם גדו"י אינם יכולים ליתן הסכמה לנושא זה מהטעמים הנ"ל שאין לעשות מזה דבר רשמי, אבל האנשים שלמדו היטב את הסוגיא יכולים להנהיג ולהשפיע על אחרים ללמוד ולקיים, וע"י שיהפך להיות דבר מקובל בקרב הציבור יוכלו גדו"י להכריע ולהתוות הדרך בלא החשש הנ"ל. והיינו שאכן מודים הם שחשוב שתהיה התנגדות רעיונית לשינוי זה, ושתומכי התכלת יצטרכו לשכנע ולהוכיח את צדקת דרכם שוב ושוב, אבל אחרי שזה יעשה בצורה זו כבר אין חשש, שהרי לא קיבלו רעיון מחודש זה בלא בדיקה, אלא מתוך טפטוף בלתי פוסק של עוד ועוד אנשים המשתכנעים, ואכן צועדים הם בדרך זו ובהצלחה, ואחר שיהיה מצב שרבים מהת"ח החשובים ילכו בתכלת זו יוכלו גדו"י להכריע הדרך בזה אף לכלל העם].

¹⁸⁵ והנה רבים אחרי שמשכנעים שזהו התכלת אצים לקיים מצוה יקרה זו, ובאמת יש לשקול עוד שלוש נידונים חשובים שאין למהר להקל בהם בלא שיקול דעת נכון: א. מהו הגוון של התכלת, והיינו אף אחר שהתברר שזהו החלזון מניין לנו לידע מהו הגוון, ומניין שאינו מעכב אחר שהראשונים האריכו כל אחד כדעתו לפרש זאת, ואף הדגישו שצבע הרקיע יהיה כבזמן "טהרו" דווקא. ב. המסתפק בזיהוי זה יש לו לדון גם אם יש לחוש בזה לבל תוסיף ולפסילת ה'לבן' ג"כ, וכפי שצויין המ"מ בסוף ח"א. ג. מה ההכרעה במניין החוטים, ופשוט שאין לקבוע הלכה ע"פ מנהג העולם כהיום אלא ע"י דקדוק הסוגיא, והובא המ"מ בחוברות השונות. ד. ואחר כ"ז לשקול היטב (או לשאול לרבו) האם אכן ראוי ללבוש זאת, ואם בגלוי או רק בצנעה. (שפעמים המניעה מחמת ההשקפה הנ"ל אינה אמורה אלא בהולך ברבים, דאז הוי כעין הכרזה שזהו זה).

[והרוצים לחוש מצד הספק הנה ידוע המעשה בהגר"ח מוולאזין שרצה להחמיר ולהניח תפילין דר"ת ואמר לו הגר"א מוילנא דא"כ יש לו להניח שמונה עשר (- אין המספר מדויק) זוגי תפילין כפי מניין כל השיטות שיש בזה, והיינו שאף המחמיר יש לו לבוא מחמת הרגשת הלב בזיהוי זה אע"פ שאינו וודאי אבל לא כחומרא בעלמא].

העיקרי בהם, ולפי"ז פשוט לכאוי' שצבע התכלת שבמקרא הוא המכונה כהיום תכלת, וגוון כגוון השמים בטהרתם, שהם תכלת שאינו כהה מידי ואינו לבנוני מדי.

- גיי' הירושלמי שהתכלת דומה לים וים לעשבים ועשבים לרקיע וכו', וצ"ב דאף אם נניח שהתכלת היא גוון ירוק מסויים סו"ס יותר היה ראוי לומר שהתכלת דומה לעשבים שדומים לים וכו', שהים רק פעמים הוא ירוק ויותר קרוב לרקיע מאשר העשבים שהם ירוק חזק. והגר"א מוחק גיי' זו אבל בתוס' סוכה הביאה.
 - ומעתה יובאו המ"מ ע"פ חילוקי הגוונים שכותבים. (מה שלא צויין מקורו הוא מספר לולאות התכלת שהביא רוב המ"מ).
 - **כחול (בלו"א)**, מי שלא הוסיף את הדמיון לרקיע) – רד"ק הוא העין שקורין לו בל"א בלב נוע"ש הערת הלולא"ת].
 - האגור נידה אלף שס"ג כתב שהוא בל"א.
 - אגרות הקה"י - תכלת הוא שם של מראה תכלת בלא"ה.
 - בין תכלת לכרתי - הרמב"ם בפיה"מ פירש בין צבע כחול לירוק, וכן יוצא מדברי תלמיד הרא"ש והאלקבץ והתפא"י שם, וכן המסורת ללמד.
- אבל הריטב"א וכן רבינו יונה כתבו שיש שפירשו (הערוך) שכרתי הינו חציר שצבעו ירוק, והקשה דאינו מובן מה עניין תכלת אצל כרתי כיון שאינם דומים זל"ז אלא וודאי הנכון שכרתי הוא מין צבע שקוראים הינדי ודומה לתכלת. ומבואר א"כ שהינדי שהוא צבע כחול עמוק אינו צבע התכלת אבל דומה הוא לו, אמנם באור יום קלוש עין האדם מבחינה בחילוקי הצבעים ביניהם. **ולדבריהם וודאי שהקלא אילן איננו ההינדי**¹⁸⁶ **כיון שמבואר בגמ' שא"א כלל להבחין ביניהם**, ועיין הערה¹⁸⁷.
- [אבל הערוך שכתב שהקלא אילן הוא ההינדי ומאידך כתב שכרתי הוא כעין החציר על כרחך חולק על הראשונים שלא נתכוונו להביא צבעים דומים זל"ז, אלא משיכיר בין תכלת לירוק, והוא שיעור אחר מאשר בין תכלת ללבן שאמרו שם¹⁸⁸].
- ובתוס' סוכה לא: ובתורא"ש שם למדו מדברי המשנה אתרוג ה'ירוק ככרתי' שלכאוי' כרתי הוא צבע ירוק, אמנם מהא דדימוהו לתכלת משמע שחילוק מועט יש ביניהם ומשמע שדומה

¹⁸⁶ להלן מובאים דברי הראשונים בעניין זיהוי הקלא אילן.

¹⁸⁷ יש לדחות שכוונתם למראה הרגיל של קלא אילן, אבל ניתן לשנות את גוון לגוון התכלת ממש, וכשרצו לזייף עשו כן.

¹⁸⁸ כאן יש לדחות לאידך גיסא, שי"ל שהתכלת היא כגוון הירוק הדומה לחציר, וניתן לזייף גוון זה גם ע"י קלא אילן, וכפי שהובא לעיל עדות שבעבר ידעו לעשות אפי' גוון ירוק מהקלא אילן, וכן בזמנינו עושים כן. [שלא משמע שהערוך חולק על כל הראשונים שהבינו שהם צבעים קרובים, ולהלן יובא שגם רש"י פירש כעין הערוך ובכ"ז כתב שהם צבעים קרובים]. וע"ע הערה 200.

הכרתי להינדי¹⁸⁹, אלא שהעירו שלפי גי' הירושלמי שדומה לעשבים הרי שתכלת היא ג"כ מין של ירוק וכו'.

- בתיקוני זוהר תיקונא שבעין דף קכו: כתוב שיש אנשים שגוון העין שלהם תכלת הדומה לרקיע, ויש בעין שלוש גוונים לבן שחור ותכלת וכו', ומבואר שתכלת הוא מה שמכונה בזמנינו תכלת (שארין סגול בעין). וכע"ז מבואר בזוהר חדש שיש לאש חמש גוונים חוור סומק ירוק תכלת ואוכס, ובתיקוני קלט. כ' דאש אית לה תלת גוונין חיוור ירוק וסומק ורביעאה תכלת ואינון דבקיין בגחלת דאיהי סומקא הא חמשה, ומבואר שצבע התכלת הנראה באש סמוך לגחלת הוא גוון התכלת של תורה. [וציין הרב טבגר שבכמ"מ מוזכר התכלת כצבע הכחול של השלהבת שבנר, והם ח"א נ"א ב, ב' רח"ו ב', ג' ל"ג ב', שם קע"ה א', שם רנ"ז א' ועוד]. ואף המאירי ברכות נב: כותב כדברי הזוהר שיש חמש גוונים באש והקרוב לגחלת הוא התכלת.
- ובספר אור החמה על הזוהר תרומה קלט. כתב בשם מהרח"ו דתכלת גוונה היא אזו"ל והיינו כחול. ובפרדס רימונים שער י' פ"ב שכאשר יתערב בתכלת הצהוב יעשה צבע ירוק, ומבואר שהוא התכלת שלנו.
- הביא הרב טבגר שבחפירות העיר דורא אירפוס בסוריה נמצא ביהכ"ס עתיק מימות התנאים ובו ציורי קיר מסיפורי המקרא, ובציור אחד היה מצוייר אהרון הכהן עם שמונת בגדיו, ובגד התכלת היה כחול. אמנם א"א להביא ראיה מכגון דא.
- **דומה לים** (בלא להוסיף שדומה לרקיע) - בפסיקתא רבתי "ראה (משה) גדוד של מלאכים לבושים לבוש הדומה לים אמר לו זהו תכלת וכו'. ומבואר שהתכלת דומה לים. (אמנם הים יש בו גוונים שונים בין כחול לירוק).
- אברבנאל על התורה כתב "הוא המשי [?] הצבוע בצבע דומה לים".
- **דומה לרקיע** - חזקוני "ולפי שאין ספיר ניכר לכל אדם חזר ונתן סימן שהוא ניכר לכל... ומהו עצם השמים לטוהר, הוא מראה השמים כשהם זכים וטהורים מעננים". וכעין לשון זו הובא בספר תוספות השלם על התורה בשם הריב"ש, ועוד שם (בלולאו"ת) כמה לשונות שדומה לרקיע. (ואחר שמצינו שטוהר השמים היינו כשהוא טהור מלכלוכי אבק ועננים קשה לפרש את הלשונות שכתבו בסתמא רקיע בטהרתו כטהור מן האור, והיינו זמן הרקיע המשחיר לעת

¹⁸⁹ ויל"ע אם כוונתם שהוא 'דומה' להינדי אבל הינדי עצמו אינו כרתי אלא גוון התכלת, או שר"ל דהוא כגוון ההינדי משום שהתכלת היא גוון הדומה לה אלא שניתן להבחין ביניהם באור יום קלוש, ולצד זה הרי שהקלא אילן איננו ההינדי אא"כ נפרש כנ"ל שהיו יכולים לשנות צבעו כגוון התכלת.

ומשמעות דבריהם בחולין מז: שהכרתי הוא גוון ההינדי, וע"ש תורא"ש שהוא צבע בלו"א כעין הרקיע, וכן בהגהות אשר"י חולין ג' י"ט כתב דומה לרקיע אינדי"ש בלע"ז, וצ"ע שאם הוא כגוון הרקיע היאך מבחינים ביניהם, וצ"ל שנתכוין לומר שהוא כצבע הרקיע אבל שני גוונים דומים יש בצבע הרקיע שאחד מהם הוא תכלת, ומהא דחילקו במשנה "בין תכלת לכרתי" משמע שהם היו גוונים קבועים ומחולקים, שלעולם אין התכלת בגוון הכרתי ולכן אמרו זאת כסימן להבחין בין גוונים דומים, וא"כ יהיה מוכח לכאור' שהתכלת הוא גוון מסויים מדוייק. [ואחר שכבר מצאנו שמי שפירש דכרתי צבעו אינדי"ש ובכ"ז כתב דהוא כמראה השמים שוב י"ל דאף ש"ר שכתבו דכרתי הוא צבע הינדי כוונתם לגוון מסויים זה].

ערב, וכן הפשטות שצבע השמים הוא הצבע הקבוע שלו ולא זמן מועט ומסויים שאינו מסמן את גוון הרקיע הקבוע).

- מהר"ם מרוטנבורק בלו"א, ודומה לים ולרקיע, ומכונה ירוק. (והיינו שירוק לדעתו אינו רק גרי"ן אלא גם בלו"א. וכן גם געל"ב (צהוב) כתב שם שהוא בכלל ירוק, וכע"ז כתבו התוס' סוכה לא: ועו"ר).
- בספרי הרמ"ק סדר הדורות והרח"ו כינו את התכלת כצבע אזו"ל שמתרגמו הלולא"ת כמראה השמים.
- מקור חיים יש מדקדקין עושים ד' כנפות צבע בלו"א דומה לרקיע כטעם תכלת. וכע"ז בא"ר.
- כל הראשונים שכתבו (עיין לעיל בצבע בלו"א) דצבע הכרתי הוא הינדי מחמת הדמיון לרקיע משמע דס"ל שהתכלת שווה היא לרקיע.
- הרב סעדיה גאון ורב נחשון גאון ורבי סעדיה ג' דנאן פירשו שהתכלת היא מילה בערבית שתרגומה "מראה השמים".
- זוהר בשני מקומות כותב שהתכלת דומה לרקיע (בלבד, בלא ים). וכן בכמה מדרשים. וכע"ז בריקאנטי בספרו מאה שערים שער ט'. וברלב"ג בשני מקומות. וברבינו בחיי על התורה. (וביאר שצבע זה הוא צבע של ענוה, לא של גאוה כאדום וירוק). וכ"ה בפירוש רבינו חיים פלטיאל. וכ"ה ברוקח. וכ"ה בפירוש רבי יוסף ברבי יוסף ג' נחמיאש. ובספר שבילי אמונה לנכד הרא"ש. וכ"ה במנורת המאור ובפ"י מנות הלוי על מגילת אסתר להר"ש אלקבץ. ובאלשיך. ולבוש מלכות או"ח י"א. ובמקור חיים. ובעל משנת חסידים. והח"ח בליקוטי הלכות עד שיעשה כעין רקיע וזו היא תכלת. וכ"כ היעב"ץ.
- בסמ"ג כתב שעושים חוליות התכלת כנגד הרקיע שדומה לו והלבן כנגד האויר שביניהם, ובספר האשכול כתב שמקפידים על החוליות רק בזמן שיש תכלת. וכע"ז כתב הרי"ו. ובכפתור ופרח. וברדב"ז. (מכל אלו אין ראיה, דכוונתם שדומה לשמים היינו שהוא מכוון כנגד השמים, ואפשר שהוא על דרך הרמז או כפי שיפרשו החולקים).
- רמב"ן במדבר ד' ו' על המשכן שהיה כיסויו נראה כעצם השמים לטוהר.
- יש לציין שהלשון כעין הרקיע אין משמעו כמו הרקיע אלא **כצבע** הרקיע, שזהו 'עין' בלה"ק.
- **מראה שחרורי** - יש מקורות שמשמע מהם שיש בתכלת מראה שחרות וכגון במדרש אגדה סוף שלח שכתב דהתכלת היא כנגד מכת בכורות, שכמו שהתכלת שחורה כך הלילה חשיכה היא, ומשמע שגוון התכלת כהה מאוד ודומה ללילה. (אלא שאין הכרח שרק זהו גוון התכלת, דשמא כל טווח התכלת מהבהיר עד הקרוב לשחור נחשב תכלת).
- ורש"י בסוף שלח מביא מדרש זה בשם ר"מ הדרשן וכותב שאף התכלת דומה הוא לרקיע המשחיר לעת ערב.
- וכן בבמד"ר ובשה"ש כ' שהקב"ה הראה למשה אש אדומה וירוקה ושחורה ולבנה, ומראה בלולאות תכלת שהשחורה הוא כנגד צבע התכלת ע"ש.
- הביא מהרמ"ק שמשמע שם שהתכלת קרובה מאוד על השחור, וודאי שמיירי על צבע חזק כי כותב שבעירוב של התכלת עם הצהוב כחלמון יוצא ירוק חזק כעשבים, וזהו בעירוב של כחול שלנו.
- ובדעת הרמב"ם יעויין להלן בפנ"ע.
- ובאבן עזרא מביא דעת יפת (קראי היה) שפירש שתכלת הוא כדמות שחרות וכי' וכתב אבל אנו נסמוך על רז"ל שאמרו שהוא ירוק והוא צמר. (ירוק אפשר שיהיה תכלת בלשון ראשונים

כמבואר בכמ"מ). אולם בפירושו הקצר סותם כדעת יפת שהוא עין הקרובה לשחרות, והוא מעט דומה לשמים וכו'¹⁹⁰.

ולמדנו מדבריו עניין חשוב, והוא שאין הכרח שהדמיון לרקיע יהיה דמיון גמור, וכל המפרש שתכלת הוא מן השחרות יוכל לפרש שדי בדימיון מה, והיינו שהוא באותו סוג גוון של השמים אע"פ שהוא כהה ממנו עד שהוא קרוב לשחרות. ובאופ"א יש לפרש שמעט דומה לשמים, היינו לגוון מסויים בשמים אע"פ שאינו הגוון הקבוע בו, וזה כעין שהביא רש"י בשם ר"מ הדרשן שהוא כגוון הרקיע המשחיר לעת ערב, שאף זמן זה הוא מכלל צבע הרקיע והתכלת דומה לו בצד זה. (ואף הים כנראה בזמן זה נראה כהה, שהרי צבעו בא מהשתקפות הרקיע).

ויש לציין שבאסתר א' ו' כתב לגבי עין התכלת שצבע ידוע הוא ואי"צ לפרשו, ומשמע שהיה דבר ברור ומוסכם וצ"ע.

- ושו"ר שצינו לריטב"א חולין פט. שאין תכלת דמי לרקיע ממש, אלא שע"י התכלת דומה לים קצת, והים דומה לרקיע קצת, נראה שהתכלת דומה לרקיע¹⁹¹.
- כתב בפ"י המיוחס לרוקח פ' תרומה תכלת הוא צמר צבוע קרובה לשחרות דומה לרקיע תכליתו על כן נקרא תכלת וכו'.
- יש מדייקים מלשון הגמ' שבת צט: נראים קרסים בלולאות ככוכבים ברקיע שהוא צבע הקרוב לשחרות. ואינו מוכרח לכאן, דאפשר שכיון שהיו כעין נצנוצים בתקרת המשכן היו נראים כמו כוכבים המנצנצים ברקיע, ואף בזמן שכבר השמים כחולים עוד רואים כוכבים¹⁹².
- יש שהביא מבמד"ר במדבר ב' שלשבת יששכר היה דגל צבוע שחור דומה לכחול ומצוייר עליו שמש וכו', ומשמע שכחול דומה לשחור, אבל אי"ז ראייה לגוון תכלת דיי"ל שכחול כהה יותר והתכלת הוא הפתוך ממנו, וכן משמע לעיל שם שאמרו שלשבת יהודה היה דגל כעין שמים, ומבואר שאינו צבע הכחול.
- הרב טבגר הביא מדברי פילון האלכסנדרוני (שהיה בזמן הבית) בספרו חיי משה שכתב על תכלת של המקדש שהוא דומה לשמים והוסיף במוסגר שהרי השמים מטבעם כהים הם, ומשמע שנתכוין בזה להתאים את התכלת עם צבע השמים.

¹⁹⁰ ועתה שראיתי מקור דבריו הנני מפקפק בזה, שז"ל "ותכלת - היא עין קרובה לשחרות, והיא מעט דומה לשמים, על כן פתיל תכלת לזכרון במעשה ציצית. ויתכן שנקרא כן בעבור שזאת העין תכלית כל העינים, כי אין אחריה, כי הלובן תחלה". ואינו מובן, דאם ר"ל גוון כהה הרי יש לפניה עוד הרבה גוונים, ומשמע שמתכוין בדבריו לתכלת שלנו שהיא קרובה ללבן אבל למה מכנה אותה קרובה לשחור ולמה אינה דומה לגמרי לשמים, ואולי בכלל לדעתו תכלת היא גוון אפור חלש שמעט דומה לשמים (רקיע המשחיר לעת ערב) שהוא תחילת הצבע אחר הלבן. (אלא שבהמשך דבריו מתאר את השני כאמצעי בין הלובן לשחור וצ"ע).

¹⁹¹ וראיתי למי שר"ל דכוונתו לעניין כהות הגוון, שהתכלת דומה בכהותה יותר לים הכהה במעט שהוא דומה לרקיע הבהיר עוד יותר, דאי נימא כעין משנ"ת לקמן בדעת רש"י יקשה דהא להדיא כתב בברכות ט: שכרתי הוא צבע הינדי הדומה לתכלת.

¹⁹² והלשון הוא ב'לולאות' משום שרק הם היו תכלת.

- **הרמב"ם וממשיכי דרכו** – במשנה של בין תכלת לכרתי פירש שתכלת הינו כחול וכרתי הוא ירוק, וכ"כ במשנה כלאים.
- ובמשנה תורה הלכות ציצית מתאר כך "תכלת האמורה בתורה בכל מקום היא הצמר הצבוע כפתוך שבכוחל, וזו היא דמות הרקיע הנראית לעין [ולפנינו: השמש] בטהרו של רקיע". ובהלכות כלי המקדש כתב "ותכלת האמורה בכל מקום הוא הצמר הצבוע כעצם שמים שהוא פתוך מן הכוחל". ובפיהמ"ש לנגעים מבאר שפתוך הינו המראה המעורב עם הלובן¹⁹³. [והביא בלולאות תכלת שכוחל הוא בשימוש עד היום אצל הערביים והוא כחול כהה ביותר בגבול של שחור כדיו, וכן הביא משמעות מנדה יט. ומעוד מקורות].
- ובהלכות קידוש החודש י"ח ב' מצינו לשון רקיע זך וטהור ביחס לאבק וכדו' שכתב לעניין ראיית הלבנה בחורף יותר מבקיץ "שבימות הגשמים אם יהיה צח יהיה האויר זך הרבה ויראה הרקיע בטהור יותר, מפני שאין שם אבק (ובימינו גם פיה) שיתערב באויר, אבל בימות החמה יהיה האויר כאילו הוא מעושן מפני האבק", והובא לעיל לשונות כאלו אף לעניין גוון הרקיע ביחס לתכלת.
- ולעומת זאת יש להוכיח מהא דבהלכות ציצית כתב הרמב"ם שאם צבעה באיסטיס או בשחור או בשאר המשחירים, שהתכלת דומה לצבע שחור, שהרי חילק את השחור משאר המשחירים, ומשמע שהשחור הוא שחור ממש ושאר המשחירים היינו שאר צבעים כהים. עוד כתב שאם צבעה בשחור פסולה משום שדומה לתכלת [וכע"ז בהי' שחיטה ז' י"ט ארבע מראות מותרות בה שחורה ככחול וכו'. וע"ע ברכות ד' ט' שכתב היו שותין יין אדום ובא להם שחור וכו', ולכאוי' אין כוונתו לשחור ממש אלא לכהה ביותר], ומבואר לכאוי' שאין כוונתו למראה בהיר אלא למראה כהה¹⁹⁴, וא"כ תהיה כוונתו במש"כ שהתכלת כעין הרקיע שהיא כעין הרקיע המשחיר לעת ערב, ומה שכתב הרקיע בטהרתו צ"ל בטהרתו מן האור וכעין שכתב בהלכות תרומות ז' ב' דזמן צה"כ הוא שליש שעה אחר שקיעת החמה, ופירש את הפסוק ובא השמש וטהר עד שיטהר הרקיע מן האור¹⁹⁵, ולפי"ז אף כאן צ"ל כן, וצ"ע¹⁹⁶.

¹⁹³ ויל"ע אם כוונתו שמעורב בלובן דווקא או כל עירוב המחליש את גוון הצבע בעצמו נחשב פתוך, אמנם כאן הכוונה וודאי ליותר לבן כי רוצה להגיע מכוחל שהוא כהה לגוון השמים שהוא בהיר ולבנוני יותר.

¹⁹⁴ הלשון 'לכאורה' הוא כיון שי"א שלשון הרמב"ם לקרוא לכל המכחילים משחירין, אלא שאם הוא צבע בהיר לכאוי' לא שייך לקרוא כן דא"כ מהו לא שחור, אבל יש להוכיח כדעתם שתכלת היינו תכלת הרקיע, דבהל' יסודי התורה ג' ג' כתב שהגלגלים אין להם עין אדום ולא עין שחור וכו', ומה שאנו רואים אותם כעין התכלת וכו', משמע שצבע הרקיע הרגיל זהו צבע התכלת לדעתו.

¹⁹⁵ ואכן בזמן זה הוא זמן הרקיע המשחיר לעת ערב, והוא גוון הפורפורה הנצבע היום.

¹⁹⁶ וזהו דוחק, שאי"ז עצם השמים [שהם תכלת בהיר], וכן ששם רקיע בסתם היינו המראה הרגיל שלו ורקיע בטהרתו היינו מכיוונים והפרעות כאבק ולא כשאין צבע מחמת שאין אור [וכ"ש לפי הגי' ברמב"ם לעין השמש, ובתפא"י דחה עפ"י לשון זו של הרמב"ם את דברי גזענזיוס], וכן שלפי"ז בכ"מ היה לו להוסיף כעין הרקיע בטהרו ובכמ"מ כותב עד שיעשה כעין הרקיע, שנצבע כעין הרקיע וכיוצ"ב, ומשמע שעינו כעין הרקיע הרגיל וכפי שגם מבואר בדבריו המצויינים לעיל הערה 194, ובפרט שכבר מצינו לכמה ראשונים שפירשו להדיא דטהור היינו מן האבק וקשה לומר שחולקים בלא לפרש, וכן בגמ' ברכות נט. איתא הרואה רקיע

- וכן הובא מהרב קאפח בביאורו על הרמב"ם שכתב שדעת הרמב"ם שהוא כחול חזק הנוטה לשחור משום שזה צבע האיסטיס¹⁹⁷. ואכן האדמו"ר מראדזין כך פירש לשון הרמב"ם וס"ל שהוא תכלת כהה מאוד וכפי שעושים בציציותיהם¹⁹⁸, ולפי"ז הפתוך שבכוחל כוונתו שאינו ככוחל ממש שזהו כמעט כצבע הרקיע בלילה אלא מעט בהיר יותר.
- רבינו אברהם בן הרמב"ם כתב שצבע התכלת הוא "מראה דומה למה שנראה מראה הרקיע שהוא כחול טהור בין כחול העמוק והלובן, וצביעתו בדם חלזון ולא בזולתו וכו'", ויש בדבריו חיזוק שכוונת הרמב"ם לתכלת שלנו ולא תכלת של הרקיע המשחיר לעת ערב, וצ"ע. [והובא שבפרשת תרומה כ"ה ד' כתב שהתכלת היא צמר צבוע כחול זך הדומה לצבע הענן הנדמה לעין שהוא צבע השמים].
- ובמדרשי התימנים (שהיו תחת השפעת הרמב"ם) יש לשונות הצמר הצבוע כחול ככוחל מראה השמים בראיית העין, והוא יותר בהיר מכחלות הכחול".
- המהר"י קורקוס מפרש דברי הרמב"ם פתוך מן הכחול דכוונתו שאינו לגמרי כחול אלא פתוך בו **גוון אחר**, וכתב שידוע לבקיאם שהכחול עם גוון אדמומית הוא הכחול החשוב ביותר.
- אמנם בדברי רבי אברהם בנו מבואר לא כן, וכן שזה דחוק בלשון הרמב"ם שהוא כעצם השמים וכעין הרקיע בטהרו שמשמע שצבעו כצבע הרקיע בלבד¹⁹⁹, וכן שהביא בלולאות תכלת שלשון כחול פירש הרמב"ם אתמ"ד שהוא כחול חזק ביותר כמעט שחור, וא"כ הפתוך שלו לכאוי הוא כדי להבהירו מעט ולעשותו תכלת, וכן שבפירוש המשניות בשני מקומות כתב שתכלת פירושו 'אזרק' שמשמעו כחול כגוון השמים, ומשמע בלא מיזוג צבע אחר.
- ושו"ר שאף המאירי כתב לכאוי כעין דבריו, שבחי' לחולין נד. כתב את גווני הריאה, והאחד מהם הוא ככרתי וביאר שם שהוא כעין עשב הנקרא קשות"א והוא עשב הצומח בין החיטים, והתכלת ביאר שהוא כ'עין' הכוחל האדום, והכרתי הוא כעין של כרתי או הירוק בתכלית כעין פני אדם החולה.
- ומבואר בדבריו לכאוי הן שהתכלת היא עם אדמומית וכדברי המהר"י קורקוס והן שפני אדם חולה הם הגוון של עשב, והיינו ירוק במקומינו, וא"כ רש"י (שלהלן) שדימה את התכלת לגוון זה התכוין באמת לגוון ירוק שלנו.
- **צבע ירוק** – רש"י בחומש מפרש בשני מקומות שתכלת הוא צמר הצבוע בדם חלזון וצבעו 'ירוק'. ואין לפרש שלשון ירוק כולל גם את גוון התכלת של ימינו (וכפי שמצינו בכמה ראשונים, וכנ"ל) שהרי מפרש בברכות בין תכלת לכרתי "תכלת ירוק הוא וקרוב לצבע כרתי שקורין פוריי"ש, ופוריי"ש זה הוא הכרשין שהוא צמח ירוק וכותב שהתכלת **קרוב לגוון הזה**, והיינו גוון מסויים של ירקרק, וכן שבחולין מז': כתב שלזו"ר (שהוא כחול) אינו לא ירוק ולא שחור, והיינו שירוק בשפת רש"י איננו כחול²⁰⁰.

בטהרתה אומר וכו' אימתי אמר אביי כי אתא מיטרא כולי ליליא ובצפרא אתא אסתנא ומגליא להו לשמיא, וכן הובא להלן מר"א בן הרמב"ם שמשמע כן. [וכבר מצינו לעיל דמי שכתב שהוא צבע הדומה לשחור פירש נמי דאינו ממש כגוון השמים].

¹⁹⁷ וצ"ע אם לא שייך להבהיר ע"י הוספת מים.

¹⁹⁸ ושמא כתב זאת ע"ד לימוד זכות לקיים שיטתו שצבע הדיונון הכהה הוא התכלת.

¹⁹⁹ ולדבריו צ"ל דעצם השמים היינו שזה גוון העיקרי אף שאינו דומה לו לגמרי.

²⁰⁰ ואחר שרש"י פירש כעין הערוך ובכ"ז כתב דהתכלת קרוב לו שוב יש מקור להניח שאף הערוך לזה נתכוין ואף הוא מודה דצבע התכלת כגוון ירוק, ומה שכתב דקלא אילן הוא אינדיגו היינו משום שניתן היה לעשות

ובזה מובן היטב הטעם שכתב רש"י שהרקיע אינו דומה לתכלת אלא דומה לדומה [וכע"ז בחולין פט.], והתכלת דומה לים שפעמים הוא ירקרק והים דומה לרקיע משום שפעמים הוא תכלת וכו' אבל התכלת לא דומה לרקיע. ובברכות נז: איתא כל מיני צבעונים יפין לחלום חוץ מן התכלת, ופירש רש"י ירוק הוא, ומי שפניו ירוקות חולה הוא. וכיון שגוון זה נוטה לצהבהב ירוק (וכמש"כ לעיל בשם המאירי) מבואר שזהו התכלת לדעת רש"י.

וצ"ע בשיטתו, דלעיל הוא שרש"י הביא בשם ר"מ הדרשן שתכלת הינו קרוב למראה שחור וכעין הרקיע המשחיר לעת ערב, וזמן זה וודאי אינו צבע ירוק אלא כחול כהה, ובפשטות מודה רש"י לדבריו, וצ"ע.

ושו"ר בחותם של זהב הערה 74 שאחר שהאריך להביא לשונות הראשונים הרבים שכותבים שהתכלת הוא בלוי"א וכעין הרקיע הביא דברי רש"י, וכתב דאף בדברי רש"י פירש המשכיל לדוד ועוד דכוונתו לבלוי"א, ובגוון הירוק לפי רש"י כלול מהצהוב כחלמון עד התכלת והכחול (הירוק שלנו נעשה ממיזוג שניהם), ומה שרש"י כתב דתכלת קרוב לצבע הכרתי שהוא כרישין היינו משום שגוון התכלת דומה הוא לירוק (כנראה כוונתו שיותר דומה מאשר תכלת ולבן, שכאן שניהם צבעונים), ומה שפירש הרואה תכלת שהכוונה למי שרואה דמות אדם חולה שפניו ירוקות צהובות היינו שכיון שבלשונם לא היה שם מיוחד לגוון הכחול אלא הכול היה מכונה ירוק א"כ התכלת אינה גוון אלא סוג של צביעה, וכמש"כ רש"י בכמ"מ "והוא צמר צבוע בדם חלזון, וצבעו ירוק", ולכן אמר שהרואה כעין גוון הצמר הצבוע בחלזון הוא גוון הירוק למינו. והאריך להוכיח שבלשון רש"י והראשונים לא מצאנו לעולם צבע כחול אלא כל פעם שרש"י כתב לשון כחול מפרש כוונתו לפחול, שהוא חומר צבע שהיה בזמנם והיה כחול כהה מאוד קרוב לשחור, וע"ש דיוקו לזה. והא דפירש רש"י חולין מז: את לשון ריאה 'ככחלא' בזה"ל "צבע כחול כמראה לזו"ר לא ירוק ולא שחור", מה שכתב צבע כחול כוונתו לחומר הפחול וכנ"ל, ומה שכתב שהוא כמראה לזו"ר לא ירוק ולא שחור אע"פ שפירש בכל מקום שתכלת (שלדעתו היינו כחול השמים, שזהו תרגום לזו"ר) היא ירוק ר"ל שאינו ירוק ממש ואינו שחור ממש אלא באמצע, והיינו שאף לדבריו התכלת אינו כ"כ גוון הירוק, ורש"י מדגיש שאינו כירוק גמור ואינו כשחור אלא כביניהם, וכעין שאמרו לגבי תולעת שני שאינו אדום ואינו שחור, והכוונה שהיה צבע שביניהם.

ובזה מתיישב התימא דבפרשת שלח פירש שחלזון היינו ירוק וסמוך ונראה הביא את דרשת ר"מ הדרשן שתכלת היא כעין רקיע המשחיר לעת ערב (ור"ל שלדבריו א"ש דתכלת היינו צבע הרקיע, וכתב רש"י דאף תכלת כהה בכלל זה), ומה שכתב רש"י שהתכלת אינה דומה לרקיע אלא דומה לים שהוא דומה לרקיע, פירש שאינו דומה לרקיע סתם באמצע היום כיון שהוא כהה יותר אלא דומה לים (שכחול יותר) שהוא דומה לרקיע. (וכפי שמוכח בריטב"א חולין פט: לפרש וכמשכ"ל).

והוכיח דבריו שבמרדכי ברכות פ"ק י"ט כתב כלשון רש"י שתכלת ירוק הוא דומיא קצת לכרישין ומאידך כתב בשבועות תשל"ה שתכלת הוא בלוי"א. והוסיף שכיון שמצאנו כ"כ הרבה ראשונים דס"ל שהוא בלוי"א ואף לא אחד מהם הזכיר שדעת רש"י לא כן ואפי' שהם תלמידיו ותלמידי תלמידיו משמע שלא ראו בדבריו מחלוקת. והסכמת רבים רבים באחרונים שתכלת הינו בלוי"א ואין מספר להם ופוק חזי דכל תשב"ר לומדין כן, ואם היה דעת רש"י להיפך לא היו מתעלמים מדעתו לגמרי.

צבע זה גם מהאינדיגו [ואין כוונתו לפי"ז לגוון הידוע המכונה אינדיגו אלא לצמח, וכפירוש למילה קלא אילן], אולם מאחר שלא הוסיף לפרט עניין זה שאי"ז ממש הצבע הידוע לא משמע כן, ובפרט שרש"י שכתב שהוא ירוק לא הביא כדרכו את מילת הלע"ז של קלא אילן, ובמנחות מ. כתב "צבע הוא שדומה לתכלת", ומשמע דס"ל שאי"ז הצמח ההוא.

והנני מתלבט בדבריו אלו, דהא דכל הראשונים לא הביאו ששיטת רש"י שהוא ירוק כעין כרתי היא הערה וודאי, וכן מה שהעיר שרש"י כותב שתכלת דומה לרקיע המשחיר לעת ערב אם לא נפרש דכוונתו באופן של ירוק כהה יקשה ג"כ, אבל בכל שאר דבריו יש דחוקים רבים שקשה לקבל, דאף אם נקבל שאכן אין בלשון הראשונים צבע כחול ובכל מקום שכתב רש"י כחול היינו חומר המכונה כן (ע"ש דיוקיו) אין זה ראיה שתכלת אינה צבע ירקרק, וברש"י שכתב על ריאה ככחולא שהוא "צבע כחול שהוא כמראה לזו"ר לא ירוק ולא שחור" מבואר לכאורה שלזו"ר שהוא צבע השמים אינו מכונה ירוק, ומה שדן לפרש שכוונת רש"י היא שאינו לגמרי ירוק ולא לגמרי שחור הוא דוחק גדול, דבשלמא אם היה כותב כן על צבע הפחול הכהה, ונפרש שרק התכלת מכונה ירוק ולא הכחול יהיה מיושב לכתוב שפחול זה אינו ירוק כתכלת ואינו שחור כדי אלא ביניהם, אבל בלשון רש"י משמע שכותב זאת על מראה הלזו"ר [דאל"כ הול"ל "שהוא כמראה לזו"ר אבל אינו ירוק כמותו", ובדבריו משמע שמתאר את צבע הלזו"ר שאינו גוון הירוק ואינו גוון השחור אלא גוון אחר הוא (ואפשר שהתכלת היא תכלת שמזוג בה צהוב כך שהוא קרוב מאוד לירוק, ונמצא א"כ שצבע הלזו"ר הוא בין הירוק עד השחור כדיו)], ואם מפרש מראה זה בכל מקום כירוק [עכ"כ שכשאמרו הרואה תכלת פי' דהיינו ירוק] איך אפשר שיפרש עתה שאינו ירוק, אלא משמע שלא ס"ל דתכלת שלנו (- מראה רקיע) נחשבת ירוק, ודם התכלת אינו תכלת אלא ירקרק.

וכן דוחק הוא שיאמרו הרואה תכלת שלדבריו זהו גוון הכחול בהיר ותהיה הכוונה לצבע ירוק צהוב, ולמה שינו מכל מקום שאמרו ירוק [ובפרט אם תכלת אינו שם של גוון אלא של צמר הצבוע מדם חלזון, ולמה יסמנו עפ"י במקום לומר את שם הצבע וכבכל מקום, ובפרט שאינו דומה כלל], וכן מה שכתב רש"י דהתכלת קרוב לצבע כרתי שהוא פריי"ש דחוק לפרש שכתב כן על תכלת שלנו ביחס לירוק, ובפשטות כוונתו לומר כדברי הראשונים שרק מעט משונים זה מזה, ואמנם במרדכי [שכתב במקו"א בלו"א] מוכרח לפרש שאינו דמיון גמור [אם אכן אין דבריו סותרים. דברא"ש מצינו בזה לכאורה סתירה, שבפסקיו בברכות ובתורא"ש בסוכה וחולין כתב שמשמע שהצבעים תכלת וכרתי מעט משונים זה מזה וכדברי התוס', ולכן פירש שהכרתי הוא בלו"א קרוב לתכלת שהוא כמראה הים, ואילו בחולין פ"ג סי' י"ט הביא דעת הערוך שכרתי הוא ירקרק כעין כרישין ותכלת הוא בלו"א כעין הרקיע] מ"מ הוא לא כתב אלא שדומיא מעט לכרתי, ובאמת לדעתו [ולדעת רבים מהראשונים] אף גוון התכלת שלנו נכלל בשם ירוק.

וע"ע רש"י גיטין לא: דפירש דסרב לא דכרתי הוא "בגד תכלת הדומה לכרתי" ובשלמא לעניין להבדיל בין תכלת לכרתי יש מקום לומר דכיון ששניהם מין צבעונים אינו ניכר כ"כ הבדלי הצבע בחושך, אבל כשכתוב סרבל דכרתי ויפרש רש"י שהוא תכלת לכאורה משמע דס"ל שהגוונים דומים ביותר. [והעיר שם דסו"ס אינו מובן למה נדחק לפרש שזהו תכלת ולא כרתי וכתב דשמא כיון דלא אשכחן בש"ס שצבעו בגדים בצבע כרתי ס"ל דמסתמא לא איירי אלא בדומה לכרתי ולא כרתי ממש, או שר"ל רק מהו גוון הכרתי ודימה לתכלת דאשכחן בש"ס].

וכן מה שפירש דהטעם שהתכלת אינה דומה לרקיע משום שאינו כהה דיו לא משמע בדבריו שז"ל שם "תכלת דומה לים וים דומה לרקיע, דתכלת לא דמי לרקיע כל כך אלא דומה לדומה, כמו תכלת דומה למראה הים ואנן קחזינן דים דומה למראה הרקיע", דמלשונו משמע שטרח להביא ראיה לשייך את התכלת לרקיע משום שאנן קחזינן דים דומה למראה הרקיע, והיינו שאע"פ שהתכלת ירוק הוא מדמינן ליה לים שפעמים הוא ירוק וכיון שפעמים הוא גם ככחול דומה הוא לרקיע. [ואת המקומות שמבואר שהתכלת דומה לרקיע בלא ים מפרש בתכלת כהה כעין רקיע המשחיר, שלא ניכר חילוקי הגוונים כ"כ, וזה מה שהביא מר"מ הדרשן].

ומה שהביא שם מדברי רש"י בספר האורה סי' ק"ג דכתב ריאה שהוא אדומה כדם או ירוקה, אם דומה לכחול שהוא שחור ולא שחור ממש כשירה, וכתב דהנה מבואר ברש"י שאף הפחול

מכונה בלשונו ירוק, ובאמת זה אינו דלפי"ז גם האדום יכונה ירוק שהרי כתב ריאה שהיא אדומה וכו', ומהא דכתב 'אם דומה לכחול' ולא 'ירוקה שדומה לכחול' משמע דהלשון אם דומה לכחול אמור אף על האדומה ור"ל דאף אם הם כהים ביותר אבל אינם שחורים כדיו כשירה. [ואף שבאדומה הוסיף כדם המשיך לבאר על שניהם שהם כהים ביותר וכדמוכח בהלשון].

ומה שהעיר מדברי רבינו יונה (ע"ש) אינו הערה דכן דרכם של ראשונים שמקשים לפי דעתם. אלא שמ"מ קשה להתעלם מההערה הנ"ל שבכל הראשונים ואחרונים שתיארו את צבע התכלת לא העירו שדבריהם סותרים לשיטת רש"י, וצ"ע. [אבל מדברי האחרונים שלהלן שכי' דהוא גוון ירוק משמע שכך פירשו שיטת רש"י, דאל"כ לא מסתבר שהיו כותבים כן].

- ובאבן עזרא מביא דעת יפת שפירש שתכלת הוא כדמות שחרות וכו' וכתב אבל אנו נסמוך על רז"ל שאמרו שהוא ירוק והוא צמר, וכע"ז כתב בספר המנהיג ציצית עמוד תרמ"א. אלא שאין ראיה שלא כינו את התכלת בצבע ירוק וכנ"ל, וכן משמע שהרי לא מצינו לרז"ל שאמרו שהוא ירוק, ושמא משום שהשווהו לים או לעשבים. [אולם בפירושו הקצר סותם כדעת יפת שהוא עין הקרובה לשחרות, והוא מעט דומה לשמים, וכו'].
 • במרדכי ברכות י"ט כתב שתכלת הוא צבע ירוק דומיא קצת לכרישין. והיינו שפירש שכרתי הוא כרישין והתכלת דומה לו במעט. אולם במרדכי נדה רמז תשל"ה כתב דירוק כולל ג' גוונים בלו"א גרי"ן וגע"ל (כחול ירוק צהוב), בלו"א כדאמר משיכיר בין תכלת ללבן, ומבואר שאף הוא פירש שתכלת היא בלו"א, וכן כתב שם שתכלת דומה לרקיע וליים שהוא בלו"א, ועל כרחך דמה שכתב שדומה קצת לכרישין כוונתו שיותר דומה מאשר בלו"א עם לבן.
 • בתוס' סוכה לא: מבואר שלא היה ברור להם גוון התכלת והוכיחו מהדומה לים שהוא צבע אינדיגו אבל הקשו מהירושלמי שמשמע שהוא צבע ויר"ד. (- ירוק). אמנם למעשה משמע שנקטו כהגיר' שלנו שהוא אירנד"א (הינדי), וכן משמע בתוס' חולין מז: שכלל לא הביאו גירסת הירושלמי.
 שו"ר דבסוטה יז. על דברי הגמ' שדומה לים הביאו את המימרא כפי שהיא בירושלמי. וכן ברוקח הביא בסידורו קל"ב עמוד תרס"ג שה' דומים תכלת עשבים רקיע וכו'.
 • הר"ש סירילאו בפירושו על הירושלמי פירש שתכלת הוא דם הדג ששמו חלזון וכו' וצבעו ויר"ד בלע"ז, וזהו צבע הירוק של ימינו כמבואר בתוס' סוכה לא: ועו"מ.
 • הובא מהמתנות כהונה במדבר רבה פ"ד סי' ט"ו שכתב דתכלת ירוק ככרתי. ולכאוי מדכתב שהוא ככרתי משמע שכוונתו לירוק שלנו, דכרתי הוא או כרישין או דבר לא ידוע אלא שצבעו דומה לתכלת, ומי שמדמה התכלת לכרתי משמע שמפרש שכרתי הוא הדבר הידוע והיינו כרישין, והתכלת דומה לו.
 • וביראים ת"א כתב דאותו צבע ע"י דומה לדומה דומה לכסא הכבוד, משמע שמפרש כפירש"י שאין התכלת כגוון השמים ממש. ובחכס צבי סי' נ"ו כתב דבשלמא לומר על שאינו דומה דומה דרך הוא לומר אף דלא דמי כ"כ כאותה שאמרו תכלת דומה לים וכו', והיינו שלדעתו התכלת אינה דומה לים לגמרי אלא בדימיון מה. [אבל היעב"ץ בנו כן כותב שגוון התכלת כעין הכחול וכגוון הרקיע בטהרתו].

- **צבע סגול/אדום** – דעת החו"י שצבע התכלת אינו בלו"א אלא פורפורה, וכנראה כוונתו לסגול שהוא בדד"כ תרגום של צבע פורפור [או שמא צבע אדום ארגמן]²⁰¹.
- בתפא"י הביא דעת החוקר געזנזיוס שתכלת הוא פורפורה בלו"א נוטה לפיאל"ט (ויולט – מין סגול), והיינו סגול כחלחל, וארגמן הוא פורפורה ט"ה (סגול אדמדם) שנעשה מדם מושעל שבמים הנקרא ביונית פארפירא. ובתועפות ראם ס"י ת"א כתב עפ"י דבריהם שהחלזון ההוא הוא מקור התכלת ומכנהו שם חלזון אדומי, והיינו שפירש שעושה צבע אדמדם וזהו גוון התכלת.
- המהר"י קורקוס מפרש דברי הרמב"ם פתוך מן הכחול דכוונתו שאינו לגמרי כחול אלא פתוך בו גוון אחר, וכתב שידוע לבקיאם שהכחול עם גוון אדמומית הוא הכחול החשוב ביותר, והובא בשם ספר גוריון על יחזקאל שגם כתב כן.

²⁰¹ ולא ביאר מה מקור דבריו שמחמתם משנה מהמסורה, וכנראה כתב כן מחמת הבנתו בספרי הקדמונים, שס"ל שיקינטום הוא צבע כעין סגול, ופשוט לו שהחלזון המדובר בדבריהם הוא חלזון התכלת. או שמא כתב זאת עפ"י פירוש דברי הרמב"ם כדרך המהר"י קורקוס לקמן.

ושיטת הסוברים כן צ"ע, דהיאך מתפרשים דברי הגמ' שתכלת דומה לרקיע ולים, והרקיע והים לעולם אינם בגוון סגול או אדמדם ואף אינם קרובים לזה, וזה אי אפשר שיחלוק על פירוש הגמ' כנגד דברי כל הראשונים [ובפרט אלו שהוסיפו להדיא שמילת הלע"ז של תכלת הוא בלו"א], וצ"ע. [והנה החוקר געזנזיוס אף הוא ר"ל דחלזון הפורפורה הוא התכלת, ועפ"י ספרי הקדמונים ר"ל שצבעו סגול, ובתפא"י הביא דבריו והסכים שסימניו דומים לסימני הגמ' אבל דחה דבריו דזה נגד קבלת חז"ל שהתכלת דומה לים ונגד דברי הרמב"ם שצבעו כטוהר הרקיע נגד זריחת השמש. וקשה לפרש דהגמ' לא נתכוונה אלא לרמזים ע"ד הסוד ולא לדמיון הצבעים, ובפרט אחר שכל הראשונים פירשו כן כוונת הגמ', וכן שדמיון זה כתבו גם בספרי החול הקדמונים וכנ"ל, וכן שזהו המסורת הפשוטה בכל ישראל].

ומכיון שפשוט שלא חלק על כל הראשונים שכתבו להדיא דצבעו בלו"א על כרחך יש לומר דאף הוא לא נתכוין לומר דהוא ממש צבע סגול או אדום ארגמן אלא וודאי עיקר צבעו ככחול ורק שיש בו גם מיוזג של צבע פורפור, וס"ל שהדמיון לרקיע אינו דמיון גמור אלא דמיון מעט. מיהו בדבריו לא משמע כן שהרי הדגיש שאין הצבע בלו"א אלא פורפורה, דהל"ל שאינו בלו"א לבדו אלא פתוך באדום או כע"ז, ושמא צ"ל דבזמנו היו רגילים לעשות צבע בלו"א חזק וכ"עין' הרקיע המשחיר לעת ערב [וכפי שמקובל היום], ונתכוין לאפוקי מדעה זו ולומר שצבע התכלת הוא כצבע פורפור שהוא התכלת הבהיר והיפה שלובשים המלכים שגוונו [בזמנו] כעין גוון הפורפורה, ובזה יתיישב מה שכתב במקו"א שיש מדקדקין שעושים בלו"א בכנפי הציצית זכר לתכלת ולא העיר שאין דעתו כן, שוודאי אף זה בכלל בלו"א אלא שבא להדגיש שמתוך הבלו"א יש לקיים את גוון הפורפור. [והדבר תלוי אם יש רגילות לכנות את גוון התכלת כצבע פורפור, וכמדומה שלא, וצ"ע. ושור'ר שבתפא"י הביא מדברי געזנזיוס שהתכלת היא פורפורה בלו"א נוטה לפיאל"ט, משמע ששייך לשון זו על סוג של בלו"א].

[ומה שיש שכתב דכוונתו לצבע דמו פשוט שאינו נכון, דמה נפק"מ בצבע דמו וממה בא לאפוקי, והעולם אין להם דעה מה צבע הדם אלא מה צבע התכלת, וכן שהרמב"ם כתב שדמו שחור כדי וחו"י לא ראה את הפורפורה ומניין לו לחלוק שצבע דמו סגול, ופשוט שבא לאפוקי בדבריו מאותם הסוברים שצבע התכלת הוא בלו"א].

- ברמב"ן פ' תצווה בביאורו את התכלת כתב והתכלת גם היום לא ירים איש את ידו ללבוש חוץ ממלך גויים, והאפיפיור לבש בזמנם צבע סגול (מפורפורה כמדוי), ומשמע לכאן שפירש לשון תכלת כצבע סגול, ויש לדחות דאין כוונתו אלא להראות שסוגי צבעים אלו הם לבושי מלכות [אמנם אחר שמצינו דעות שהתכלת גוונו ארגמן שמא אין לדחוק כן, וצ"ע].
- ובזוהר פ' תרומה איתא וכד איהו בדינא כד אשתני מההוא גוון לגוון תכלא אוכם וסומק כדין איהו בדינא תקיפא, וביאר הרמ"ע מפאנו בספר פלח הרימון (שער הגוונים י' ג') דתכלת אוכם וסומק ר"ל שגוון תכלת מורכב הממוצע מבין שניהם, ולפי"ז גוון התכלת הוא סגול או בורדו (כי מעירוב שחור ממש עם אדום נעשה צבע בורדו, ושמא אוכם הכוונה לצבע כחול כהה ונעשה סגול).
- עוד איתא שם בזוהר פרשת תרומה, ביומא תליתאה תכלת דא יומא תניינא אצטבע בב' גוונים סומק ואוכם וכו' ההוא סומקא עייל גו ימא ואתחלש גוון דיליה ואתהדר תכלא. משמע שהתכלת נוצר ע"י תערובת גוון הסומק, ועיין הערה ²⁰².
- [לא הובא מה שכתב בספר התכלת על מציאות פקעות של סיבים הצבועים בקלא אילן עם כרמיל, שכבר כתב בס' הארגמן שיחסו זאת לציצית בטעות ²⁰³. וזה דרכם כסל למן].
- **כיווני בירור נוספים** – יקינטום - מאריך בלולאות תכלת להוכיח שצבע היקינטום המוזכר בתרגומים ובספרי החול הוא גוון התכלת הידוע לנו, אולם כבר נתבאר שנתון זה נתון לויכוח ולכן אין טעם להביא ראיה מזה.
- קלא אילן – בגמ' מבואר שגוון הקלא אילן זהה בדיוק לתכלת עד שא"א לעין האדם להבחין ביניהם כלל וכלל. וא"כ יש לברר מהו אותו קלא אילן, ובערוך כתב "פירוש אינדיקו", ובמוסיף כתב פירוש בלשון יוני מין צבע דומה לתכלת. ובשו"ת הגאונים מן הגניזה כתוב שקלא אילן בלשון ערבי הוא ני"ל. עוד הביאו מר' עמרם גאון שפירש שהוא אינדיגו, וכ"ה בספר גאוניקה ח"ב עמ' 333 ובגנזי קדם ספר ה'. ובפירוש רבינו חננאל כתב פי' בלשון ישמעאל "פילג" [ור"ל בלולא"ת שצ"ל נילג, מלשון ני"ל]. עוד הביא ממדרש הגדול מתימן שכתוב בגליון שקלא אילן פירוש עלה עץ ידוע שיצבעו בו הצמר יעשו ממנו חוטים שצבעם דומה לתכלת ויקרא ניל. וכן הנימו"י בב"מ כתב שקלא אילן הוא אינדי בלע"ז, וכן פירש בערוך אינדיק"י, ובגליון שם כתוב שם הצבע הוא בלו"א. עוד הביא מהתוספתא שתיארה את הקלא אילן כנידוש בעצי אשרה וכן הוא בזמנינו עם האינדיגו הטבעי.
- ומהו הני"ל – הכפתור ופרח מפרש שאיסטיס הוא צבע תכלת ובערב אל ניל.

²⁰² צריך עיון אם ניתן ללמוד מדברי קבלה אלו, אבל בפשטות לא היה הרמ"ע כותב דבר שאינו נכון בעוה"ז. ולאח"ז ראיתי דברי הזוהר בפנים, ובפ' מתוק מדבש מפרש שכוונת הזוהר לומר שלוש צבעים שונים, ובזוהר הנוסף שהובא מדבר על רמזים גבוהים וקשה ללמוד משם למשהו גשמי.

²⁰³ [וכיון שהגענו לדבריהם יובא כל שאר ראיותיהם המובאות שם למען לא יחסר המזג. החוקר הסובר שהתכלת צבעה סגול מביא ראיתו ממה שהתרגומים מתרגמים יקינטון שהוא נוטה לסגול (עיין לעיל), וכן שנמצאו ציציות וכו"ל, וכן שבזה מובן היאך אפשר להפריד את הקלא אילן כיון שצריך להוסיף לו עוד חומר, אבל אם זה קלא אילן לבד הרי הוא בהרכבו כמו התכלת והיאך היה נפרד (עיין לעיל), וכן שע"ז מובן דברי הרמב"ם פתוך שבכחול (כנראה כוונתו כמהר"י קורקוס). והטעם של הפרופסור שהתכלת היא כתורכז משום שכך דומה הוא לים וכן לכרתי שהיא ירקרק כחלחל].

- וברדב"ז כתב שהתכלת התבטלה כיון שאין צריכים לזה משום שיש צבע דומה לזה המצוי הרבה והוא האיסטיס הנקרא בערבי ני"ל וצובעים אותו באופן אומנות שאפי"ע גיהוץ אינו עובר.
- הרע"ב מברטנורה איסטיס צבע דומה לתכלת וקורין לו בערבי ני"ל, ובלע"ז אינדיק"ו. הוא שצובעין בו כמין תכלת וקורין בערבי ני"ל.
- בפחד יצחק (לאמפרונוטי) איסטיס אינדיקו. הר"י בן צדק בפירושו לכלאים אסטיס אינדיקו.
- ומעתה מעלה (בלולא"ת) נידון שהרי יש שני צמחים שמביאים צבע כחול זה, האחד נקרא אינדיגו והשני נקרא איסטיס, ושניהם נקראים בערבית "ניל", וכנראה משום שמשניהם מפיקים צבע דומה מאוד – שהצבען העיקרי בהם הוא האינדיגוטין, אולם בכל אחד נמצאים אחוזים של צבענים אחרים, ובפרט באסטיס נמצא בו צבען צהוב הנותן לצבע הכחול שלו קצת ירקות שאפשר לגלות אותו [והוסיף בהערה שכתב לו מומחה שבעבר היו יכולים לעשות מהאיסטיס אפי"ע צבע ירוק ממש], ושמה בזמן חז"ל היה אפשר להבחין ביניהם ולכן לא התחשבו בו לעניין דימוי תכלת. עוד ר"ל דשמה הוא הכרתי האמור במשנה. ויותר מסתבר לו שבאמת שניהם נחשבים מין של קלא אילן וכמש"כ הרמב"ם דין זה בשם איסטיס או בשאר הצבעונים, משמעו שזהו הקלא אילן, וכן משמע ברדב"ז שכתב שגוונו כגוון התכלת ולכן לא הוצרכו לה, והטעם שבגמ' מוזכר כאילו יש רק מין אחד קשה אבל עכ"פ אין להסתפק שזהו הקלא אילן והוא דומה ממש לתכלת כדברי הש"ס, עכתו"ד.
- ולכאוי אפשר לומר שהקלא אילן הוא רק הסוג ההודי שהוא דומה ממש וא"א להבחין בו ומשא"כ איסטיס, ולכן חז"ל לא מנוהו במיני המזייפים, אולם הרמב"ם שלא ראה את התכלת אלא ראה שגוונו הוא כגוון הרקיע ומאידך הכיר את האיסטיס שנותן גוון זה לא ראה את שינוי הגוונים הניכר וכתב שזהו הקלא אילן, ולעולם רק הסוג ההודי הוא הגוון המדויק לגמרי.
- ולפי"ז שם אינדיגו חולש על טווח דומה של גוון כחול, שהאחד מהם הוא התכלת שלנו, והאיסטיס נותן גוון א' שאינו הגוון המדויק, והקלא אילן נותן מדויק עד לאין היכר כלל²⁰⁴.
- ומה שבכל הראשונים הנ"ל פירשו שתכלת הוא בלו"א ולא כתבו שהוא אינדיגו [ורק ביחס לקלא אילן יש שכתבו אינדיגו], כנראה שאינדיגו אינו שם הגוון שהוא בלו"א אלא מקורו, והיינו צמח המביא גוון בלו"א, וזהו גוון התכלת.
- ולעניין הלכה פשוט שצבע התכלת שלנו הוא התכלת של המקרא, שזהו המסורה הברורה וכן הוא דעת רוב הראשונים והאחרונים וספק אם מצינו חולק עליהם ובפרט שבזוהר ובספרי האומות שהיו בזמן שנהגה התכלת מוכח שהתכלת היא צבע השמים התכולים, ולכן אין להסתפק בזה להלכה וכ"ש שאינו טעם להיפטר ממצות פתיל תכלת.

²⁰⁴ ואין לדחות את הראיה שהובאה לעיל מהראשונים שפירשו שהכרתי הוא אינדיגו דס"ל שהתכלת אינה גוון זה ע"פ האמור כאן דלעולם אף התכלת צבעו אינדיגו אלא גוון אחר לו, דלמה להם לראשונים לחדש מסברא דיש שני גווני קלא אילן והתכלת דומה רק לאחד מהם [וכפי שהרמב"ם כתב מסברא דהאיסטיס הוא הקלא אילן], ומלבד זאת לא נראה שחילוק הגוונים המדובר כאן ניכר באור יום קלוש, שא"כ לא היו מסתפקים בזהות הקלא אילן. [אלא שהתבאר שם לדחות מסקנה זו באופ"א יעו"ש].

- ומצד כהות ובהירות הצבע, יעויין לולאות תכלת עמו' 246 שהביא כמה ראיות ששינוי כהות מסויימים אינם מעכבים, וכעין דבריו האריך בספר חותם של זהב עמ' 41, וכיון שיש הסתברות בדבריהם לא הארכתי בזה²⁰⁵.

²⁰⁵ דאף שיש לפקפק דוודאי יש רמה של בהירות או כהות שלא יהיה נכנס תחת גוון התכלת מ"מ מסתימת דברי חז"ל והראשונים שכתבו דברים כלליים (ובפרט הרמב"ם שאמר דבר כללי שהוא "הפתוך שבכחול" ולא ביאר כמה הוא פתוך וכפי שכתב והאריך לפרט בטומאת צרעת א' ד' כמה הוא שיעור הפתוך של השאת ושל הבהרת וכו', וכאן הסתפק בצביעה 'כדרך שהצבעים צובעין' שמסתבר שהוא דבר המשתנה מעט מאחד לשני ומצביעה לחברתה) משמע שאין לנו אלא סוג הגוון ולא עומקו וחוזקו. אלא שלעצמי היה נראה שמן הנכון לעשותו בהיר יותר דומה לרקיע ממש, שזהו הפשטות בלשונות, וכמדומני שביארו שהסיבה שנמנעים מזה משום שאינו נראה צבוע טוב.